

Ерғаш АБДУВАЛИТОВ,
ТДПУ ўқитувчиси п.ф.д.
E-mail: abduvalitov64@mail.ru

Ўзбек тили ва адабиёти университети профессори, ф.ф.д. И.Якубов тақризи остида

МИЛЛИЙ МАКТАБЛАРДА ҚАРДОШ ХАЛҚЛАР АДАБИЁТИНИ ҚИЁСИЙ ЎРГАНИШ

Аннотация

Мақолада миллий мактабларда қардош халқлар адабиётини қиёсий ўрганишнинг муҳим жиҳатлари ва самарали йўллари кенг ёритилган.

Калит сўзлар: Адабий алоқалар, дoston, ўқитиш, образ, компаративистика, қардош, замонавий, тадқиқот, типология, фольклор, экзотика.

СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ ЛИТЕРАТУРЫ БРАТСКИХ НАРОДОВ В НАЦИОНАЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Аннотация

В статье рассматриваются важность изучения литературы братских народов в национальных школах.

Ключевые слова: Литературные связи, роман, преподавание, образ, компаративистика, братство, современный, педагогический опыт, типология, фольклор, экзотика.

COMPARATIVE STUDIES OF THE LITERATURE OF FRATERNAL PEOPLES IN NATIONAL SCHOOLS

Abstract

This article covers the importance of the study of the literature of fraternal peoples in national schools.

Key words: Literary relations, program, novel, teaching, image, comparative studies, brotherhood, amalgam, folklore.

Кириш. Қардош халқлар адабиёти мисолида адабий алоқалар, миллий адабиётларнинг ўзаро ҳамкорлиги ва бир-бирини бойитишини ўрганиш умумий ўрта адабий таълим тизимида кўп қиррали жараён ҳисобланади. Миллий адабиётлар ўртасида тарихан шаклланган алоқалар, турли халқлар оғзаки поэтик ижоди анъаналарнинг ўзаро таъсири, типологик яқинлик каби адабий ҳодисалар адабиётшуносликда атрофлича ўрганилади. У мактаб адабий курси дирасидан ҳам четда қолмаслиги лозим.

Бундан бир асрдан зиёд Маҳмудхўжа Бехбудий “Қабиласининг исмини ва етти отасининг отини билмайтурганларни марқуқ дерлар” – деган эди. Ўзликни таниш, ўтмишни унутмаслик, генетик томирини билиш шу қадар зарурки, бусиз киши қайсидир соҳада қанчалар юксалиб, қамолотга етмасин, ўзини, ўзлигини билмагани учун тубанликка юз тутиши, қул- марқуққа айланиши мумкин. Манкуртлик тушунчасини адабиётга олиб кирган улкан ёзувчи Чингиз Айтматов ҳам аслида шу ҳақда қайғуриб ёзган эди.

Айни ҳолат кишида ҳақли саволлар тўғдиради: ўзлик нималарда намоён бўлади? Оламдаги одамларни бир-бирига ўхшатиб ва бир-биридан фарқлаб турадиган жиҳатлар нимада?

Маълумки, дунёдаги ҳар бир киши қандайдир эл-улуста мансуб. Ҳатто, у буни тан олмаган тақдирда ҳам унинг муайян бир этник бирликдан келиб чиққани аён ҳақиқат. Шу ҳақиқатга таяниладиган бўлинса, алоҳида бир одамга хос жиҳатларнинг яхши-ёмонлиги ўзи мансуб миллат руҳиятига қанчалик мослигидан келиб чиқади. Чунки оламдаги ҳар қандай этник бирлик эзгу маънавий сифатларга таянгандагина яшаб қола билади. Ана шу этник бирликларнинг маънавий сифатлари умуминсоний эзгу фазилатларни юзага келтиради. Демак, ҳар бир одам ўз миллатига қанчалик мансуб бўлса, умуминсоний сифатларга ҳам шунчалик эга бўлади.

Умуминсонийлик миллийликда намоён бўлар экан, миллийлик нимада юз кўрсатади? Миллий ўзига хослик фақатгина ташқи кўринишда, дейлик, ўзбекни дўппи

кийган ёки рўмол ўраган ёнги чойхона ёхуд тўйхонада ошхўрлик қилаётган ҳолда тасвирлаш билан белгиланадими? “...Бизда эски замонлардан бери, фрак кийган эркак ёки қорсет кийган аёл – рус эмас, руслик хусусиятини фақат зипун, чипта қавуш, бўза ва ачиган қарам бор жойда сезиш мумкин, деган жуда ҳам таажуб фикир ўрнашиб қолган”, – дейди В. Белинский А. С. Пушкин ҳақидаги мақоласида [1]. Улуғ олим бадий асардаги миллийлик ҳам худди ҳаётдаги каби миллатнинг ташқарисини тасвирлашда эмас, балки унинг руҳини кўрсатиб бера билишда эканини таъкидлайди: “Чинакам миллийлик сарафани тасвирлашдан иборат эмас, балки халқдаги руҳнинг ўзи; шоир хатто бутунлай бошқа ҳаётни тасвирлаб, лекин бу ҳаётга ўз миллий шароити кўзи билан, ўз халқи кўзи билан қараганда ҳам, элатларига худди ўзларидаги ҳиссиётлар ва сўзлардай бўлиб туюладиган қилиб ҳис этганда ва гапирганда ҳам миллийлигича қолабериши мумкин”.

Демак, бадий адабиёт миллат ҳаётининг ўзгача экзотика бўлиб қуринадиган безақдор жиҳатини эмас, балки миллат аҳлига хос энг собит қирралар акс этган ички олами тасвирлашга даъват этган. Чунки бадий адабиёт учун жамиятда юз берган воқеа эмас, балки уша воқеада иштирок этган алоҳида шахсларнинг руҳияти муҳим ҳисобланади. “Адабиёт алоҳида одамнинг руҳиятини тўқис ифодалаш борасида тенгсиз имкониятга эга саянат туридир. Ҳар қандай халқ алоҳида одамлардан ташкил топганлиги учун ҳам муайян бир миллат руҳиятига хос хусусиятлар унинг адабиётда ёрқин намоён бўлади”, – деб ёзади методист олим профессор Қ.Йўлдашев “Бир-бирини билиш учун бир-бирини ўқиш керак” [2] мақоласида.

Чиндан ҳам алоҳида одамларнинг бетақдор руҳиятини бутун қирралари билан тасвирлаш имкониятига эга бўлган адабиёт одами одамга билдиришда баланд мақомга эгадир. Шунинг учун ҳам қардош халқлар адабиёти қардош халқларнинг руҳиятини англаш борасидаги энг самарали воситадир. Адабиёт нима учун ўрганилади? Қардошлар адабиёти-чи? Алоҳида

одамни билиш шахсга нима беради-ю, жамиятга қандай фойда келтиради? Дунёда адабиёт ўқув фани мутлақо ўрганилмайдиган таълим тизимлари ҳам бор-ку? Бу саволларга жўяли жавоб топмай туриб, умуман, адабиётни, хусусан, қардош халқлар адабиётини ўқитиш борасида мавжуд бўлган муаммоларни тўғри ҳал қилиш мумкин эмас. Маълумки, бадиий адабиёт одамга ўзга бир одамни туйиш ва тушунишни ўргатади. Истеъдодли ёзувчилар китобхонга мутлақо алоқаси бўлмаган бегона бир кишининг ҳаётини шундай таъсирли тасвирлайдики, одам беихтиёр унинг тақдирига, ҳис-туйғуларига шерик бўлиб қолади. Китобда тасвирланган бизга нотаниш қахрамонни тушуниш атрофимиздаги одамларни ҳам туйиш ва тушуниш жараёнини бошлаб беради. Қ. Йўлдошев юкорида тилга олинган мақоласида: "...ўзини билмоқчи бўлган инсон олдин ўзгани билиш, тушуниш ва туйишга одатланиши зарур. Ҳар бир баркамол шахснинг ўз кўнглига етиш сари босиб ўтадиган йўли ўзгани билиш босқичидан бошланиши инсоният тарихидан яхши маълумдир",- деб ёзганда бадиий адабиётнинг одамни одамга яқинлаштириш хусусиятини кўзда тутган бўлса не ажаб. Қардош халқлар адабиёти қардошларни туйиш ва тушуниш, уларнинг ҳам ўзимизга ўхшаш одамлар эканини билиш воситаси экани юкоридаги фикрлардан ойдинлашади. Шунинг учун ҳам кўшнилари билмоқчи бўлган одам олдин уларнинг адабиётлари билан таниш бўлиши керак. Чунки миллий руҳиятлар намоён бўлади. Кўшнилари яхши билмай туриб, яхши яшаб бўлмайди. Туркий халқлар жуда эски замонлардан буюн: "Олисдаги қариндошдан яқиндаги кўшни яхши", деган нақлга амал қилиб келишган. Айни шу жиҳатлар мамлакат умумтаълим мактабларида қардош халқлар адабиётларини қиёсий ўқитиш ўта долзарб ва ўқувчиларнинг ҳам ақлий, ҳам маънавий ўсишларида ҳал қилувчи аҳамиятга эга дидактик тадбир эканини кўрсатади.

Адабиёт ўқитувчиси бирор қардош халқнинг адабиётидаги бирор асар билан ўқувчиларни таништирар экан, биринчи навбатда, ўша асар мансуб бўлган миллатнинг руҳияти, психологияси қанчалик акс этганлигига эътибор қаратиши керак. Бу жиҳатдан фольклор асарлари жуда катта имкониятга эга. Негаки, замонавий асарларда миллат психологияси алоҳида шахслар руҳиятини тасвирлаш асносида кўрсатилса, оғзаки ижод намуналарида улус психологияси оммавий кўринишда ҳам намоён бўлиши мумкин.

Бир қатор қардош халқларнинг умумий бадиий-эстетик мулки бўлмиш халқ дostonларини қиёсий ўргатиш ҳар бир қардош халқнинг ўзига хос жиҳатларини англаш борасида тенгсиз имкониятга эгадир. Чунончи, "Алпомиш" дostonининг ўзбек версиясидаги қозоқ ва қорақалпоқ версияларидан фарқ қиладиган жиҳатлар акс этган ўринларга урғу бериш ўқувчиларга ўзбек халқининг руҳиятини тeранoқ англаш имконини берган бўларди. Дostonнинг Фозил Йўлдош вариантыда Алпомишнинг хизматкори Қултойга айтган шундай сўзлари бор:

Сен эшитгин мендай ўғлинг сўзини,
Ажратиб келайин бийнинг қизини.
Сачратиб борсам миниб бир тулпор,
Ўзима ёр, бобо, сенга хизматкор...

Эътибор қилинса, шу тўртликда ўзбек миллатига хос бетакрор бир маънавий фазилат ёрқин акс этган. Бу ҳақда профессор Қ. Йўлдошев шундай ёзади: "Қулига қарата: "Ўзимга ёр, бобо, сенга хизматкор" келтираман дейиш фақат ўзбекнинг ўйига келиши мумкин. Чунки бизда катта, улугъ ёшли одам – ҳар нарсадан-да, катта ва улугъ. Уни эъзозлаш, ҳурматлаш лозимлиги куннинг ёруғлиги сингари табиий ҳол" [3]. Ҳатто ўзбекнинг маликаси ҳам ёши катта бўлгани ва кўёви маъқул кўргани учун қулига ҳам хизмат қилиши мумкинлигини билиш

қардош ўқувчиларда бу халққа нисбатан ижобий фикрлар уйғотиши табиий.

"Алпомиш"нинг қорақалпоқ версиясидаги "...Кунлерден бир кун иекеўи малға шығып кетип баратырса, алдынан бир мегежин шошқа жортыптыда өте берипти. Анда Байбөри бай Байсары байға қарап:

Эй, Байсары бай жора, сен мына жортып баратырған доңызды атармысан?- деди.

Онда турып Байсары бай Байбөри байға қарап:

Эй, Байбөри бай жора, сен өзиң атармысан?- депти.

Анда Байбөри бай Байсарыга қарап:

Мен оны атар едимаў, бирақ та бул мегежинди буўаз ба деп ойлап турман...-, деди" [4]. Дostonдан олинган парчадан кўриниб турибдики, Байбўри ҳам, Байсари ҳам бўғоз жонлиқни отишни, тугилмаган болани жувонмарг қилишни исташмайди. Қорақалпоқ халқига хос мана шу ҳислат дostonда қандай акс этирилгани ўзбек ёхуд қозоқ ўқувчиларига етказилса, қорақалпоқлар маънавий оламидаги гўзал фазилатлардан хабардор бўлган ёшларда бу этносга нисбатан айрича муҳаббат уйғониши, бу фазилатларни ўзигада сингдиришга уриниши табиийдир.

Қизиги шундаки, юкоридаги тасвирга жуда ўхшаб кетадиган ҳолат "Алпомиш" нинг ўзбекча версиясида ҳам акс этган. Зиндонда ётган Алпомишдан яқинларига хат олиб кетаётган ғозни отаман деган мерганга қарата онаси айтган:

Жоним кўзим, билмаганим билдирма,
Дўст йиғлатиб, душманимни кулдирма.
Қалдирғочга хат кўтариб боради,
Қандай бўлса, ёлғиз ғозни ўлдирма.
Мусулмонсан бундай ишни қилмагин...

Яхшилиқ қил, ёмонлиқни қилмагин,
Кўйгин, кўзим, ёлғиз ғозга бормагин. – тарзидаги илтижога туркий халқларга хос гўзал бир одат ёлғиз жонлиқни овламаслик удуми акс этган. Боболаримиз, ҳатто, парранда-ю жонлиқларнинг ҳам бутун оиласи билан тўлиғича қирилиб кетишини истамаганлар. Она улуснинг азалий удумларига амал қиладиган эзгу қалб эгаси сифатида ёлғиз учган паррандани отиш мумкин эмаслигини астойдил таъкидлайди. Шунинг учун ҳам ўғлини ёлғиз ғозни отишдан қайтаришга уринади. Айни шунга ўхшаш ҳолат "Қунтуғмиш" дostonида янада очикроқ тасвирланган:

Жаллодлар, айтайин сенга бир сўзни,
Мени деб тарк этди кеча-кундузни.
Эсиз, ёрим ёлғиз экан онадан,
Мерганлар ирим қиб отмас ёлғизни.

Ўқувчиларнинг эътибори қардош халқларнинг удумларидаги ўхшашликка ва уларнинг дostonларидаги бадиий ифодасининг жозибасига қаратилса, болалар эпоснинг матни билангина танишиб қолмай, уларда акс этган этносларнинг психологиясидаги эзгу жиҳатларни ҳам туядилар ва тушунадилар.

Агар ўқувчиларга "Алпомиш" эпосининг қозоқ версиясидаги қозоқ халқига хос жиҳат ёрқин акс этган ўринлар кўрсатилса ва бу тасвирлар ўзбек ва қорақалпоқ версиялари билан қиёсланса, бу асарларни ўргатиш самарадорлиги бир неча марта ошади. Масалан, дostonнинг қозоқ версиясида шундай тасвир бор: "...жылқыны Алпамыстың устінен тоғытып айдайды. Алпамыс жылқының бәріне қарап жатыр, жылқылар Алпамыстың устинен өтіб жатыр. Өзінің атасы Байбөрі байдың көп жылқысының ішінен толып жатқан бедеудің біреуін де көңілі жаратпады. Жылқының қара көрінім соңында бір шұбар ат көрінді, жалы қулағынан асқан, төрт аяғын тең басқан, қуырығы бір қолтық сексеуілдің шырыпысындай, жалы, кекілі жібіктәй.

Алпамыс жатқан ақ тастың устінен жортып өте берді. Алпамыс көре салып білегіне кушін жиды; секіріп орнынан турды. Алпамыс султан нақ он төрт жасында аттың куйрығына жолбарыстай қол салды. Алпамыс деген алып еді, жануар Байшубар нар сияқты тізесін бүкті; қайшылап қулағын тікті, үш мәртебе зор салды. Алпамыс жібермеді” [5, 96].

Ўзбек ва қорақалпоқ версияларида бўлмаган бу тасвирда бир умр йилқилар орасида ўсган ва отни таниб, у билан муомала қилишгина эмас, балки уни ўзига бўйсундира олиш ҳам ҳар бир йигит учун ўта муҳим саналган йилқичи қозоқ халқининг руҳиятига хос хусусият яққол акс этган. Бундай жиҳатларни қиёслаб ўргатиш қардош халқларни бир-бирига яқинлаштиради. Чунки ўқувчи адабий қаҳрамонни туяди, уни ҳаракатга келтирган ички энергиянинг манбаини англаб етади.

Аёлларга муносабат, унинг ижтимоий мақомини белгилаш ҳар қандай миллат маънавиятини кўрсатувчи асосий белгилардан ҳисобланади. “Алпомиш” достонининг турли миллий версияларида аёлларнинг турли халқлардаги турлича рутбаси жуда табиий, ҳаётий ва самимий тасвирланган. Жумладан, ўзбек “Алпомиш”ида Қалдирғочойим оғаси учун ўзидан кечган, шахсий умри ва бахтини Алпомишнинг йўлига бағишлагани боис ундан ориятли бўлишни талаб қила олган ўзбек қизи сифатида тасвирланади. Достондаги бу тасвирлар ҳақида “Алпомиш” талқинлари” китобида шундай ёзилади: “Ўзбек аёлининг ўз шахсий ҳаётидан кўра оилани афзал кўриши, муқаддас билиши соф миллий илдизга эга. У бир умр эркак, эр учун яшайди. Шу боис эркакдан жуда кўп нарсаси кутиш ва талаб этишга ҳақдор. Бизнинг аёллар ўз ҳаёти билан ҳеч қачон яшамаган. Қиз бола туғилган уйда отаси, ака-укаларини уятга қўймаслик, ўзи оила кургач эса эрию фарзандларига иснод келтирадиган иш қилмаслик учунгина яшайверади. Шу яшайверишининг ўзи билан ҳар қуни қаҳрамонлик кўрсатаверади”.

Чиндан ҳам ўтмишда аёллар ўзлари учун деярли яшамаганлар. Уларнинг мавжудлиги ё ота-она, ёки ака-ука, ёхуд эр, ёинки болалар йўлида ўзларини бағишлашдан иборат бўлган. Ўзбек аёли ўзини яқинларига фидо қилиб яшар экан, улардан ҳам ана шундай одам маънавиятини юксалтирадиган хаттиҳаракатлар кутишга ҳақли.

Шунга ўхшаш фидойиликни қозоқ версиясидаги “Алпомиш” эпосининг Келимбет Серғозиевдан ёзиб олинган вариантдаги Қарақўзойим образи мисолида ҳам кўриш мумкин. Унда Алпомишга бўлган муҳаббати туфайли отаонаси ва юртидан кечиб, ўзини бутунлай

суйганига бағишлаган, аммо шунга яраша муносабат кўрмаган аёлнинг эзгин ҳолати маҳорат билан акс эттирилган:

Минемін дедін, мін енді,
Журемін дедін, жур енді.
Көрермін басқа салғанын.
Болмаса неғып ілесіп,
Шубар отқа мінгесіп,
Еліңе неге бармадым?
Қыз деген ердің олжасы
Ат көтіне салмадың. [6].

Бу мисралар ўзидан кечган ва эрини қисмат деб билиб, унга борлигини бағишлаган қозоқ аёлига хос руҳият белгилари самимият билан акс эттирилган. Агар умумтаълим мактабларининг ўқувчилари адабиёт дарсларида қардошларга мансуб кишилардаги мана шундай юксак маънавий фазилатлардан хабардор этилса, бундай образларнинг туйғуларини ҳис этсалар, уларнинг ўзида ҳам ана шунга ўхшаш эзгу ахлоқий сифатлар шаклланиши шубҳасиздир.

“Алпомиш” нинг ўзбекча версиясида халқнинг тўй маросимлари, удумлари муқаммал баён этилган. Чунончи, никоҳ ўқиш маросими, чимилдиқ тутиш, “кампир ўлди”, “ит ириллар” сингари расм-русумлар, куёв навқарлар олдиға қўй тўшини пишириб қўйиш, сарполар тарқатиш каби удумлар жуда чиройли тасвирланган. Шунингдек, достонда келинни кигизга солиб кўтариш, “соч сийпатар”, “қўл ушлатар”, “куёв товоқ”, “куёв улоқ” каби удумлар, тўйда айтиладиган “ёр-ёр”, “хабарчи”, “совчи”лардан намуналар берилганки, улар орқали ёшлар аждоқларимиз расм-русумларидан хабардор бўладилар. Бу урфодат ва удумларнинг кўпи халқ орасида ҳозиргача сақланиб қолмаган бўлса-да, уларга бериладиган изоҳлар ўқувчилар томонидан ўрганилиши муҳим аҳамиятга эга.

Чунки шунга ўхшаш удумлар ўқувчи мансуб бўлган миллатга ҳам тегишли бўлиб, бу тасвирлар этник томирларнинг умумийлигини англатиб, миллатларни бир-бирига яқинлаштиришга хизмат қилади.

Қозоқ мактабларининг 6-синфида ўрганиладиган “Қирққиз” қорақалпоқ халқ достонига оид бир соатлик дарс таҳлили мисолида бадий асарларда халқнинг миллий руҳиятига хос жиҳатларнинг қандай намоён бўлиши мумкинлигини кўрсатиш мумкин.

Достонни ўқитиш орқали ўқувчиларда дўстлик ва муҳаббат туйғуларини тарбиялаш, қорақалпоқ халқининг миллий психологиясини ўрганиш дарснинг таълимий мақсади саналади. Ўқувчиларнинг дoston матнини қанчалик ўзлаштирганликлари савол-топшириқлар ёрдамида босқичма-босқич аниқланиб, таҳлил қилинади.

АДАБИЁТЛАР

1. Белинский В.Г. Танланган асарлар. – Т.: Ўздавнашр, 1955. – 372-бет.
2. Йўлдошев Қ. “Алпомиш” талқинлари. –Т.: Маънавият, 2002. – 41- бет.
3. Қарақалпақ фольклоры. –Ноқис: Қарақалпақстан, 2007. – 87- бет.
4. Ўзбек халқ достонлари. I том. –Т.: Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси нашриёти, 1956. – 461-бет.
5. Ақсауыт. –Алматы: Жазушы, 1977. – 237- бет.
6. Алпомиш. –Т.: Шарқ НМК, 1998. – 400 - б.
7. Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы. – М.:
8. Прогресс, 1979. – 320 - с.
9. Мирқосимова М. Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш асослари– Т.: Фан, 2006. – 112 - б.

Сардорбек АБДУКАХХОРОВ,
Андижон давлат университети докторанти
E-mail: sardorbekakromovich@gmail.com

ЎзДЖТУ ўқитувчиси, ф.ф.б.ф.д. (Ph.D.) Д.А.Насриддинов тақризи асосида

THE PROCESS OF LINGUISTIC EXPRESSION OF THE LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD

Abstract

Language is the main tool in the life activities of certain nationalities, their interaction with members of society, the exchange of information. The language reflects the ethnic characteristics, customs, cultural mentality of the nation. Signs of a certain culture reflected in the language - customs, traditions, rituals, rituals and folklore. The connection of language expressions used in text and discourse forms, in particular in the lively communicative process, with the popular mentality is directly related to the linguistic picture of the world.

Keywords: The world, the linguistic picture of the world, the trinity of language, culture and personality, rituals, customs, traditions, rituals, "ethnographic lexicon", "ethnographic dialectisms", "ethnographisms".

ПРОЦЕСС ЯЗЫКОВОГО ВЫРАЖЕНИЯ ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРАМИРА

Аннотация

Язык является ключевым инструментом в жизнедеятельности некоторых национальностей, их взаимодействии с членами общества, обмене информацией. Язык отражает этнические особенности, обычаи, мировоззрение нации, культурный менталитет. В обычаях, традициях, обрядах, обрядах и фольклоре отражаются особенности той или иной культуры, которые отражаются в языке. Связь языковых выражений, используемых в текстовых и дискурсивных формах, в частности в живом коммуникативном процессе, с народным менталитетом напрямую связана с языковым ландшафтом мира.

Ключевые слова: мир, языковой ландшафт, триединство языка, культуры и личности, обряды, обычаи, традиции, ритуалы, «этнографическая лексика», «этнографические диалектизмы», «этнографизмы».

ОЛАМ ЛИСОНИЙ МАНЗАРАСИНИНГ ТИЛДА ИФОДАЛАНИШ ЖАРАЁНИ

Аннотация

Муайян миллат вакиллари ҳаётий фаолияти, жамият аъзолари билан ўзаро муносабатларга киришиши, ахборот алмашуви жараёнида тил асосий восита ҳисобланади. Миллат, эланинг этник хусусиятлари, урф-одатлари, маданий менталитетга ҳос дунёқараши тилда акс этади. Муайян маданиятнинг тилда акс этадиган белгилари - урф-одат, анъана, удум, таомилларда ҳамда халқ оғзаки ижодида намоён бўлади. Матн ва дискурс шаклларида, хусусан, жонли коммуникатив жараёнда қўлланиладиган тил ифодаларининг халқ менталитети билан алоқаси оламнинг лисоний манзараси билан бевосита боғлиқдир.

Калит сўзлар: олам, лисоний манзара, тил, маданият ва шахс учлиги, маросим, урф-одат, анъаналар, расм-русумлар, "этнографик лексика", "этнографик диалектизмлар", "этнографизмлар".

Кириш. Олам лисоний манзарасининг тилда ифодаланиши, тил ташувчиси онгида тил бирликларининг акс этиши ва сақланиши миллий маданият номиқ кирраларининг ўзига ҳос тарзда лисоний намоён бўлишини англатади. "Маданий код кенг қамровли тушунча бўлиб, лингвистик (масалан, исмлар ёки ҳарфларнинг талаффузи, аслият тилидаги сўзларнинг денотатив ва коннотатив маънолари, синонимларнинг қўлланиши ва ҳ.к.) ва экстралингвистик (масалан, исмлар билан боғлиқ коннотатив белгилар, саломлашиш ва хайрлашиш пайтида тана аъзоларининг ҳаракатлари ва ҳ.к.) компонентларидан ташкил топиши"[1]дир.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. XX асрнинг олтинчи йилларидан бошлаб олам манзараси муаммоси бирламчи (тил) ва иккиламчи (афсона, дин, фольклор, шеърят, наср, кино, расм, меъморчилик ва бошқалар) моделлаштириш тизимларини ўрганишда семиотика доирасида кўриб чиқиладиган бўлади. Ушбу ёндашувда маданият "коллективнинг ирсий бўлмаган хотираси" деб талқин қилинган ва унинг асосий вазифаси - атрофдаги оламни тизимли англаш, олам манзараси моделларда ўз ифодасини топиши назарда тутилган. Шунга қўра, агар турли белгилар тизимлари оламни турли йўللار билан моделлаштириши назарда тутилса, турли

тиللар орқали оламнинг турли моделлари пайдо бўлади, деган хулосага олиб келади[2].

Э.Бенвенист тил, маданият ва шахс учлиги муносабатларининг мураккаб табиати хусусида фикр юритар экан, бу жараёни ўрганиш тилшунослиқда янгича талқинларга асос бўлишини таъкидлайди.

Тил хусусиятлари шу қадар ўзига хоски, ҳар бири яхлит тилшунослиқка асос бўла оладиган моҳиятан бир эмас, бир неча сруктуралар мавжудлиги ҳақида гапириш мумкин. Бу ҳақиқатни билиш, эҳтимол, мавжуд қарама-қаршилиқларни тушунишга ёрдам беради. Тил, биринчи навбатда, ҳар доим иккита асосга эга бўлиши билан тавсифланади: ифодаловчи ва ифодаланган мазмун. Тилнинг ана шу ташкилий хусусиятини ўрганиш ва у вужудга келтирадиган қонуният ёки номуносивилик муносабатлари, тизимдаги кескинликлар ва бунинг натижасида ҳар қандай муайян тилдаги ўзгаришлар махсус тилшунослик учун асос бўлиб хизмат қилиши мумкин. Шу билан бирга тил инсоний ҳодиса сифатида шахснинг руҳий ҳолати билан ижтимоий ва маданий ҳаёт ўртасидаги боғловчи бўғин бўлиб, айна пайтда уларнинг ўзаро таъсир қуроли ҳам ҳисобланади. Тил, маданият, шахс атамалари учлиги асосида янгича тилшуносликни яратиш мумкин. Тилни, шунингдек, аниқ товушлар

оқимида қатъий объектив тадқиқот материаліни ташкил этувчи бутунлик деб ҳисоблаш мумкин[3].

Дарҳақиқат, ҳар бир шахснинг лисоний қобиляти ва мулоқот малакаси маълум маданият ҳудудіда, маданий муҳітда шакл топади ва фаоллашади. Шундай экан, инсоннинг тафаккур ва лисоний фаолияти жараёніда юзага келадиган бирликларнинг структуравий ва мазмуний сатҳларида маданий элементларнинг акс топиши табиийдир[4].

Тадқиқот методологияси. Тилшунослар неогумбольдтчилик анъанасининг Америка (Э.Сепир, Б.Л.Уорф, Х.Хойер, Д.Хаймз ва бошқ.) ва Европа (Л.Вейсгербер, Г.Ипсен, И.Трир, Х.Глинц) йўналишларини эътироф этадилар. Неогумбольдтчилик йўналишининг асосчиси ҳисобланадиган Л.Вайсгербернинг оламнинг лисоний манзараси борасидаги қарашлари бу борада янги босқични бошлаб берди. Вайсгербернинг шериклари, айниқса Х.Гиппер, П.Шмиттер, Б.Вайсгербер ва бошқалар, "Wirkendes wort" журналінинг махсус нашри (унинг муҳаррири кўп йиллар давомида Вайсгербер бўлган) саксон йиллик юбилейига (1979) бағишланган бўлиб, у тилшуносликдаги нео-Гумбольдтчилик йўналишининг фаоллиги кўламини, Вайсгербер шогирдларининг илмий фаолияти ва у кўрсатишида давом этган таъсирини акс эттирди[5].

Таҳлил ва натижалар. Тил инсон олами ва маданиятини ўзида акс эттирибгина қолмай, уни авлоддан-авлодга етказувчи кўприк вазифасини ҳам ўтайди. Шунинг учун ҳам инсон шахсияти миллий характери, ўзига хос дунёқараши, атрофидаги оламга ва қадриятларга нисбатан муносабати унинг тилида, тил бирликларини қўллашида яққол намоён бўлади. Муайян тил жамоаси, айнан, тилдан фойдаланиш асносида миллий - маданий ўзига хосликни, турмуш тарзини, анъана ва урф-одатлари мажмуи моҳиятини акс эттиради. Бу вазифани миллий менталитет бўёғини юзага чиқарувчи атамалар, фразеологизмлар, идеомалар каби тил бирликлари бажаради. Масалан, Қизлар, келинлар ўсма қўямиз жумласи муайян маданият доирасидаги тил ташувчилари учунгина эстетик аҳамиятга эга, ўзга маданиятга оид миллий тоифа учун эса у тушунарсиз ифода бўлиб қолиши мумкин. Чунки, ер юзида ҳамма халқларнинг хотин-қизлари ҳам ўсма қўявермайди. Қадимдан ўзбек хонадонларида аёллар кош-кўзларига қўйиш учун ҳовлиларда ўстирилади. Ўсма идиомаси мақол ва қўшиқларга ҳам қўчганки, бу тушунча миллий хусусият эканлигининг яққол исботдир: Ўсма кетар, кош қолар.

Сени кўрган яна кўрай десин, алла,
"Кимнинг кизи-бу?", -деб сўраб келсин, алла.
Сочларингни майда ўриб қўй, алла,
Қошларингга ўсма қўйиб қўй, алла.

Шу тарика, "идиомаларни зираворларга ўхшатиш мумкин, овқатга эҳтиёткорлик билан, чимчилаб, пичоқ учида қўшилади ва овқат, яъни нутқнинг ўзи бутунлай бошқача, у қадар ўткир ва ёрқин бўлмаган, оддий нейтрал компонентлар – идеоматик характерга эга бўлмаган сўз ва иборалардан иборат[6]."

Муайян халқнинг кўп асрлик ҳаёти, маданияти, турмуши, ижтимоий ва маънавий фаолияти жараёніда яратилган ҳар бар маросим, анъана, удум ва эътиқодларга оид сўз ва терминлар борки, улар тилнинг лугат таркибида маълум лексик гуруҳни ташкил этади. Бундай сўзлар гуруҳи тилшуносликда "этнографик лексика", "этнографик диалектизмлар", "этнографизмлар" каби терминлар билан номланиб келади.

Н.Мирзасевнинг "Ўзбек тили этнографизмларининг изоҳли лугати"га маросим, урф-одат, анъаналар, расм-русумларга оид 1300 дан ортиқ сўз ва бирикмалар киритилган.

"Этнографик лексика ва унинг турли соҳаларига оид сўзларнинг маълум қисми умумистеъмолдаги сўзларни асл маънодан ташқари ўзгача маънода қўллаш, унга янги қўшимча маъно юклаш асосида юзага келгандир. Масалан, товоқ, улоқ, тугун, йиртиш, айтмичи, етти, қирқ, йил қабила оддий муомаладаги сўзлар бўлиб, улар этнография соҳасининг лексикаси сифатида ўзгача маъно касб этади (бундай маъноларга лугатда изоҳ берилган). Албатта, юқоридаги каби сўзларнинг қандай маънода қўлланиши сўзловчининг мўлжалига боғлиқ ҳолда, унинг доимий маъносидан ташқари, у ёки бу планда қайси мақсад учун мўлжалланганлиги билан ойдинлашади[7]."

Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, бундай лексик бирликлар миллий менталитет хусусиятларидан келиб чиқиб аксарият ҳолларда сўзнинг кўчма маъноси асосида пайдо бўлади.

Самарқанд туманининг маҳаллаларидан бирида жанозада қатнашганларга йиртиш – дастурмолга ўралган чой тарқатилди.

Йиртиш. 1. Йиртмоқ феълнинг ҳаракат номи шакли.

2. этн. Марҳумни кўмиш маросимида қатнашган кишиларга ва унинг яқинларига бериладиган бир бўлак рўмолчабоп мато; дурра; оклик[8].

Демак, матони йиртиш, бўлаклаш ҳаракатининг метонимик маъно кўчиши орқали аза маросимида ижро этиладиган удумнинг номи келиб чиққан.

Яна бир мисол: нон синдириш бирикмаси ўз маъносида қўлланганда, оддий мазмун – нонни бўлакларга ҳаракатини ифодалайди. Идиома сифатида эса ўзбек менталитетига оид тўйдан олдинги удумлардан бирини номлаб, чуқур мазмунга эга бўлган иккиламчи номинатив бирик ҳисобланади.

Нон синдириш - никоҳ тўйи маросимларидан. Ўрта Осиё халқлари, жумладан, ўзбеклар ўртасида кенг тарқалган. Нон синдириш отанинг совчи юборган оилага қизини узатишга рози эканлиги, ваъданинг қатъий ва муқаддаслигини, шунингдек, куёв-келин, қуда оилалар аҳил бўлишига билдирилган истакни ифодалайди. Нон синдириш одати айрим маҳаллий тафовутларга эга. Чунончи, Фарғона водийсидаги ўзбекларда қизнинг отаси рози бўлгач, бажарилади: совчилар келтирган дастурхон очилиб, нони синдирилади, сўнг тўй масалалари аниқланади. Сурхондарё водийсида эса қалин миқдорини белгилашдан сўнг ўтказилган – нон тенг иккига бўлиниб, келин ва куёвнинг қариндошларига тақсимланган[9]. Маросимнинг бундай номланишига эса ноннинг қадимдан эъзозланиб, муқаддас, азиз неъмат сифатида қадрланиши ва мана шу қадр-қиммат тушунчаси янги пайдо бўладиган оила ҳамда бўлажак қудалар орасида ҳам мустаҳкамланишининг ният қилиниши асос бўлган.

Янга бўлмиш оғайни-жамоа қошига борди. Оймомо сукутини айтди.

Совчилар дастурхонга ўралмиш нонни ўртага қўйди.

Қалин айтиш бошланди.

– Хў-ўш...

– Элга қараб айтинг-да.

– Хў-ўп...

– Бўлди-е, ҳеч ким қиз узатиб бойиған эмас.

– Ўнта қўй... шуларга розимисизлар?

– Қани, илоҳи омин, икки ёш қўша қарисин, Оллоҳ-акбар!

Янгаси қиз онаси ўрнида фотиҳа ўкиди.

Нон синдирилди.

Совчилар оҳорли белқарс ўраб кетди. (Т.Мурод, "Ойдинда юрган одамлар")

Яшаш тарзимизга хос хусусиятларни, турмуш тарзи меъёрлари, анъана ва урф-одатнинг бажарилиш жараёнларига хос белгилар тил воситасида бир шахсдан

иккинчи шахсга, каттадан кичикка, ота-онадан фарзандга етказилади ва шу тариқа авлоддан-авлодга ўтиб боради. Шу тариқа, ахборот ва маълумотлар алмашинуви, хатти-ҳаракатлар намуналари ҳамда нутқий фаолият ёрдамида ижтимоийлашув жараёни кечади. Бунда тилнинг роли етакчи мавқега эга бўлиб, маданият белгилари у орқали ҳаракатланади.

Бевосита ва билвосита тил белгилари – оғзаки ва ёзма нутққа хос тил бирликлари ёрдамида шахслараро муносабат ўрнатилади, ҳис-туйғулар, ғоялар, кундалик маиший, илмий, ҳуқуқий ахборотлар узатилади ва қабул қилинади.

“Тил туфайли одам кўп ҳолларда объектлар ва организмларга эмас, балки улар ҳақидаги рамзий маънода ифодаланган тушунчаларга таъсир қилади. Маданият тил

орқали, оғзаки ёки ёзма белгилар тўплами орқали авлоддан авлодга етказилади, бу қобилият инсонни барча мавжудотлардан ажратиб туради. Шунинг учун, инсон ҳайвонлардан фарқли ўлароқ, ҳар бир кейинги авлодда қайтадан бошлашга мажбур эмас. Одам туғилгандан кейин ҳаммасини янгитдан бршламай, ўзининг хулқ-атвори, тафаккури, турмуш тарзини тартибга солувчи халқнинг урф-одат ва анъаналарини ўзлаштириб, ўтмиш ютуқларига таянади.”[10]

Хулоса ва таклифлар. Хулоса қилиб айтиш мумкинки, тил маданиятнинг натижаси эмас, балки зарурий шартидир. У барча шартларнинг асоси, пойдеворидир. Албатта, маданият муайян ички қонуниятлар, тамойиллар асосида шаклланган урф-одатлар, анъаналар, катта-кичик расм-русумлар, меъёрларни ўз ичига олади.

АДАБИЁТЛАР

1. Тўхтасинов И.М. Таржимага лингвокультурологик ёндашув // Замонавий лингвистик тадқиқотлар: хорижий тажриба, истиқболли изланишлар ва тилларни ўқитишнинг инновацион усуллари. Халқаро илмий-амалий конференция материаллари. – Самарқанд: СамДЧТИ, 2020. – Б. 5
2. Лотман Ю.М. Семиосфера. — С.-Петербург: «Искусство—СПб», 2000.; Козлова Л.Я. Формирование языковой картины мира англичан // Вопросы методики преподавания в вузе=Teaching Methodology in Higher Education №5 (19-2) 2016. – С. 53-64
3. Бенвенист Э. Общая лингвистика. М.: Прогресс, 1974. – С. 45
4. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. Т.: “Сангзор” нашриёти, 2006. - Б. 65
5. Радченко О.А. Апостол родного языка (предисловие ко второму изданию книги Л.Вайсгерберга) // Родной язык и формирование духа / Пер. с нем., вступ. ст. и коммент. О.А.Радченко. Изд. 2-е, испр. и доп. М.: Едиториал УРСС, 2004. – С. 36
6. Тер-Минасова С.Г. Язык и культурная коммуникация. М.: Слово, 2000. - С. 80
7. Мирзаев Н. Ўзбек тили этнографизмларининг изоҳли луғати. Т.: Фан, 1991. – Б. 3
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2-жилд, Т.: ЎзМЭ, 2007. – Б. 315
9. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. “Н” ҳарфи. Т.: ЎзМЭ нашриёти. – Б. 286.// <https://www.ziyouz.com/>
10. <https://helpiks.org/7-62806.html>

UDK:811.234

Shaxnoza AZIMJONOVA,
Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti
E-mail: waxlo0110@gmail.com
ADU dotsenti, f.f.d Tojiboyeva.M.A taqrizi asosida

ARTISTIC DRAWINGS ON USMAN NOSIR LITERARY PORTRAIT

Abstract

This small study analyzes the published scientific heritage of the critical scholar, academician Naim Karimov, on the work of Usman Nasir, one of the representatives of twentieth-century literature. A scientific interpretation of the concepts of history and literary environment has been created by analyzing the broken works of the teacher's contribution to the development of literary criticism. The literary portrait of the great artist Usman Nasir is given artistic lines.

Keywords: literary life, historical period, literary portrait, literary criticism, creative environment, historical development and creative responsibility.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ РИСУНКИ НА ЛИТЕРАТУРНОМ ПОРТРЕТЕ УСМАНА НОСИРА

Аннотация

В этом небольшом исследовании анализируется опубликованное научное наследие ученого-критика, академика Наима Каримова о творчестве Османа Насира, одного из представителей литературы XX века. Создана научная интерпретация понятий история и литературная среда на основе анализа разрозненных произведений вклада педагога в развитие литературоведения. Литературному портрету великого художника Османа Насира приданы художественные черты.

Ключевые слова: литературная жизнь, исторический период, литературный портрет, литературная критика, творческая среда, историческое развитие и творческая ответственность.

USMON NOSIR ADABIY PORTRETIGA BADIY CHIZGILAR

Annotatsiya

Ushbu kichik tadqiqot ishida munaqqid olim akademik Naim Karimovning XX asr adabiyoti namoyodalaridan Usmon Nosir ijodi yuzasidan e'lon qilingan ilmiy merosi tahlilga tortilgan. Ustozning adabiy tanqid taraqqiyotiga xizmati singan asarlarini tahlil qilish orqali tarix va adabiy muhit tushunchalarining ilmiy izohi yaratilgan. Buyuk ijodkor Usmon Nosirning adabiy portretiga badiiy chizgilar berilgan.

Kalit so'zlar: adabiy hayot, tarixiy davr, adabiy portret, adabiy tanqid, ijodiy muhit, tarixiy taraqqiyot va ijodkor mas'uliyati.

Kirish. Elimizga minglab iste'dodlarni yetishtirib bergan Ho'qandi latif Usmon Nosirga ham o'z bag'rini ochdi. Shoir sifatida she'riyat ilmining olmos qirralarini kashf etishida XX asr Qo'qon adabiy muhitining alohida o'rni bor. Bu davrda Usmon Nosir qatori Amin Umariy, Temur Fattoh, Madamin Davron, Muhsin Hamidov singari shoirlarning bu zamindan yetishib chiqqani Qo'qondagi adabiyotga, nafis san'atga bo'lgan yuksak e'tiborning amaliy ifodasidir. Albatta, shoir-u adiblarning xalqqa yetishtirib berishda Po'latjon Qayyumiy, Muxtor Muhammadiy domlarning xizmatlari beqiyos. Shu o'rinda Usmon Nosirning ham ma'naviy kamolotida O'zbekiston davlat dorilfununida shoirga tahsil bergan Fitrat, Sadridin Ayniy, Abdurahmon Sa'diy, V.L.Vyatkin, Gregory Shengeli, G'ozzi Olim Yunusov, Shokir Sulaymon singari yirik darg'alarning adabiy ta'siri sezilib turadi. Ustozlar ko'magida toshda o'sgan gul kabi Usmon Nosir bo'y ko'rsatdi. Turmush urinishlarida, hayot yo'llarida qoqilgan Usmon uchun Po'latjon domla tashkil qilgan "Yangi hayot" maktabi, chin ma'noda shoirga yangi hayot berdi. Qo'qondagi "Dorush-shafaqa" yotoq maktabi shoirning kamolotida alohida mavqega ega maskan sifatida tarixga muhrlandi. Qo'qonlik o'gay otasi Nosirxo'jining hamda Usmon Nosir qarashlaridagi o'rtasidagi turfa xillik va shoirning cheksiz azob-uqubat ichida ulg'ayishidagi voqealar, hayotiy haqiqatlarning ochiqilanishi Ernest Hemingvayning "Buyuk yozuvshi, shoir bo'lish uchun iste'dod bilan birgalikda, baxtsiz bolalik kerak bo'ladi", - degan dono fikrlari naqadar to'g'ri ekanligini yodimizga soladi. "Usmon Nosir deganda biz kimni tushunamiz. U shunday iste'dod egasiki, bamisoli tekkan joyini kuydirguvchi olovdir. Shoirning g'oyat qisqa umriga nazar solgan kishi juda uzoq o'ylarga tolishi shubhasizdir. Chunki bu chaqmoqdek umrda benihoya katta

imkoniyatlar yonib ketganligini ko'rib va his qilib turasiz. Usmon Nosir ulug' va abadiy she'riyatning diydasi oqib ulgurmag shabnamdir, u hali qahqahaga aylanmay lablarimizda manguga qotib qolgan nim tabassumdir. Uning she'rlari ko'z kabi tirik, jonli, tutqich bermas hayot poralaridir». [1] Darhaqiqat, bu o'rinda Abdulla Oripovning qanchalar haq ekanligini Usmon Nosirning ijod boyligi ko'lami va ma'nisi so'z isbotini beradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Usmon Nosirning bizga ma'lum va noma'lum hayot yo'li, tarjimai holidagi badiiy lavhalar tahlili, she'riy mashqlarining janr xususiyatlari, talqin va tahlil muommolarini markazlashtirish borasida ko'plab tadqiqotlar ilmga ma'lum. Biroq Naim Karimov Usmon Nosirning adabiyotshunoslikdagi mustahkam o'rini belgilashda, adabiy portret sifatida gavdalanirishda, bir butun yaxlitlikda akslantirishda ilm ahlidan farqli o'laroq tarixiy-qiyosiy, ilmiy-nazariy, sotsialogik tadqiqot metodologiyalaridan unumli foydalanib, har bir voqelikka ilmiy yondashdi. Ilmiy izohi keltirilgan har bir jarayonning tarixiy tamoyil asosida dalillar bilan voqealanishi adabiyotshunoslik uchun ahamiyatlidir. Bu yo'nalishda Naim Karimovning "Usmon Nosir: Hayotidan lavhalar, hujjatlar, rivoyatlar" (1993-yil) hamda "Usmon Nosirning so'ngi kunlari: Hayotiy lavhalar, hujjatlar, rivoyatlar" (1994-yil) asarlari ijodkorning adabiy portretini yaratish borasidagi muommolarga javob bo'ladigan tarixiy, adabiy manbadir. Olim asarni turli rivoyatlar bilan bezash, xalq og'zaki ijodiga murojaat shakllaridan foydalanish orqali asarga yangicha ruh va jon baxsh etgan. Barcha munaqqidlardan farqli o'laroq dalillar sintezi, manbalar tahlili va talqini barobarida ijodkorga xos badiiyat ko'rinishlarini namoyon etadi.

Kitobda e'tiborimizni qaratgan yana bir jihat akademik Naim Karimov Abdulla Qahhorning "Sarob" romanidagi markaziy qahramon Saidiyni - Usmon Nosirning adabiy taxallusi sifatida ta'kidlaydi. Asar qahramonlaridan biri Murodxo'ja domlani esa tilshunos ustoz Ashurali Zohiriy timsolida ko'radi va talqin qilishga urinadi. Bu o'rinda ustozning Abdulla Qahhor "Saidiy siymosida Usmon Nosir taqdiri va hayotini ko'rsatishga uringan. Romanda "sog'lom, har bir harakatida kuch-quvvat aks etib turgan, bejirim yigit Saidiyning qo'ng'iroq sochlari"dan bo'lak biror portret chizig'i tasvir etilmagan. Ammo shunga qaramay Usmon Nosir hayotining ayrim sahifalari Saidiy obraziga singdirib yuborilgan"[2], -yo'sinidagi fikri qay darajada asosli ekanligi bizni o'ygatadi.

Usmon Nosir haqida qimmatli ma'lumotlar qoldirgan zamondosh do'sti O'tkir Rashidning "Usmon Nosir haqida" (1984) nomli maqolasi shoir hayotidan hikoya qiladi. Tiniqlashib borayotgan usmonshunoslikda O'tkir Rashid va uning qizi Nodira Rashidovanning alohida xizmatlari bor, ular bir tomondan Usmon Nosirga qarindosh ham edi. Bu haqda Nodira Rashidova o'z tarjimaiyati holidagi ma'lumotlarda ham keltirib o'tgan: "Otam Maxmudxon Rashidov (elda O'tkir Rashid nomi bilan tanilgan) tadqiqotchi olim, pedagog, dramaturg, shoir, bolalar shoiri, "O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi", "O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan san'at arbobi" 1916 -yilda Qo'qon shahrining "Tavroqchilik" mahallasida dunyoga kelib, 1990- yilning 17-yanvar kuni vafot etganlar. Onam Masadiqboy o'g'li Nosir Hoji qizi Rohatxon Qo'qonning "G'isht ko'pri" qismining "Davron" mahallasida 1922- yilda tug'ilganlar. 2004- yilda vafot etganlar".[3] Anglashiladiki, Usmon Nosirning singlisi Rohatxon O'tkir Rashidga turmushga chiqqan, Nodira Rashidovaga shoir tog'a hisoblanadi. Qarindoshlik va olimalik yuki uni Kemerovo tomon yo'lladi: "1987-yilning bahorida Kemerovlik uch nafar shoir Toshkentga tashrif buyurishdi. Usmon Nosir tug'ilib o'sgan, yashagan Namangan, Qo'qon shaharlarida mehmon bo'lishdi. Ikki yurt o'rtasida adabiy rishta bog'landi. O'sha yilning iyul oyida men (Nodira Rashidova) shoira Mukarrama Murodova bilan Kemerovo shahriga bordik, u yerlik adabiyotchilar tashkil qilgan safarga chiqib, Mariinsk rayonidagi Usmon Nosir dafn etilgan qabriston hududini ziyorat qilib, o'zbek shoiriga po'latdan yasalgan kitob shaklidagi qabrtoshini o'rnatdik"[3]. Bu voqeadan bir yil o'tgach o'zbek ijodkorlaridan bir nechtasi ham shoirning mangu makonini ziyorat qilish baxtiga erishdi. Ular orasida akademik Naim Karimov ham bor edi. "1988-yilning iyulida men (Nodira Rashidova), yozuvchi Hujjakbar Shayxov, shoirlar Usmon Azim, Muhammad Yusuf va adabiyotshunos Naim Karimov Mariinskidagi qabristonni ziyorat qilib, shoir Usmon Nosirni o'z qo'li bilan yerga qo'ygan kishilar, uni siyosiy mahbuslar saqlangan zonada tanigan, bilganlar bilan uchrashdik, suhbatlashdik, shoir haqida anchagina ma'lumotlarga ega bo'lib qaytdik"[3], -olima Nodira Rashidova o'z xotiralarini shunday eslaydi. Olimaning Usmon Nosir hayot haqiqatlarini tiklashga qaratilgan sa'yi-harakatlari va "She'riyatning majnunlari bor..." (2007-yil) she'riy to'plami, "Usmon Nosir haqida"(2001-yil) nomli maqolalar to'plami, O'zbekiston Milliy Akademik drama teatrida sahnalashtirilgan "Usmon Nosir" pyesasi usmonshunoslik ilmi rivojidadagi alohida asarlar turkumiga kiradi. Shoir yashagan davr murakkablik va turg'unlik libosida, qaysidir ma'noda shoir nafasini bo'g'gan yoki uning yuragida shoirlik o'tini yoqganligi bilan "tarixiy davr" sifatida tarixiy dalillar tili bilan o'zini so'zlaydi. Shoira Mukarrama Murodovanning "Men -davrning kichik parchasi "(1990-yil) e'lon qilingan maqolasi bu haqda shunday deydi: "Usmon Nosirning ijodiy parvozi tariximizning "qanoti kuygan" , "umr tepasida musht tuygan" davriga to'g'ri keldi".[4] Ammo, shoir tinimsiz ijod natijasida qisqa bo'lsada umrning mohiyatini she'rlariga kamalakdek akslantirdi.

Mustaqillik va istiqbol yillarida shoirning nomi va o'zbek adabiyotidagi muqim o'rni belgilandi. Bu kabi ishlarning boshida, albatta, akademik Naim Karimov turadi. Ayniqsa, Usmon Nosir to'g'risidagi qator tadqiqotlari, "Kumush irmoq" (1983-yil), "Ko'p hali hayotda nasibam" (1988-yil), "Bir satri ham unitilmaydi" (1989-yil), "Ajaho komida" (1990-yil), "Shoir izlarini izlab" (1990-yil), "E'tiqod" (1994-yil), "Olov bo'lib chiqqan oltin satrlar" (1996-yil), "Usmon Nosirdiq" (qoraqolpoq tilida 1996-yil), "Moviy ko'zlar tasviri" (1997-yil), "Iste'dod yo'lqini" (1999-yil), "Shoirning so'nggi qo'shig'i" (2002-yil), "Usmon Nosir" (2005-yil), "O'zbek she'riyatining so'nmas yulduzi" (2012-yil), "Iste'dod yo'lqini" (2017-yil), "Qafasdagi shoir" (suhbat, 2008-yil) nomli maqolalari hamda adabiy suhbatlari shoirning adabiy portretini yaratishdagi muhim qadamlar hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Usmon Nosirning hayoti to'g'risidagi haqiqatlarni bayon qilishda, ilmiy kuzatuv olib borishda akademik Naim Karimov, olima Nodira Rashidova hamda ijodkor Mukarrama Murodovanning shoir bilan bog'liq tadqiqotlari: ya'ni tarjimaiyati holini tiklash, shoirning ijodiy laboratoriyasiga kirib borish kabi o'rinlarda bir xil yondashuvni kuzatishimiz mumkin. Ammo Nodira Rashidova Usmon Nosirning so'nggi kunlari hamda vafotidan keyingi voqealar haqidagi ma'lumotlarni berishda arxiv materiallarini aniq, real voqealarni hujjatlar asosida bayon etadi. Akademik Naim Karimov shoirning so'ngi kunlari haqida yozar ekan, asarga badiiy tus berish tarzida yozilganligi bois, olim voqealarni badiiy lavhalar orqali tasvirlaydi, ya'ni muallif Usmon Nosir hayoti haqida o'quvchiga rivoyat qiladi. Olim o'quvchini Usmon Nosirning qisqa umri davomidagi turfa xil tavsilotlarga boy hayoti bilan tanishtirishga tayyorlash maqsadida roviy-yozuvchi bo'lib ko'zga tashlanadi. Eng muhimi roviy o'z rivoyatida badiiy to'qimalardan holi tarzidagi ifoda yo'sinida hikoya qiladi. Hatto, Usmon Nosir haqida bo'rtirma, oshirilgan to'qima ma'lumotlarga keskin raddiya bildirib, asl voqealarni keltiradi. "Darvoqe, mashhur uydirmachi Adham Hamdamning so'zlariga karaganda, Usmon Nosir ilmgoh professorlaridan birining qiziga uylangan va hatto undan farzand ko'rgan emish. Ammo qaynata bilan kuyov o'rtasiga tushgan sovuqlik tufayli u oilani ham, ilmgohni ham tashlab kelgan emish. Bu «mish-mish» da biror haqiqat zarrasi borligiga ishonish qiyin".[2]. Aslida esa 1929-1930-yillarda Usmon Nosir Moskva shahrida tahsil olish uchun o'qiydi, ammo sog'lig'idagi muommolar sabab Qo'qonga qaytib keladi. Naim Karimov ushbu fikrga "Usmon Nosir o'zining dastlabki she'rlaridan ayrim namunalarini Hamzaga o'qib bergan. Ehtimol, bu she'rlar otashin jarchida katta taassurot qoldirmagan bo'lishi mumkin. Bugun, shu voqea ishtirokchilari siyraklashgan bir zamonda, «Hamza Usmon Nosir oldiga kelib, uni quchoqlab o'pdi. Havaskor shoirning asarlaridan ta'sirlanib, oqqan ko'z yoshlarini artar ekan, unga ajoyib istiqbol tiladi. «Mana, mening o'rninga o'zbek adabiyotida shu bola qoladi!»— dedi...» singari uydirmalarni to'qish insofdan emas" [2] , - tarzidagi xolis mulohazasini bayon etadi.

Olima Nodira Rashidova shoirning Samarqand dorulfununidan ketib qolish sababini ustoz G'oz Olim Yunusov bilan bog'laydi, ustoz Usmon Nosirni buxarinparastlikda aybsitganligi sababini izohlaydi. Ya'ni, Usmon Nosir sovet yozuvchilarining butunittifoq I sezida qatnashganligi, so'ng dorulfununda shu xususda doklad qilganligini, vaqt o'tgach partiyaviy tozalanish jarayoni boshlanganda, G'oz Olim Yunusov Pedakademiyaning bir majlisida Usmon Nosirni "dokladda Buxarinning xato fikrlaridan foydalanganlikda "ayblanganligi bilan izohlaydi. Xuddi shunday fikrlarni Adham Hamdam xotiralariga suyanib Mukarrama Murodova, Nasrullo Davron ham keltirib o'tadi. Buyuk ijodkor Shuhrat esa shunga o'xshash voqeani tilshunos olim Ulug' Tursunov bilan bog'liklikda va shoirni Toshkentga shu bois ketganligi keltiradi. Ustoz Olim bu o'rinda sovet

yozuvchilarining butunittifoq I sezdi 1934-yil 17-avgust -1-sentabr kunlari bo'lib o'tganligi, Buxarin quriltoydan 3-4 oy o'tgach emas, balki 1937-yil yanvarda "qoralanib, qamalanganligi", G'oz Olim Yunusov bu davrda Toshkentda faoliyat olib borganligi, Usmon Nosirning "dorulfununi ma'muriyatining 1935-yil 16-iyulda chiqargan 92-sonli buyrug'i asosida talabalar ro'yxatidan o'chiril" ganligini [4] faktik materiallar orqali isbotlashga erishadi.

Tahlil va natijalar. Naim Karimov Usmon Nosir ijodini ikki davr oralig'ida tadqiq qiladi. Birinchi davrini "Usmon Nosir: Hayotiy lavhalar, hujjatlar, rivoyatlar" kitobida shoirning tug'ilgandan to Samarqanda o'qishini yakunlamay Toshkentga kelgan davri oralig'i, ya'ni "Usmon Nosir 1934-1935-o'quv yilida, qishki ta'tildan keyin, dorulfununga qaytib kelmaganligi xususidagi voqealari tadqiqi bayon etilgan. Ikkinchi davr esa Samarqanddan Toshkentga kelgan davri 1935-yildan umrining so'ngigacha bo'lgan tarixiy davrni "Usmon Nosirning so'ngi kunlari" asari orqali yoritib berdi. Olim shoir hayoti va ijod olamining yakun davrini hikoya qilargan ekan, shunday deydi: "Shoir hayotining bu fojiali davrini tasvirlash oson yumushlardan emas. Hujjatlar chalaligi, to'la emasligi bilan kaminadagi ezgu niyatning ro'yobga chiqishiga monelik qilgan bo'lsa, aksar xotiralar tarix haqiqatiga zidligi bilan yangi-yangi murakkabliklarni keltirib chiqardi. Agar ana shu ikki sabab tufayli Usmon Nosir hayoti tasvirida «oq dog'»lar qolgan yo noaniqliklarga yo'l qo'yilgan bo'lsa, kamina siz, hurmatli kitobxonlardan ming bor uzr so'rayman". [5] Olim bu davrni tadqiq qilishda ko'plab mashaqqatli ijod yo'lini bosib o'tadi. Adabiy manbalarni sinchkov ko'z, teran nigoh bilan tekshirar

ekan haqiqat va mohiyat nuqtayi nazaridan yondashadi. Ba'zi o'rinlarda noma'lumligicha qolgan, ochilmagan shoir biografiyasidagi ayrim voqelikni yoritishni o'z holicha qoldirishni afzal ko'radi. Turli hil dalilsiz farazlar aytishdan tiyiladi.

Xulosa va takliflar. Ustoz olim tomonidan yaratilgan har ikki asar va shu xususda e'lon qilingan tadqiq maqolalari yurtning asl iste'dod egasi Usmon Nosir hayoti va ijodini tog'ri, xolis baholashdagi qimmatli adabiy manbadir. Olim asarida sujet chiziqlarining mavjudligi badiiyatni, xalq og'zaki ijodiga murojaat shakli folklorizimni, tarixiy voqealarning xronologik tartibi tarixni, shoirming badiiy poetik mahorati tahlili esa adabiyotshunoslik ilmining taraqqiyotida alohida o'ringa ega. Kitobxon har ikki asar bilan tanishar ekan, millat shoiri Usmon Nosirning mashaqqatli, ammo millat armoniga aylangan mas'um hayot yo'lining har bir davrini birgalikda his qilish va tuyish baxtiga muyassar bo'ladi. Naim Karimov shoirga hayot bergan Namanganni, iste'dod va yangi hayot bergan Qo'qon shahrini, ijodiy parvozigga yo'l ochgan Moskva osmonini, orzular ro'yobi Samarqand zaminini, umid-la maqsad sari yo'llagan Toshkent yo'llarini, ulg'aytirgan Xorazm diyorini va buyuk shoirga mangu makon bo'lgan Mariinsk shahrini sujet chizig'ida akslantirish orqali Usmon Nosirning adabiy portretini reallikka asoslangan badiiy lavhalarda akslantiradi.

Bundan anglashiladiki, akademik Naim Karimovning XX asr adabiyotining o'lmas siymosi Usmon Nosir xususidagi tadqiqotlari, adabiyotshunoslikdagi shoir haqidagi keyingi tadqiq ishlari uchun xamirturush, adabiy manba sifatida xizmat qilishi tabiiy va tayindir.

ADABIYOTLAR

1. Oripov A. Usmon Nosir haqida so'z. O'zAS 1983. 18-mart soni.
2. Karimov N. Usmon Nosir: Hayotidan lavhalar, hujjatlar, rivoyatlar. Toshkent, Fan, 1993. -B.118,48
3. Rashidova N. Tarjimayi holidan // www.kitobxon.com
4. Murodova M. Men -davrmning kichik parchasi. Fitna san'ati. Toshkent, Fan, 1993 //www.kitobxon.com
5. Karimov N. Usmon Nosirning so'ngi kunlari: Hayotiy lavhalar, hujjatlar, rivoyatlar. Toshkent, Sharq, 1994. -B.4
6. Boltaboyev H. Tarix xodisasi adabiy qismatga aylanganda. Akademik Naim Karimov. Biobibliografik ko'rsatkich. Toshkent, Mumtoz so'z, 2017. -B.140
7. Yo'ldoshev B. O'zbek adabiyotshunosligi va adabiy tanqidchiligidagi uslub va mahorat muammolari. -T., 2000. -f.f.d.av. -B.3.
8. B. Nazarov. A. Rasulov. Sh. Ahmedova. Q. Qahramonov. O'zbek adabiy tanqidi tarixi. Toshkent, 2012. -B-210
9. Q. Qahramonov. Adabiy jarayon va estetik talqin. Toshkent, 2014. -B.88-89
10. A. Rasulov. Hozirgi o'zbek tanqidchiligi tahlil va talqin muammosi. f.f.dok. dis. avt. Toshkent, 2002. -B.24

Gulzodabegim ANARBEKOVA,
Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети магистранти
E-mail:sevinchimron@gmail.com

доцент, PhD, М.О. Абдувахобова тақризи асосида

COMMUNICATIVE AND PRAGMATIC ASPECTS OF EUPHEMISMS IN THE ENGLISH AND UZBEK POLITICAL MEDIA DISCOURSE

Abstract

This article deals with the study of Euphemisms, which is one of the main challenges in developing Linguistics science. The issue undergoes of the diverse variation of Genteelistic words under the principles of politeness. According to I.R.Galperin, a phenomenal Linguist and researcher in stylistics, "Euphemisms are synonyms which aim at producing a deliberately mild effect"(Stylistics,p.173). Seminal contributions have been made to develop the "mild" in other word indirect expressions substituted for one considered to be too harsh or blunt when referring to something unpleasant. Nonetheless, my observation lays on the euphemisms' usage in political media discourse. For a number of decades, many studies were held in the sphere, together with the study of political discourse, in particular of other areas of discourse, enfolding an eclectic range of subject matter. Only a few works in literature demonstrate the pragmatic aspects of euphemism. To fill this literature gap, this paper identifies the "communicative and pragmatic aspects of euphemisms in the English and Uzbek political media discourse".

Key words: euphemism, indirect expressions, political media, discourse, polite expressions mild, effect, pragmatics.

КОММУНИКАТИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЭВФЕМИЗМОВ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ МЕДИА

Аннотация

В данной статье речь идет об изучении эвфемизмов, что является одной из основных проблем в развитии науки о языкознании. Речь идет о разнообразных вариациях родословных слов по принципам вежливости. По мнению феноменального лингвиста и исследователя стилистики И. Р. Гальперина, «эвфемизмы — это синонимы, цель которых — произвести нарочито мягкий эффект» (Стилистика, с. 173). Основополагающий вклад был внесен в разработку «мягких» косвенных выражений, заменяющих выражения, считающиеся слишком резкими или грубыми, когда речь идет о чем-то неприятном. Тем не менее, мое наблюдение основано на использовании эвфемизмов в дискурсе политических СМИ. В течение ряда десятилетий в этой сфере проводилось множество исследований, наряду с изучением политического дискурса, в частности других направлений дискурса, охватывающих эклектичный спектр тематики. Лишь несколько произведений в литературе демонстрируют прагматические аспекты эвфемизма. Чтобы восполнить этот пробел в литературе, в данной статье определяются «коммуникативные и прагматические аспекты эвфемизмов в дискурсе политических СМИ на английском и узбекском языках».

Ключевые слова: эвфемизм, косвенные выражения, политические СМИ, дискурс, вежливые выражения, мягкость, эффект, прагматика.

INGLIZ VA O'ZBEK SIYOSIY OAVIDAGI EVFEMIZMLARNING KOMMUNIKATIV VA PRAGMATIK ASPEKTLARI

Annotatsiya

Ushbu maqola tilshunoslik fanining rivojlanishidagi asosiy muammolardan biri bo'lgan evfemizmlarni o'rganishga bag'ishlangan. Bu masala xushmuomalalik tamoyillari ostida genteelistik so'zlarning xilma-xilligi bilan bog'liq. Fenomenal tilshunos va stilistika tadqiqotchisi I.R.Galperinning fikricha, "Evfemizmlar ataylab yumshoq effekt yaratishga qaratilgan sinonimlardir" (Stilistika, 173-bet). Noxush narsaga ishora qilganda juda qo'pol yoki to'mtoq deb hisoblangan iboralar o'rnini bosuvchi bilvosita iboralarining "engil" ni rivojlantirishga muhim hissa qo'shildi. Shunga qaramay, mening kuzatishlarim siyosiy media nutqida evfemizmlarning qo'llanilishiga bog'liq. Bir necha o'n yillar davomida ushbu sohada ko'plab tadqiqotlar olib borildi, siyosiy nutqni, xususan, nutqning boshqa sohalarini o'rganish, mavzuning eklektik doirasini qamrab oldi. Adabiyotdagi bir necha asarda evfemizmlarning pragmatik tomonlari namoyon bo'ladi. Ushbu adabiyot bo'shlig'ini to'ldirish uchun ushbu maqolada "ingliz va o'zbek siyosiy media nutqidagi evfemizmlarning kommunikativ va pragmatik jihatlari" aniqlanadi.

Kalit so'zlar: evfemizmlar, bilvosita iboralar, siyosiy media, nutq, muloyim iboralar yumshoq, effekt, pragmatik.

Introduction. The fundamental contribution of Euphemisms into linguistics was made by Warren(1992)who was the founder answering to the question, "How are euphemisms formed" which clarifies the notion of "irksome words". Accordingly, most euphemisms are lexical variants of the verboten words they are designed to replace. Observing the linguistic features of euphemisms, in the "Handbook of pragmatics" Schmidt encounters conceptual connections between the verboten words and their euphemisms stating they are typically metonymic and metaphoric. Consequently the Euphemistics' formation is associated with Metonymy which chronically involves a relationship of conceptual congruity,

whereby Lakoff(1987) affirms: "we take one well understood or easy-to-perceive aspect of something to stand either for the thing as a whole or some other aspect or part of it". Regarding the term Euphemism which is actually derived from term "Eupheme" referencing to the female Greek spirit of words of praise and positivity. Confirmedly, the term euphemism itself was used by the ancient Greeks with the meaning "to keep a holy silence" meaning speaking well by not speaking at all [1]. Burridge defines euphemisms as "sweet-sounding, or at least inoffensive, alternatives for expressions that speakers or writers prefer not to use in executing a particular communicative intention on a given occasion"[2].

Additionally, Lutz (2000: 231) defines euphemism as “an inoffensive or positive word or phrase designed to avoid a harsh, unpleasant, or distasteful reality.” Firstly I would like to draw the attention to the political media discourse. A researcher Tatyana Popova made huge contribution in the field of political media discourse. By words of Popova: “Political communication in mass media of participants in media speech interaction, using modern terminology, is called political media discourse.” She justifies linguistic peculiarities of political media discourse in English-speaking countries. Popova determines the political media discourse into two features, feminine and masculine political media discourse[3].

Literature review. More studies have relied on comparative degrees of adjectives focusing on stylistic devices. Some authors also suggested that euphemism differs in feminine and masculine political media discourse. A more comprehensive description can be found in the article by Feruza Mamatova who classified euphemisms in Uzbek language. Only a few works in literature demonstrate the pragmatic aspects of euphemism. To fill this literature gap, this paper identifies the “communicative and pragmatic aspects of euphemisms in the English and Uzbek political media discourse”.

Investigating the Communicative aspects and influences of euphemism on the Political media discourse additional studies are required to understand more completely the key tenets of euphemisms. Previous studies by Slovenska (2018) have emphasized that political media discourse include frequent use of the low frequency of conjunctionless subordinate clauses. Many exploration had been done, after the contribution of Slovenska, progressing by R.Yusupova and I.Dzyubenko. In the work they highly state that political media discourse is marked by the high frequency of words denoting different emotional states, the use of expressive phrases, the use of words with a modal meaning, expressing obligation, doubt, uncertainty and probability. It is no accident that the political sphere is one of the structural components of society as well as economic, social. In the present studies the researchers constrained on the gendered side.

Whereas, T.G. Popova expresses her opinion saying “The study of the materials of political media discourse allows, on the one hand, anticipating the actions and intentions of the politician in the future and, on the other hand, determining the best opportunities and ways of influencing the audience in order to achieve the result of speech interactions”[4].

Although this section points out some of the problems encountered in the extant research differing in the views, it is clear that every word said on the screen has a power, and must be used correctly, in a right term as was mentioned by T.G. Popova in the book “Metaphors in conceptual system”[5].

Considering the Pragmatic aspects of euphemisms in the English and Uzbek political media discourse, a deeper look were acquired into another researches conducted. In the journal “Studies in Language” Hazirdinov and Sangsheol classifies the euphemisms according to the category and the situations they are used giving the clear descriptions, explaining by comparison. He gives a proper and exact description in the lines: “Euphemisms are the obeying the rules of politeness in all languages is a major contributing factor to speaking favorably”. Indeed, it has been the safest and the most effective way to achieve a successful communication, moreover make the speech less harmful whereas expressing the idea totally which actually was an accepted way of speaking in discourse. Euphemism is described as a mild or roundabout word that used in places of coarse, painful, or offensive one in the work of Rawson officially published and accessed in 1981. Furthermore, decades of practice, named as politeness rules, have been in

active use of society's contact and prohibiting people from using embarrassing and rude phrases.

Although, some differences exist in comparison the terms used in both languages, the situations and the methods, mission is similar. A recently done research by Lee(2021)[6] answers to many questions remaining open. These questions were of central interest as much recent research in the work of Dong Jingping. Furthermore, the study addresses the research question of the connection of communicative and pragmatic aspects of euphemisms.

These studies suggest that both communicative and pragmatic aspects play an important role in learning and comparing the euphemisms in the English and Uzbek languages. In order to properly address the question, we did our best to evaluate all the historically and recently done researches. Although majority of works were contributed to the stylistically, grammatically and stylistically use of euphemisms. There were no researches found on the Communicative and pragmatic aspects of euphemisms in political media discourse. Therefore this paper seeks to investigate the importance of the euphemisms in political media discourse, the differences and similarities of them in English and Uzbek languages through comparison, alternating and analysis.

Research Methods

A pragmatic and syntactic analysis will be conducted to get to the bottom of not only the meaning and usage of euphemism, thus also to indicate the national and cultural specificity in both languages. Besides, the diachronic and synchronical overview is used aiming the cultural values and characteristics of euphemism in order to make comprehensible points while comparing and contrasting the background to exemplify the accurately chosen expressions as different social strata have different expressions to express the idea. Since the source of data in this research will be a political media discourse in various form representing Political speech, the data collection will be constructed by means of gathering materials in not only in written text in Political publicistic style nonetheless in the format of public speeches, and interviews' audio format. The researcher will investigate the phenomenon of used euphemism in Political Public speeches functioning in concealing Military and Politics Invasion as well as status occupation achieved by replacing the Linguistic Taboo.

As it was mentioned above, the main reason of investigating through syntactic and pragmatic analysis also siding the communicative aspect is that in every language and more precisely each political speech exist individuality in expressive means that states certain ideas and opinions. To be more certain, social and cognitive implications of using euphemisms in English and Uzbek languages have equal and contrasting position. The Pragmatic analysis refers to a set of linguistic and logical tools which is a key point in developing systematic accounts of discursive political inter- actions. Besides, a cognitive analysis is needed to achieve a whole cognition and comprehension of the data collected as the cognitive aspects of euphemism leans on the basis of perception, theoretical and contextual knowledge achieved through not only linguistic but also stylistic analysis in order to grasp the intentionality and modality of the euphemisms used in proper material.

Regardless of listed methods and devices listed above, to reach resolution of the target a communication analysis as the data is collected from speeches identifying a variety of techniques, which not only focus on words spoken, but also consider other features such as intonation, pitch, tempo, and nonverbal cues such as posture and gesturing. In order to achieve the main intention of proving the authenticity researcher will have to ensure the credibility of the research so a triangulation technique will be employed. The validation of

the communication and pragmatic analysis will be ensured by means of the outcomes proposed by Schmidt, Lakoff, Dybenko, Popova.

Analysis and results

Numerous scholars have identified different types of discourses, enlisting, poetic, national, scientific, economic, pedagogical, and one of them which is going to be discussed in detail further is "political discourse". Nonetheless, Krasnyh(1999) describes all listed above as "Modifications" not types, adapted in accordance with the sphere in which it functions[7]. Before going further, I would like to give brief definition to the primary sight. Political discourse is not only the text but also a talk of professional politicians or political institutions, such as presidents and prime ministers and other members of government, parliament or political parties, both at the local, national and international levels, includes both the speaker and the audience[8]. Discourse includes verbal and non-verbal(encyclopedic) means, mental issues, intention of communicants, moreover, the communication tools. According to V.I.Karasik, the basis of classification of political discourse is the criterion of orientation. He classifies two major types of discourse. Firstly, Personal also called personal oriented, a type in which the speaker acts as the individual in all affluence of his inner world. Secondly, Institutional in other words, status-oriented, in which speaker acts as the representative of a certain social status. The institutional discourse represents communication within the status and role relations. In relation to modern society the following types of an institutional discourse are allocated: political, diplomatic, administrative, legal, military, pedagogical, religious, mystical, medical, business, advertising, sports, scientific, scenic and mass-informational[9]. Conjointly there are some inherited features by the way of explanation categorizations counted as part of the political discourse. The first category of "The image of the author" which is important in characterizing both personal-oriented and status-oriented discourse. Dependently to the situation of the communication, the feature of image of the author is branched into two components, to which corresponds the objectivity and subjectivity of the concept, they are as follows:

the author's abstraction when his personal characteristics and psychological states have no communicative priority;

the author's personification when personal characteristics of the interlocutor and his psychological state considerably influence on communication process.

The second category is "addressee ability or factor of addressee" which actually is a representative of two roles, from the point of view of creation of a discourse and from a position of its understanding is considered to be one of the prior categories of a discourse. Corresponding to the circumstance in the sphere of policy, the category is closely connected with the following concepts:

communicative leadership (when communicating the communicative leader will be the one who regulates the process of communication by directing it to the achievement of the communicative objects);

communicative equality (when communicating it is possible to speak about equality of interlocutors if allocation of the leader looks formal or non-existent).

The third category is the "Informational content"- is a category which characterizes the act of communication, even though is dependent to the communicative purposes of discourse. The purpose of a political discourse and its social mission is suggestion of the need of politically correct actions to addressees[10]. The next category is the "Intentionality", a category of a discourse, offering the communicative intentions of the speaker. All verbal works including minor such as proverbs or quotes and major texts has the intention. Honoring the sphere of a discourse the intention or aim differs. For instance the intention of the literary works are to give enjoyment and express the whole picture to make reader feel the exact movements while reading, whilst on the contrary the aim of Political discourse deals only with real political events and speeches carried and rules of verbal behavior of expressing speech is hitherto dictated. The present category is closely connected with the following one "Estimation". The occupation of the category is to emphasize the attention influencing on the consciousness of the reader. The sixth category is "Conventionality", which is also called as interpretability or perceptual ability deals with the interpretation of realias. According to Komarov[11]the category of "Conventionality" is split into three indications: cliché, being terminological, rituality. The next stage of category is "Emotiveness" identically expressivity taking into diverse combinations also syntactic elements representing concrete discourses and texts.

REFERENCES

1. "Euphemism" Etymology". Online Etymology Dictionary. Retrieved 10 June 2015.
2. A Journalist's Guide to Live Direct and Unbiased News Translation. Writescop Publishers. 2010.
3. ResearchGate (Tatyana Popova, Zheltukhina, 2018)
4. Linguistic peculiarities of feminine and masculine political media discourse in English-speaking countries January 2018XLinguae 11(2):147-157
5. POPOVA, T.G. 2014. Metafora v konceptual'noj sisteme. In: YAzyki i kul'tury v sovremennom mire. Materialy XI mezhdunarodnoj konferencii
6. Euphemism in English and Uzbek: Relevance Theoretic Perspective –Chungnam national University 2021,vol.37
7. Krasnyh, V. V. (1999). Structure of communication in the light of lingvo-cognitive approach: communicative act, discourse, text.
8. The Handbook of Discourse Analysis (JohnWilson, E.Hamilton, 2005)
9. Karasik, V.V. (2004). Language circle: personality, concepts, discourse. Moscow, Gnosis
10. Mediterranean Journal of Social Sciences(K.Kenzhekanova,2015)
11. Komarov, E. N. (2003). "Value orientations in headings"

УДК: 821.512.133.09 (043.3)

Жандос БАЙЗАКОВ,
ТВЧДПИИ тадқиқотчиси
E-mail: jandosxon88@mail.ru

ЖДПИИ Ф.ф.н., доцент Соатова Н.И. тақризи асосида

METHODOLOGICAL COMMONITY IN LITERATURE POETICS

Annotation

This article interprets and analyzes the Uzbek and Kazakh peoples' customs, way of life and the criteria of inter-tribalism, as well as the closeness of their literature, in this sense, the commonalities in the poetics of modern work in depicting the spirit of man and nature.

Keywords: Folk, literature, time and epoch, landscape, poetics of modern work, artistic mastery, commonality.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ОБЩНОСТЬ В ЛИТЕРАТУРНОЙ ПОЭТИКЕ

Аннотация

В данной статье осмысляются и анализируются обычаи, быт и критерии межплеменной принадлежности узбекского и казахского народов, а также близость их литературы, в этом смысле общие черты поэтики современного произведения в изображении духа человек и природа.

Ключевые слова: Народ, литература, время и эпоха, пейзаж, поэтика современного произведения, художественное мастерство, общность.

ПЕЙЗАЖ ТАСВИРИ ПОЭТИКАСИДА УСЛУБИЙ МУШТАРАКЛИК

Аннотация

Мазкур мақолада ўзбек ва қозоқ халқлари урф одатлари, яшаш тарзи ҳамда ўзаро қабилалар-урғучилик мезонлари билан бир қаторда адабиёти ҳам бир бирига жуда яқинлиги, шу маънода, замонавий асар поэтикасида инсон ва табиат руҳиятини тасвирлаш борасида муштарак жиҳатлар талқин ва таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Халқ, адабиёт, замон ва давр, пейзаж, замонавий асар поэтикаси, бадий маҳорат, муштараклик.

Кириш. Ўзбек ва қозоқ халқлари азал-азалдан урф одатлари, яшаш тарзи ҳамда ўзаро қабилалар-урғучилик мезонларида ҳам бир-бирига жуда яқин ва ўхшаш ҳаёт кечириб келмоқда. Халқларимиз қадим давлардан буён дўсту биродарлик тамойиллари асосида яшашибди Шу маънода, замонавий асар поэтикасида инсон ва табиат руҳиятини тасвирлаш борасида муштарак жиҳатлар кўпдир. Эсонғали Равшанов қозоқ наслрининг истеъдодли адибларидан бири. Ўзбек наслари асарлари жаҳоннинг ўнга яқин тилига таржима қилинаётган Исажон Султон ҳам ана шундай маҳоратли ёзувчилардан саналади. Ҳар иккала ёзувчининг воқеликни идрок қилиш тамойилларида ўзига хослик билан тасвирий яхлитлик кузатилади.

Маълумки, пейзаж тасвири бадий асарда шахс ва ҳодисаларнинг сюжет поэтикасида муҳим компонент эканлигини ёдда тутмоқ жоиз. Инсон руҳиятини ёритишда пейзаж ҳолатлар, воқеалар, замон ва давр синонларида ҳаёт кечириётган характерлар ўсиш-ўзгаришларини янада тиниқроқ англашда қўл келади. Шунинг унутмаслик жозикли, қозоқ адабиётининг таниқли ёзувчиси Эсонғали Равшанов бадий асарнинг эсселашув тамойилларини ўзига хос тарзда идрок қилган ёзувчилардан бири эканлиги аёнлашади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Ёзувчи “Оқ-қуш сузган сув сулув” эссеси Исажон Султоннинг “Онаизорим” кассасидаги кайфиятни ёдимизга солади.

Ҳар иккала ёзувчи воқеликни шу қадар табиий ва ўзига хос тарзда талқин қиладики, ўқувчи сўз воситаси орқали энг қизиқарли картина томоша қилаётгандек сезади ўзини. Масалан “Оқ-қуш сузган сув сулув” эссесида табиатнинг бетакрор мўъжизаларидан бири – қушлар ҳаётини шоирона нигоҳ билан тасвирлайди:

“У шивирлоқ оққушдан нимаси билан фарқ қилади?

Фарқ – бўйнида. Шивирлоқнинг бўйни эгилган, у эса бўйинини тик туттади. Эгмайди, эгилмайди. Овози дағалроқ. Сузганида шивирлоқдай эмас, танасини сувга ботириброк, думини кўтариброк сузади.

Қишда Исикқўлга йўлим тушиб қолди. Қўлга қурқулдоқ оққушлар қишлагани учиб келишар экан. Қўл юзи оққушлардан оппоқ бўлиб кетган. Йил сайин декабрь, январда қўлга мингга яқин оққуш келиб, шу ерда қишлаб, баҳор келиши билан учиб кетишади. Бу ерлик болалар оққушларнинг бир-бирлари билан уришганини томоша қилиб, қуни бўйи соҳилдан кетишмайди. Оққушнинг “овули”га бегона қуш тасодифан келиб қолса, эраки “жой бергандан жон берган афзал” деб, “оиласини” жон-жаҳди билан ҳимоя қилади. Баъзан, болалар томоша қўриш учун икки эрақ оққуш ўртасига ҳўрак ташлаб, уларни уриштиришар экан. Балиқчи қирғиз чол ўша йили қурқулдоқ оққушнинг ўзига ҳамла қилган тулкини қаноти билан уриб, ҳушидан кетказганини ҳаяжонланиб ҳикоя қилган эди. Дарҳақиқат, бу қушнинг жанг пайтидаги вазоҳатини қўриброк, унинг ўзини ҳимоя қила олишига ишонч ҳосил қиласиз”[1].

Мазкур лавҳада ёзувчининг қуш табиатини тасвирлай олиш маҳоратининг юксаклигини ҳис қиламиз. Қушлар олами ва уларнинг яшаш тарзи билан боғлиқ жуда кўплаб асарлар ёзилган. Рабғузий, Навоий, Бобур сингари мутафаккирлар ижодида бунинг ёрқин намунасини қўриш мумкин. Эссе-киссада ёзувчи оққушнинг ҳаётига доир илмий тафаккур билан бадий тафаккурни уйғунлаштирадигани, натижада ўқувчида бу қуш турига доир тушунча-тасаввурлар кенгайди. Ёзувчи кўплаб сафарлар қилган. Марказий Осиёнинг ёввойи табиатининг ранг-баранг қиёфасини тасвирлар экан, халқ оғзаки ижодига хос мифологик қарашларни ҳам бутунги даврга яқинлаштиришга эришади. Аслида, мифологик қатлам Исажон Султон ва Эсонғали Равшанов

изланишларида турфа поэтологик конструкцияни бирлаштиради. Онг ва туйғу нисбати олам ва одам тифизлигини англашга йўл очади. Тасаввурлар силсиласида юзага чиқаётган ҳаётий ҳақиқат, пейзаж тасвирида бадий шартланишга эврилади.

“Исажон Султоннинг “Онаизорим” кассаси ижодий тафаккур оламидаги ана шундай жабҳалардан бирига ўзининг хос, айрича эътибори ҳамда ёндашув тарзи билан, ахлокий-эстетик нияти, ижросининг услубан равшанлиги билан характерланади. Таъкидлаш жоизки, ёзувчининг дунё ишлари, мантиқ-моҳиятига, барча нарсаларга муносабатдаги ҳақ эътиқодга таслим поэтик-фалсафий фаразлари кассадаги у қадар катта янгилик эмас. Улар унинг ўқувчиларига олдинги асарлариданок аллақачон таниш ва жуда манзур. Яхши хусусият ва қарашларга бой ўша хос услуб “Онаизорим”да ҳам тўла ҳукмрон, кассани ҳар томонлама зийнатлаган”[2], - ёзади Т.Шермуродов. Ҳақиқатдан ҳам, асарда пейзаж – Раёно исмли оққуш мисол садоқат ва вафо тимсолида бўй кўрсатган бир муштилар ўзбек аёлининг қалба шуурида кечаётган зиддиятларни, оддий ва камтарин она васфини талқин қилишга қаратилган гўзал кассадир. Бу дарднинг улғайиши, жамият ҳаётида содир бўлаётган изтиробларнинг инсон тақдирига таъсири яққол намоён бўлган. Эсонғали Равшанов ҳам “Оққуш сузган сув сулув” асарида инсон ва қуш тимсолида хотин-қизлар боразини ҳам сюжет поэтикасига сингдириб тасвирлайди. Ҳар иккала ёзувчининг услубий манераси – нарса ва ҳодисалар образини, табиат неъматларининг мўъжизавий қисматини қадим мифологик афсона, ривоят, ҳикоятлар негизда қайта идрок қилишда кўринади. Демак, ёзувчилар пейзаж бағрида олам ва одам руҳини типиклаштириш йўлидан, янги бир модификацион талқин йўсинини қайта кашф қилади.

Тадқиқот методологияси. “Ўтмишга мурожаат қиладиган бўлсак, бундан кўп асрлар муқаддам Уч қиян этакларида оққуш қўнадиган қўллар бўлган, дейишади. Алқисса, ўшанда доно Жонибек Султон Улуғ салтанатининг шуҳрати оламни тутган, камолга етиб, қора тулпори маррага етган бир олтин давр бўлган экан. Хоннинг хусну жамолда ойни хижолатда қўядиган танҳо-ю тантик қизи “Бундай гўзал ва улуғвор дориссалтанатга оққушлар сузадиган ҳовуз етишмаётир”, дейди-да, эрка Ёйқнинг йўлига тўғон қуриб, уни шаҳар ўртасидан ўтказтиради. Муҳандислар бошчилигидаги қўллар бир енгдан қўл, бир ёқадан бош чиқариб, тинимсиз ер қазиб, шаҳар марказида ҳовуз эмас, улкан қўл яратишади. “Хоннинг қаҳридан эмас, хонзода қизининг қилиғидан қўрқаман”, деган сўз ўша замоналардан қолган, балки. Хонзода шу билан чекланмасдан, “Оққуш ширинликка ўч қуш” деб, олис-яқиндан, қарвон-қарвон қанд-шакар ташитиб, қўлга тўктиради. “Шакарқўл” деган ном ана шундан қолган дейишади. Натижада, ростдан ҳам Шакарқўлга оққушлар қўнадиган бўпти. Уларга ҳеч ким тегмас, тегмоқ у ёқда турсин, ҳатто ҳурқитган одам ҳам хонзоданинг қаҳрига учраб экан. Орадан кўп ўтмай Шакарқўлнинг сатҳи оппоқ қушлардан қўринмай кетибди. Оқшом сайрга чиққан хон қизининг қанизақлари олтин қайиқда қўлнинг ўртасигача сузиб бориб, оққушларни қўллари билан оҳиста бир чеккага суриб, сув олишар эканлар. Қўҳна қозоқ заминида мана шундай афсонавий шаҳарлар бўлган. Қани ўша шаҳарлар? Уларни ким заволга учратди? Ким эмас, нима завоқ топтирди? Манманликданми ёки беғамликданми? Нодонликми? Ёлқовликми, мактанчоқлик билан исрофгарчиликми? Сабабини билмаймиз. Тарихий ҳақиқатни билмоқ мушкул. Чунки ҳар бир авлод ўз қаричи, ўз нафсу эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда тарих яратади”[3]

Ушбу лавҳада мифопоэтик қатлам ёзувчи ижодида янгича бир ракурсда кўзга ташланади. Мана шу тасвирда ҳар иккала ёзувчининг тасвир объектига олинган табиат

неъматларининг муштараклиги юзага чиқади. Мифопоэтик тафаккурнинг ривожланиши, қайта ишланиши ҳамда ўзгаришга мойиллиги идрок сарчашмаларини бирлаштиради. Оққуш ва хон қизининг қисмати зукко ўқувчини бефарқ қолдирмайди. Эссе-киссада афсона ва ривоятлар ёзувчи бадиятининг асосий ижодий концепциясини типиклаштиради. Исажон Султон ҳам “Онаизорим” кассасида шундай тасвирларни худди моҳир рассомдек чизиб берадики, ўқувчини соҳир орзулар ҳаёлини тезда ром этади:

“Яна бир чақалоқ туғилди.

У ҳеч нимани билмайдиган, гоҳ ўзича кулимсираб, гоҳ чириллаб йиғлайдиган қизик бир жонзот эди.

Онаси юмушга уннаб кетганида гоҳо Раёнога “Укангга қараб тур”, дер эди. Шунда Раёно қизиксиниб унинг қўл-бетларини ушлаб кўрарди. Чақалоққа бу ёқмас, гингширди.

Она аллалари ҳам ўчмас бўлиб ёдига муҳрланди:

Тилимнинг узун-ё, алла.

Юзимнинг қизили-ё, алла,

Юрагимнинг тафтига-ё

Тандирлар қизийди-ё, алла...

...Отасининг давлати йўқ, алла-ё алла,

Онасининг роҳати йўқ, алла-ё алла...

Сўзларига эътибор берармиди? “Юзимнинг қизиллиги сен туфайли”, дермиди онаси? “Сен бўлмасанг сомондай сарғаярдим, Худойим етказганига минг шукур” дермиди? “Тилимнинг дўсту душман орасида узун бўлишам сендан, ахир... Йўқса, орзу-армонларим мўл эди, энди эса юрагимда тафтига тандирлар қизийдиган даражада лаҳча чўғлар бор, жоним болам”, деб қуйлармиди алласини онаизор?

Гоҳо хотинлар тўпланиб, чилдирма чалиб қўшиқ ҳам айтар эдилар:

Толеим бўлса эди, ёнган чироқ ўчармиди?

Мен суянган тоғларим ости билан қўчармиди?”[4]

Таҳлил ва натижалар. Исажон Султон “Онаизорим” кассаси адбининг ўз ҳаётидан олинган бир асар янглиғ таассурот уйғотади ўқувчида. Пейзаж тасвири бадийлик модуси шахс руҳиятини давр муаммолари билан омухта тасвирлашга диққат қилинади. Адиб ўнлаб мифологик образларни олиб қирадики, худди Эсонғали Равшанов каби сюжетга тарих ва халқ оғзаки ижоди намуналари билан уйғунликда идроклайди. Мана шу услубий доминант ҳар иккала адиб изланишларидаги муштарак жиҳатларни қамрайди. “Ҳаётий материалнинг ўзи сюжетга яратиш учун камлик қилади. Асар ёзиш ниятининг пайдо бўлиши учун қандайдир туртки зарур бўлади. Бу туртки тасодифий учрашув, юракка ўрнашиб қолган сўз, туш, олисдан эшитилган товуш, томчидаги қуёш нури ёки пароход гудоги ва ҳаказо... биринчи қарашда арзимаган, баъзан эса асарда кўтариладиган масалаларга умуман плоқаси бўлмаган бирон нарса бўлиши мумкин. Чамаси ана шу туртки сюжетда ифодаланадиган ғоявий асосни ёзувчига топиб беради. Арзимас турткининг ижод жараёнидаги улкан аҳамияти ҳам ана шундадир”[5], - таъкидлайди проф. Д.Тўраев. Бинобарин, поэтик талқин бирикувида сюжет ва композиция муҳим ўрин эгаллайди. Ҳар бир деталь тасвир экзистенциясини барқарорлаштиради. Ижодкор айни мифологик қатлам таркибида акс этаётган ҳар қандай образни пейзаж билан юзага чиқаради. Эсонғали Равшанов дашт ва воҳа, саҳро табиатини, табиатдани инжа сирларни юрак-юракдан теран ҳис қилиб асар битишида ҳам ўзига хос бир манера мавжуд. Исажон Султон ўзбеккона урф-одатларни, айниқса, қишлоқ қўйнида вояга етаетган болаликни кўз ўнгимизда ҳис қилдирганча идроклайди. Бундай ижодий анъана ҳар иккала халқ адабиёти, айниқса, насрий изланишларда янада ёрқин лавҳаларда намоён бўлади.

Хар бир асар ўзининг замон ва давр эҳтиёжлари маҳсули сифатида юзага келади. Кейинги йилларда бадиийлик моҳиятида мифопозтик талкин тамойилларига эътибор кучайиб бормоқда. Бундай сифат ўзгаришлари ёзувчиларнинг жаҳон адабий ҳаётида бўлаётган ривожланишларни тўғри англай олганлиги, ўзларининг истеъдодларини намоён қилишда катта изланишлар олиб

бориши билан ҳам ўлчанади. Чунки бадиийлик ҳамиша истеъдоднинг бағрида такомиллашади. Ёзувчи ҳаёт материални бадиий сюжетга айлантирар экан, шахс руҳиятини оддий бир табиат неъматлари тимсолида акс эттириши ҳам мумкин. Зеро, чинакам эркинлик адабиётнинг турфаланишига замин яратди.

АДАБИЁТЛАР

1. <https://ziyouz.uz/jahon-nasri/esongali-ravshanov/eson-ali-ravshanov-o-ush-suzgan-suv-suluv/>
2. Шермуродов Т. Мангу онаизорлик талқини. Исажон султон насри бадиияти. Мақолалар тўплами. –Т., “Turon Zamin Ziyo”, 2017. –Б.134.
3. <https://ziyouz.uz/jahon-nasri/esongali-ravshanov/eson-ali-ravshanov-o-ush-suzgan-suv-suluv/>
4. Исажон Султон. Онаизорим. <https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/isajon-sultonov/isajon-sulton-onaizorim-qissa/>
5. Тўраев Д. Ҳаётий материалдан бадиий сюжетга. Ўзбек адабий танқиди. Анталогия. –Т., “Турон иқбол”. 2011. –Б. 324.

УДК: 811. 111. 1: 87'9 (575.1)

Валижон ВОСИТОВ,
Андижон давлат университети доценти
E-mail: v.vositov@mail.ru

ЎзМУ профессори, ф.ф.д. А.Э. Маматов тақризи асосида

ABOUT THE STUDY OF TURKISMS IN ENGLISH

Annotation

For the English language, the Turkic, Persian, Tajik, and Arabic languages are dynamically the most ancient sources of borrowing words from the languages of Eastern countries. A layer of Turkic words occupies an important place in the borrowing of the word in the vocabulary of modern English. The process of borrowing words from the Turkic languages into the vocabulary of the English language was traced long, and it mainly involved borrowing words from the nouns. Turkisms have penetrated into the English language both directly and indirectly. The article analyzes the issues of studying Turkic words borrowed into English by linguists around the world.

Key words: Turkic words, borrowed word, English lexical layer, assimilation, ethnic group, Ottoman Empire, Seljuks, hyperonym, Iran, Syria, Palestine, Iraq, England.

ОБ ИЗУЧЕНИИ ТЮРКИЗМОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Для английского языка динамически наиболее древними источниками заимствования слов из языков восточных стран указываются тюркский, персидский, таджикский, арабский языки. В заимствованном слове в лексике современного английского языка важное место занимает слой тюркских слов. Процесс заимствования слов из тюркских языков в лексику английского языка был долгим, и в нем в основном происходило заимствование слов из рода существительных. Тюркизмы проникли в английский язык как непосредственным, так и опосредственным путем. В статье анализируются вопросы изучения тюркских слов, заимствованных в английский язык лингвистами всего мира.

Ключевые слова: Тюркские слова, заимствованное слово, английский лексический слой, ассимиляция, этническая группа, Османская империя, сельджуки, гипероним, Иран, Сирия, Палестина, Ирак, Англия.

ИНГЛИЗ ТИЛИДАГИ ТУРКИЗМЛАРНИ ЎРГАНИШ ХУСУСИДА

Аннотация

Инглиз тили учун динамик жиҳатдан шарқий мамлакатлар тилларидан сўз ўзлаштиришдаги энг қадимги манбалар деб туркий, форс, тожик, араб тиллари кўрсатилади. Ҳозирги инглиз тили лексикасидаги ўзлашган қатламда туркий сўзлар қатлами муҳим ўрин тутди. Инглиз тили лексикасига туркий тиллардан сўз ўзлашиш жараёни узок давом этди ва бунда асосан от туркумига оид сўзларнинг ўзлашганлиги кузатилди. Туркизмлар инглиз тилига ҳам бевосита, ҳам билвосита йўллар орқали ўзлашди. Мақолада инглиз тилига ўзлашган туркий сўзларнинг дунё тилшунослари томонидан ўрганилиши масалалари таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: Туркий сўзлар, ўзлашма сўз, инглиз тили лексик қатлами, ассимиляция, этник ғурух, Усмонийлар империяси, салжукийлар, гипероним, Эрон, Сурия, Фаластин, Ироқ, Англия.

Кириш. Дунёда ҳеч бир тил йўқки, унинг луғат фонди фақат ўз қатламинан иборат бўлган. Албатта, ҳар бир тил ва унда гаплашувчи халқ тарихий тараққиёт давомида бошқа тиллардан сўзларни ўзлаштириб вақтлар давомида шу ўзлашган сўзларни ҳатто ўзиникидек қилиб олади, ҳатто уларни четдан ўзлашганлиги сезилмай кетади. Шу каби масалаларни ўрганиш тилшунослар эътиборини XX асрга келиб торта бошлади.

Инглиз тили лексикасида туркий тилларга хос сўзлар қатлами учраб туради. Бу эса тарихий тараққиёт натижасида халқларнинг бир-бири билан мулоқоти, савдо-сотиқ алоқалари, хунн қабилаларининг Европа мамлакатларига юришлари оқибатида юзага келган.

Шуни алоҳида таъкидлаш керак-ки, Турон ва туронликлар ҳам ўз даврида Ўғизхон, Қипчоқхон, Алп Эр Тўнга ва Аттила каби буюк давлат арбоблари ва улў саркардаларни етиштириб бергани билан маълуму машҳурдир. Буюк аждодимиз Аттила бошқарган қўшинининг ҳам жанглардаги юксак жанговар руҳи асрлар давомида тилларда дoston бўлган. Қадимги туркий қабилла бўлган хуннларнинг сардори, V асрда Европа давлатларини даҳшатга солган енгилмас саркарда сифатида эътироф этилади. Унинг ота-боболари хунн қабиласининг бошлиқлари бўлишган. Хуннлар қадимда

Марказий Осиёда шаклланган қўчманчи халқдир. Улар II-IV асрларда Уралолди ва Волга бўйидаги ўғўр (угор) қабилалари билан аралашиб кетадилар. IV асрларда бу туркийзабон қабилла Волга дарёси (Итил) бўйларида Паннония (замонавий Венгрия)га қўчиб келадилар. Шу тариқа улар Европа халқи билан мулоқот қилишади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Инглиз тилига туркий ўзлашмалар Европа халқлари тиллари орқали ўзлаша бошлайди. Масалан, нормандлар истилоси (1066 й.) пайтида француз тилидан, англияда насроний динини ёйилиш даврида (VI-VIII асрлар) лотин тилидан каби омиллар сабаб инглиз тили лексик қатламида туркий сўзлар пайдо бўла бошлади.

XX асрнинг биринчи ярмида инглиз тилидаги туркий ўзлашмалар қатламининг тадқиқотида бўлган қизиқиш юқори даражада бўлмаган. Айрим тадқиқотчилар, масалан, В.П.Секирин инглиз тилида Туркийларнинг турмуши ва ҳаётининг ўзига хос хусусиятларига тегишли бўлган 20 тадан камроқ ўзлаштирмалар ("bey", "bosh", "kiosk", "odalisque", "caique", "coffee", "turkey", "kaftan", "uhlan", "effendi", "horde", "ottoman", "yataghan", "janissary", "agha", "dolman") ва бир нечта билвосита ўзлаштирмалар ("tulip", "turban") бор, деб таъкидлаган эди [5]. Тилшунос олим

А.В.Кунин “turkey”, “horde”, “khan” ва “koumiss” туркизмларини ўрганиб, уларнинг манбаси сифатида татар тилини белгилайди [4]. Б.А.Ильиш “giaour” сўзини таҳлил қилади [3]. С.Робертсон эса турк тилидан ўзлаштирмалар инглиз тили томонидан суств ассимиляциялаштирилган ва Шарқдаги ҳаёт учун характерли бўлган тушунчаларни ифодалайди, деб таъкидлайди [11].

Тадқиқот методологияси. Туркий тиллардан келиб чиққан лексиканинг тадқиқоти шу пайтгача чекланган доираларда олиб борилганининг сабаблари ўзига хос характерга эга.

Биринчидан, Буюк Британиянинг худудида туркий халқларнинг кўп сонли этник гуруҳлари яшамаслиги.

Иккинчидан, инглиз тили лексикаси туркий ўзлашмаларнинг катта миқдорига эга бўлса-да, туркизмлар инглиз тилига француз, лотин, скандинав тилларидан ўтган.

Учинчидан, кўп ҳолларда Европаликлар туркий ўзлашмаларни арабизмларга киритишади. Бунинг сабабини қуйидагича изоҳлаш мумкин:

Маълумки, 1928 йилгача туркийлар араб ёзувидан фойдаланар эди. Бундан ташқари, Усмонийлар империяси даврида турк тили халқнинг сўзлашув тили бўлиб қолди, ҳолбуки форс тили давлат тили ҳисобланар эди, араб тили эса диний соҳага хизмат қилар эди. XX асрнинг бошида М.К.Отатурк ташаббуси билан ўтказилган тил реформаси турк тилини арабча ва форсча сўзлардан халос қилиш мақсадини қўйди, уларнинг миқдори 80% га етар эди [9]. Демак, кейинчалик тилшунослар орасида туркий лексик қатлам Европа тилларида ҳақиқатан ҳам араб-форс тилларидан келиб чиққан, деган фикр тарқалишига олиб келган бўлиши мумкин.

Таҳлил ва натижалар. Санаб ўтилган сабабларни муфассалроқ кўриб чиқсак, ҳақиқатан, ҳозирги Буюк Британиянинг худудида яшовчи туркий миллатларнинг сони унча кўп эмас. Ундан ташқари, туркий тилларда гаплашувчи аҳоли зич жойлашган худудларгача бўлган масофа европаликлардан бир неча минг километр узоқликни ташкил қилади. Мана шу вазиятни Канада, АҚШ ва бошқа инглиз тилида гаплашувчи мамлакатларда ҳам кузатамиз. Тарихий сабаблар туфайли инглизлар кўп асрлар давомида турли чет тиллари орқали туркий ўзлашмаларни билвосита ўзлаштириш имкониятига эга бўлган, шу билан бирга камроқ ҳолларда ўзлаштириш жараёни ҳам тўғридан-тўғри ижтимоий алоқалар, ҳам воситачи тиллар орқали амалга оширилган.

Кейинги тарихий ва лингвистик тадқиқотларининг маълумотларида қайд қилинишича, салжукийлар Эрон, Сурия, Фаластин ва Ироқни босиб олган. Бунинг натижасида турк тилининг форс ва араб тилларига таъсири жараёни юз берган, бу жараён турк лексикасини форс ва араб тилларида ассимиляциялашувига олиб келган [6].

Баъзи туркий тиллардан ўзлашган сўзлар араб ёки форс тилларига шу даража мослашиб кетганки, уларни турк тилига қайта ўзлаштириш жараёнида асл туркий сўзлар араб ёки форсча сўз сифатида ўзлашган. Баъзи бир ҳолларда ўзлаштирмаларнинг аниқ манбасини аниқлаш (араб, форс ёки турк тиллари) мумкин эмаслигини, бу масаланинг ечимини топиш анча мушкуллигини тушуниб, тилшунослар яна ўз эътиборини инглиз тилидаги туркий ўзлашмаларга қаратишади [7; 8; 10].

Лингвистик нуқтан назардан олиб қаралганда, туркий лексиканинг инглиз тилида ҳозирги даврдаги қўлланилиши уларни қандай қилиб ассимиляцияга учраб қай ўзгаришларга келганлигини ўрганишга қизиқиш уйғотади. Гарчи туркизмларнинг асосий қисми экзотизмлардан ташкил топса-да, айрим туркий лексемалар инглиз тилида фонетик, лексик, грамматик ва семантик ассимиляцияга учраган. Бу ўзгаришлар ҳозирги инглиз

тилининг ривожига сезиларли таъсир кўрсатмасликларига қарамадан, ўзлаштирилган лексикани ўрганиш ўраб турган олам ҳақидаги билимни бойитиши ва халқларни бирлаштирувчи тарихий-маданий худудларнинг ўзига хос хусусиятларини очиб бериши мумкин.

XX асрга келиб туркизмларни ғарбий тилшуносликда ўрганиш худудий лексикани тадқиқ қилиш доирасида бошланди. Г.Кэннон инглиз тилига ўзлаштирилган келиб чиқиши араб тилидан бўлган лексемаларининг рўйхатини тақдим этувчи арабизмларнинг тарихий луғатини ишлаб чиқди. Изланувчи таъкидлайдики, “1987 йилнинг маълумотларига кўра, уларни қўшимча текширишга ва аниқлашга тортиш лозим, арабизмларнинг, шу жумладан инглиз тилига воситачи тиллар орқали кирган арабизмларнинг ҳиссаси 2,3% га яқинни ташкил этади” [8].

Ўзлаштирмаларни ўтиш даврини Г.Кэннон томонидан 50 йиллик даврларга бўлинган. Уларнинг охиригиси давомлилиги бўйича XX асрнинг иккинчи ярмига тенг келади. Араб тилидан турк тили орқали биринчи (“Saracen”) ўзлаштирмани Г. Кэннон 893 йилда деб айтади. Шунингдек, 1250 йилга келиб туркий ўзлашмаларнинг инглиз тилига ўзлашиш оқими қайтадан бошланган ва тобора кўпайиб борганлигини ҳам алоҳида таъкилаган. Қолаверса, туркий ўзлашмаларни инглиз тили лексикасига ўзлаштирилишини даврини кўрсатади. Масалан, XVI асрда инглиз тилида фаол 10та туркизм ўзлашган (“bashaw”, “elemi”, “lackey”, “mameluke”, “saker”, “coffee”, “ottoman”, “sultan”, “sorbet”, “sultana”); XVII асрда султон саройининг реалияларини (“harem”, “hammam”, “sofa”), савдо-иқтисодий атамалар (“douane”, “oke”), табиат ҳодисаларини (“llac”, “samuel”) билдирувчи 17та туркизм ўзлашади. XIX асрда кийим-кечак, интерьер предметларини, турк қурулларини тасвирлаш учун ишлатиладиган туркизмларнинг ўзлаштирилиши кузатилади (“yataghan”, “fez”, “macramé”, “yashmac” ва ҳ.к.) [8]. Хронологик ажратишдан ташқари, Г.Кэннон гипероним гуруҳларга бирлаштирилган 46та тематик гуруҳлар доирасида арабизм, форсизм ва туркизмларни тадқиқ қилади.

Г. Кэннон томонидан А.Кайе билан ҳаммуаллифдаги худудий лексика тадқиқотининг иккинчи қисми 811та, шу жумладан инглиз тилига турк тилининг воситачилигида ўтган сўзлардан ташкил топган инглиз тилининг форсизм луғатида тақдим қилинган. Уни тузишда инглиз тилининг барча йирик изоҳли луғатлари қўлланилган. Луғат мақоласининг структураси қуйидаги маълумотларни ўз ичига олади: [7]

а) сўзнинг инглиз тилида пайдо бўлиш санаси, б) сўзнинг вариантлари, ҳамма маънолари, в) этимологик характеристика, г) Г.Кэннон томонидан ишлаб чиқилган мезонлар асосида 1тадан 4тагача сўзларнинг ассимиляцияланиш даражаси.

Арабизмларнинг луғатида бўлгани каби, форсизмлар ҳам инсон ҳаёти ва фаолиятининг турли соҳаларини ўз ичига олувчи 35та тематик гуруҳга бўлинган. Тарихий-семантик таҳлил доирасида ўзлаштирмалар 1225 йилдан 1993 йилгача бўлган давр оралиғини қамраб олувчи 20 йилдан 50 йилгача бўлган 15та даврга бўлинади. 1369 йилдан 1398 йилгача бўлган давр оралиғида пайдо бўлган дастлабки туркизмлар орасида “Tartar” этноними ажратиб кўрсатилади; охириги ўзлаштирилган туркизм сифатида таомнинг номларини билдирувчи XX асрнинг биринчи асрида ўзлаштирилган “bulgur”, “meze” туркизмларидир. Луғатнинг маълумотида кўра, туркизмларнинг энг кўп сони (24) инглиз тилига XVI асрда ўтган [7].

Эрон ва Туркиянинг Ҳиндистон билан алоқалари шарофати билан инглиз тилида урду ва ҳинди ва Ҳиндистонда тарқалган бошқа тиллар орқали туркизмлар

пайдо бўлди. Кўп сонли миграциялар ҳамда босиб олишлар билан келтириб чиқарилган этник ва лингвистик аралашувлар кўп ҳолларда форсизмларни туркизмлардан шакли ва маъноси бўйича чегаралашда қийинчиликка олиб келди. Бундан ташқари, айрим сўзлар (“tekke”, “tabasheer”) инглиз тилига транслитерация орқали бирданига учта манбалардан: араб, форс ва турк тилларидан ўзлашган [7]. Буюк Британия ва АҚШ ҳудудларида яшовчи урду тилида сўзлашувчи мигрантлар инглиз тили соҳибларининг нутқига экзотизмларни қўша бошлади.

И.Биккинининг фикрига кўра, инглиз тилида инглиз маданиятида ифодаланмаган ҳодисаларни, яъни ориентализм ва экзотизмларни (“kavass” - кавас, Туркиядаги курулланган полициячи; “effendi” – жаноб) номлаш учун, ҳамда ҳар кунги тилда қўлланиладиган тилнинг ажралмас қисмига айланган тушунчаларни (“turkey” – курка, “vampire” – қонхўр, золим) билдириш учун 400га яқин туркизмлар бор [1]. Р.М.Бутинанинг таъкидлашича, инглиз тилидаги туркизмларнинг сони 800 тага етади [2].

Инглиз тилидаги туркизмларни ўрганиш нафақат лексикологик ва лексикографик ёндашувлар асосида, балки адабиётшунослик йўналишида ҳам ўрганилиши мумкин. Адабиётшунослик доирасида инглиз тилида сўзлашувчи ёзувчиларнинг бадиий асарларидаги ҳудудий лексика ва шарқ олами ўрганилади.

Усманийлар империяси, Буюк Британия ва Шимолий Африка ўртасидаги экстенсив муносабатларга бўлган қизиқиш XV-XVI асрларда инглиз ёзувчилари асарларида экзотик урф-одатлар ва реалаяларни тасвирлаш учун туркизмларни фаол ишлатишига олиб келди. Ғарб–Шарқ қарама-қаршилиги инглиз адабиётида турли маданий ва диний гуруҳларнинг кўп валентли, комплекс ва беқарор муҳитдаги яқинлашиши сифатида тушунилади. М.Монтагю (Bohls 1994, Aravamudan 1995, Still 1999, Brophy 2004, Beach 2001), К.Марло (Gillies 2005), Дж.Байронн (Knox-Shaw 1993, Rishmawi 2005, Coliran 2006), У.Шекспир (Vitkus 2003, Gil Harris 2008, Burton 2011), В.Скотт (Said 1987, Pelckmans 1998), У.Бекфорд (Barfoot 1998), С.Ромер (Cannon 2005) ва бошқа ёзувчиларнинг ижодида ориентализм ва туркизмлардан фойдаланганликларини кузатиш мумкин.

Хулоса ва таклифлар. Ўзлаштирилмаларнинг турли тилларда ишлаши ва ривожланишининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиб, этимологик тадқиқотларини давом эттириш халқлар ўртасидаги маданий ва тилга оид алоқаларини очишга қўмаклашиши мумкин.

Туркий тиллардан ўзлашма сўзлар қўлланилишининг инглиз, араб ҳамда форс тилларининг лексик тизимлари билан муносабатини ўрганишга бўлган қизиқиш доимо тилшунослар эътиборида бўлган.

АДАБИЁТЛАР

1. Биккинин И. Тюркзмы в английском языке // Татарская газета. №15. 25.12.1998 г.
2. Бутина Р. М. К проблеме контактов языков [Текст]: (на материале тюрк. лексич. элементов в англ. яз.): Автореф. дис...канд. филол. наук./ Каз. гос. ун-т им. С.М.Кирова. Филол. фак. - Алма-Ата, 1971. - 26 с.
3. Ильиш Б.А. История английского языка. – М.: Высшая школа, 1968. – 420 с.
4. Кунин К. И. Магеллан. – М.: Молодая гвардия, 1940. – 302 с.
5. Секирин В.П. Заимствования в английском языке. - Киев, Киевский университет, 1964. – С. 152.
6. Шумов С.А., Андреев А.Р. Ирак: история, народ, культура. – М.: Монолит-Евролинц-Традиция, 2002. – 232 с., ил. — ISBN 5-93662-008-5.
7. Cannon G., Kaye A.S. The Persian Contributions to the English Language. An Historical Dictionary. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2001, ISBN 3-447-04503-5, x + 190 pp.
8. Cannon G. The Arabic Contributions to the English Language: An Historical Dictionary. Alan S. Kaye, collaborator. Wiesbaden: Harrassowitz. 1994. 345 pp.
9. Lewis G. The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success. Oxford University Press, 2002. – 190 p.
10. Peters J., Salloum H. Arabic contributions to the English vocabulary: English words of Arabic origin: etymology and history Hardcover – January 1, 1996. - 142 p.
11. Stuart Robertson. The Development of Modern English. - New York, Prentice-Hall, inc., 1934. – 559 p.

Laylo DOLIYEVA,
Teacher, Samarkand state institute of foreign languages,
E-mail: doliyeva.laylo@mail.ru
Reviewer: dotsent, candidate of philological of SamSIFL N.N.Suvonova

THE ROLE OF ONOMATOPEY IN PHRASEOLOGY (BASED ON THE MATERIAL OF THE FRENCH LANGUAGE)

Annotation

This article analyzes on the specific semantics of phraseological units that express the human psyche, their use in speech and methodological features, the nature of their origin, duration, and the level of application and meaning in speech. Phraseological units involving onomatopoeic verbs are usually used with the preposition *comme*, which is a metaphorical analogy, in which the *comme* element is combined with a specific onomatopoeic verb in the left circle and a noun in the right circle, representing a mental analysis. It is also noted that such phraseological units are widely used to express such forms of human emotions as anger, rage, shouting, whining, and pleasure.

Keywords: Phraseology, phraseological expressions, negative emotion, positive emotion, neutral emotion, human emotions, emotional feelings, onomatopoeic verbs.

FRASEOLOGIYADA ONOMATOPIYANING O'RNI (FRANSIZ TILI MATERIALLARIGA ASOSLANGAN)

Annotatsiya

Ushbu maqolada inson psixikasini ifodalovchi frazeologik birliklarning o'ziga xos semantikasi, ularning nutqda qo'llanishi va uslubiy xususiyatlari, kelib chiqish tabiati, davomiyligi, nutqiy qo'llanish darajasi tahlil qilinadi. Onomatopik fe'llar ishtirokidagi frazeologik birliklar odatda *comme* predlogi bilan qo'llaniladi, bu metaforik analogiya bo'lib, bunda o'ziga xos belgi qiyosladi. Shuningdek, bunday frazeologik birliklar insoniy his-tuyg'ularning g'azab, jahl, baqirish, ingrash, zavqlanish kabi shakllarini ifodalashda keng qo'llanishi qayd etilgan.

Kalit so'zlar: Frazeologiya, frazeologik iboralar, negativ emotsiya, pozitiv emotsiya, neytral his-tuyg'ular, inson tuyg'ulari, emotsional tuyg'ular, onomatopik fe'llar.

РОЛЬ ОНОМАТОПИИ ВО ФРАЗЕОЛОГИИ (НА МАТЕРИАЛЕ ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКА)

Аннотация

В данной статье анализируются специфическая семантика фразеологизмов, репрезентирующих психику человека, их употребление и методологические особенности в речи, характер их происхождения, длительность, уровень речевого употребления. Фразеологизмы с ониматопическими глаголами обычно употребляются с предлогом *comme*, который представляет собой метафорическую аналогию, в которой сравнивается характерный признак. Также отмечается, что такие фразеологизмы широко используются для выражения человеческих эмоций, таких как гнев, ярость, крик, стон, удовольствие.

Ключевые слова: фразеология, фразеологические выражения, отрицательная эмоция, положительная эмоция, нейтральные эмоции, человеческие чувства, эмоциональные переживания, ониматопические глаголы.

Introduction. The various changes in nature and society highly affect the colorful image and diversity of people in it. As a result of such external influences, there emerge different situations in the human psyche. Human psyche is quite diverse as it reflects contradictory situations like joy, anger, negligence, and insensibility. As Russian lawyer V. P. Belyanin stated, one of the most effective ways to express such human feelings is a language (1, 8). Based on this notion, in this article, one of the units of language - phraseological units, representing human feelings, and some of their methods, which express the negative characters of individuals, are discussed.

Literature review. The main part. all changes such as offence, joy and depression in the human psyche is, first, felt internally as inner emotion of man, and then they are apparently reflected in a person in an external way. The trembling of knees from fear, getting red from shame, and depression from failure are some salient examples of it. Hence, there are many different tools representing them, and it is advisable to study them by mutual differences in language. A group of language units representing such human feelings is also divided into lexico-semantic types which represent positive and negative emotions. Even because the common semantic properties of such units are available, it is appropriate to call these features as one term "description of

sprite". If separated lexical-semantic units belong to any other large groups, it is natural for them to have two or more meanings.

Consequently, for words in the composition of the negative emotional lexical-semantic group, the generalization of such semantic features as emotionality and negativity is equally suitable (2, 150). Such units are countless, even among phraseological units, as lexical units representing the state of mind constitute the majority of such units in the language. However, they distinguish from other lexical units by their distinctive features.

Phraseological units in the language are able to manifest themselves in incredibly colorful forms according to their structure. Especially the semantic links between their constituent elements expressing different relationship are noticeable. Words that are parts of such units retain their meaning independent in a strong or weak level, to a certain extent.

The great French philosopher and writer V. Hugo says of French: French is not a language of stagnation, and it never will be. No tongue stiffens, the tongues sway like the sea (14, 13). However, since languages are in constant motion, it means that new phraseological units are constantly appearing in them. In particular, the issues of studying them from different angles have always served as the object of study of

linguists. Therefore, one of the current issues of modern linguistics is to study and reflect on some features of the French phraseological units representing the human psyche, especially, the French phraseological units made by onomatopoeic verbs such as the sounds of animals and birds.

Research Methodology. In French, verbs based on imitations of the sounds of different animals and birds are very

diverse and are one of the most productive sources in the process of making phraseological units (15, 717). For example, from a French point of view, verbs that express the distinctive sounds of animals such as cats, frogs, crows, wolves, and horses are salient examples of it:

miauler (le chat miaule — mushuk miyovlayapti);	hurler (le loup hurle — bo'ri uvillayapti);
coasser (la grenouille coasse — qurbaqa vaqillayapti);	hennir (le cheval hennit — ot kishnayapti) etc

In French phraseology, the following proverbs and phraseological expressions can be found in the presence of onomatopoeic verbs based on imitations of the sounds of such animals and birds:

Tous les chiens qui aboient ne mordent pas — hurgan it qopmas;	Les chiens aboient, la caravane passe — it hurar, karvon o'tar;
aboyer aux chausses de qn — kimgadir tosh otmoq ;	hurler avec les loups — oqim bo'ylab harakat qilmoq (moslashmoq);
hurler à gorge déployée — ovozining boricha baqirmoq;	hurler à la mort — qattiq g'azablanmoq; etc.

The above examples refer to the mental state of people by describing their physical behavior, namely, in these phraseological units the verbs aboyer - hurmoq (dog) and hurler - uvillamoq (wolf) serve as the central element of the phraseological units.

Here, the verb aboyer, which is part of the paremiological unit, is used in its own sense when interpreted in Uzbek, that is, in the sense of a dog's bark, but its general phraseological meaning is used in relation to humans and indicates not to be afraid of someone who threatens. It means, the verb aboyer, which expresses the dog's barking behavior, reflects negative traits in humans, such as rudeness, shouting, and anger. In the following examples above, the phraseological units with the participation of the verb hurler - uvillamoq, when interpreted in Uzbek, have a portable

meaning, in contrast to the verb aboyer - hurmoq. Namely, this onomatopoeic verb was used in the sense of adaptation, shouting, and anger.

It is known that the term emotion refers to mental processes such as joy, fear, pleasure that arise on the basis of any inner experiences shown in human beings. Usually people live with such different emotions all the time. The expression of such mental processes is also evident in the example of phraseological units through onomatopoeic verbs. For example, the verb aboyer-hurmoq in the above-mentioned phraseological units often serves to express the nervous state of a person. In addition, the image of a nervous and angry dog is reflected in the barking of the dog. Consider the following examples:

aboyer à la lune — bekordan-bekorga janjal ko'tarmoq;	aboyer à faux — sababsiz g'azablanmoq.
---	--

There are some similarities between the literal translation of these examples and the phraseological meanings they express, such as aboyer à la lune — osmonga qaramoq (to look at the moon) « bekordan-bekorga jangjal ko'tarmoq-to quarrel in vain » and aboyer à faux - sababsiz g'azablanmoq (to be angry without cause).

In French, not only the verb aboyer, but also the verb hurler is an important source in the formation of phraseological units in the expression of processes specific to the human psyche. For example:

hurler de terreur — daxshatdan qichqirmoq;	hurler à gorge déployée — ovozning boricha baqirmoq;
hurler des injures — oshirib so'kmoq;	hurler à la mort — qattiq g'azablanmoq. Etc.

It is well known that the French verb hurler means to howl at animals such as wolves and jackals. However, as can be seen from the above examples, when it comes within certain phraseological units, it serves to express the nervous state of people. In some cases, this onomatopoeic verb can express not only a nervous state, but also meanings such as obedience, submission, unity, kindness. For example, hurler avec les loups - to move (adapt) along a stream. (Oqim bo'ylab harakat qilmoq, moslashmoq)

In addition to the onomatopoeic verb hurler, which is specific to animals in French, there is also the verb gueuler, which is used to refer to the grazing of animals such as cows, oxen, and sheep. However, when this onomatopoeic verb is applied to a pig in phraseological units, it reflects a very negative mental state. Specifically, in the phrase gueuler comme un cochon, the verb gueuler, which serves to express

the unpleasant snort of a pig, expresses the nervous state of people. For example, its literal translation means to bark like a pig, and the Uzbek translation means to shout like a pig. If we look at the example from the following work of art, we will see that the phrase gueuler comme un cochon describes a person shouting in a very unpleasant way with all his might: Il gueule comme un cochon qu'on saigne. He screams like a pig being slaughtered (U qontalash qilinayotgan cho'chqadek baqiryapti) (16, 614).

In speech, instead of the French phrase gueuler comme un cochon qu'on saigne, one can also use the phrase crier comme un veau qu'on égorge (literally translated: to shout like a slaughtered calf.). However, it should be noted that the state of screaming, which reflects the state of mind of a person, also includes various specific purposeful situations. For example, a person may become depressed in the following situations:

fear (when you are terrified of something);	anger (when angry, in a state of disagreement);
pain (when suffering from severe pain);	Excitement (when you are strongly excited by something).

In the process of using phraseological units that express the state of shouting, it is also advisable to pay attention to their meaning as mentioned above.

The French verb *gueuler* can be used with other nouns in addition to pets, for example, *gueuler au charbon* - to demand a fee «*haq talab qilmoq*» (literally translated: to shout at a chariot) or *gueuler des chansons* - to sing loudly «*baralla qo'shiq aytmoq*». This onomatopoeic verb also has the feature of being used alone in expressing situations such as screaming in intense pain and shouting angrily in a disagreed mood (15, 495).

The extreme rage in humans is the central area of meaning in both of these French phrases. However, in some cases, these verbs are used not only to shout out of anger, but also to express cases of shouting due to severe pain. For example, the phrase *hennir de douleur*-og'rig'dan kishnab yubormoq (literally translated: to neigh owing to pain) in the

presence of the verb *hennir*, which signifies the neighing of a horse, is interpreted as a cry of intense pain. Also in French phraseology, the state of human's speaking a lot is also expressed in a very figurative way, as in the above phraseological units. As an example, we can demonstrate bird-specific verbs like *siffler* and *jacasser*. For example, *siffler comme un merle* - to sing like a crow and *jacasser comme une pie* - to speak incessantly. Through such phraseological units, taking the awful sound of crow into account, we can express the meaning to speak incessantly related to people.

The phraseological units expressing anger as analyzed above are very close to each other with a certain similarity in terms of their structural features. It is seen in their figurative simulation and their formation through the element of *comme*. Such phraseological units make up the vast majority in French phraseology. For example:

<i>meugler comme un boeuf</i> ;	<i>siffler comme un merle</i> ;
<i>gueuler comme un cochon</i> ;	<i>rugir comme un lion</i> ; etc.

It is well known that in French the element *comme* is noticeable by its occurrence in different senses. These include comparative prepositions, conjunctions, and adverbs. In phraseological units with onomatopoeic verbs, this grammatical element is used only as a preposition for figurative analogy, in which the element *comme* is combined with a certain onomatopoeic verb in the left circle and a noun

representing the name of an animal or bird in the right circle which shows description of human's mental state. If the onomatopoeic verb in a phraseological unit is used in conjunction with the name of the animal to which it belongs, both the phraseological meaning and the coloration in it become stronger.

In addition to the element *comme* in French, prepositions such as *de*, *à*, *avec* also play a special role in the formation of such phraseological units, they aboyer serve as the primary means of conjugation of verbs expressing animal sounds in

The group of analogy	UZBEK	FRENCH
Body parts	Alifdek tik qomat Burgutdek o'tkir ko'z	figure de papier mâché (qo'rquvdan oqargan yuzlar)
Appearance	Oydek go'zal	laid comme un pou (bitdek xunuk),
Physical features	Gulday nafis Ayiqldek pahlavon	être fort comme un boeuf (buqadek kuchli bo'lmoq)
Sound	Bo'riday uvillamoq Qo'ng'iroqday jarangdor	rugir comme un lion (sherdek o'kirmoq)
Speech	Bedanaday sayramoq, itday qopmoq	bavarder comme une pie (olashaqshaqqadey sayramoq), être
Character	Ipakday muloyim itday sadoqatli	être venimeux comme un serpent (ilondak zaharxanda bo'lmoq)
State	Haykalday qotmoq dokaday qaltiramoq	se sentir comme un poisson dans l'eau (o'zini suvdagi baliqday his qilmoq),
Action	Echkiday sakramoq toshbaqaday sudralmoq	marcher comme un escargot (juda sekin yurmoq)

expressions such as *aboyer à la lune*; *aboyer à faux*; *hurler de terreur*; *hurler des injures*; *hurler avec les loups*. It is known that the Canadian linguist As Polger, who conducts research on modern French phraseology, points out that phraseological units are usually units that do not obey certain lexical and grammatical rules of language in speech (17, 164). However, in most phraseological units involving onomatopoeic verbs, such a grammatical imbalance between language elements is not observed.

In this case, the linguist N. As Mahmudov points out, the standard of analogy plays an important role in the above analogies, which figuratively express the state of the person, and it is preserved as a stable unit in the linguistic memory of all language speakers (18, 10–11). Phraseological units as above mentioned are used both in colloquial speech and in literal speech, creating different emotions in the reader by reflecting different moods, inner experiences, and mental sufferings of people. These phraseological units serve as a unit that represents a wide stylistic potential of works of art as a semantic-stylistic tool.

To draw a definite conclusion about phraseological units in French phraseology, which represent a positive and

neutral mood, requires a specific study of language. Consequently, not all phraseological units involving onomatopoeic verbs represent a negative image of mental state. Perhaps, on the contrary, it can also express the positive mood particular to human beings.

For example, the onomatopoeic verbs that describe the singing of birds like *siffler* - to chirp- or *chanter* - to sing- can be used in conjunction with bird names such as *pinson* or *une fauvette*, which also mean - to speak in a happy state (*siffler comme un pinson*); and - to sing in a pleasant voice (*chanter comme une fauvette*); apart from their original meaning such as - to speak a lot. However, the onomatopoeic verb *siffler* is used to express a human-specific negative mood, as noted above. This situation depends on what kind of bird the verb *siffler* is used in conjunction with, i.e. when the verb is used together with the name of the bird *un merle* - *olashakshaqa* (or blackbird) it reflects the negative mood when forming a phraseological unit by means of comparative tool «*comme*».

In particular, this phraseological unity reflects the process of whining in a nervous state without being able to stop oneself from anger. Needless to mention, from ancient times, birds such as ospreys, blackbirds, and crows have often

been depicted in fairy tales, fables, proverbs as symbols of badness or heralds of evil news. warbling birds, such as nightingales and quails, are described as the symbols of owners of gardens and orchards. Hence, the words such as *sufflir* and *jacasser*, which represent the chirping of birds in French phraseological units, can also reflect a negative and positive mood images depending on the object of their comparison. As linguist N. As Mahmudov pointed out, such stagnant and standardized images as a product of the nation's national imaginative way of thinking reflect a sense of national perception (18, 10).

Conclusion/Recommendations. In conclusion of this article, it should be noted that in French phraseology, onomatopoeic verbs can also serve as a specific standard, namely „, a leading verb, in the construction of phraseological units expressing a state of mind. Such phraseological units are

widely used to express such forms of human mental states like anger, rage, shouting, whining, delight. In particular, describing the mental state of severe anger in humans is done by comparison to mental states of animals such as lions and bulls, while the mental state of annoyance is compared to the process of making sounds in the specific screaming style of animals such as wolves, donkeys and dogs. Thus, in phraseology, the possibility of expressing the negative aspects of the image of the human's spiritual world through onomatopoeic verbs expands to certain extent. All the examples presented in this article are taken from a special French phraseological dictionary, which is based on French national traditions and customs, and the description of the state of mind in them is also based on the principles of nationalism.

REFERENCES

1. Белянин В. П. Основы психолингвистической диагностики. — М.: Тривола, 2000. — 244 с.
2. Бушуй Т., Сафаров Ш. Тил қурилиши: таҳлил методлари ва методологияси. — Тошкент: Фан, 2007. — 272 б.
3. Ferdinand de Saussure. Cours de linguistique générale. — Paris: Grande bibliothèque Payot, 1995. — 256 p.
4. Bally Ch. Traité de stylistique française. Vol. I. — Paris: Librairie Klincksieck, 1951. — 267 p.
5. Фортунатов Ф.Ф. Избранные труды. Т.1, 2. — М.: Учпедгиз, 1956-1957.
6. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. — Л.: 1941. — 142 с.
7. Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. Избранные труды. Лексикология и лексикография. — М., 1977. 312 с.
8. Ларин Б.А. Очерки по фразеологии (о систематизации и методах исследования фразеологических материалов) / История русского языка и общее языкознание. — М., 1977. — С. 125–149.
9. Назарян А.Г. Фразеология современного французского языка. — М., 1987. — 237 с.
10. Гак В.Г. Новый большой французско-русский фразеологический словарь. — М., 2005. — 1625 с.
11. Ходос Б.С. Синонимия фразеологизмов в современном французском языке: автореф. дис. канд. филол. наук. — Л., 1981. — 24 с.
12. Маматов А.Э. Ўзбек тили фразеологияси шаклланиши масалалари. 10.02.02. Миллий тиллар (ўзбек тили). Фил. фан. док. автореферати. — Т., 1999. — 56 б.
13. Якубов И. Ж. О семантических соответствиях существительных *pluralia tantum* и фразеологических единиц в современных восточнославянских языках// Вопросы семантики фразеологических единиц славянских, германских и романских языков: тезисы докладов на научно-теоретической конференции в г. Новгороде 6 июня 1972 г. Ч. II / отв. ред. В. П. Жуков. — Л.: Ленинградский гос. педагогический институт им. А. И. Герцена, 1972. — С. 169.
14. Hugo V. Préface de Cromwelle. — Paris: Petits Classiques. Larousse, 2001. — 245 p.
15. Dictionnaire de français Larousse. — Paris: Petits Classiques. Larousse, 2010. — 1790 p.
16. Frison G. Les Aventures du colonel Ronchonot. — Paris: Hachette, 1885. — URL: <http://www.philology.ru/linguistics2/>
17. Polguère A. Lexicologie et sémantique lexicale. — Montréal: Les Presses de l'Université de Montréal, 2008. — 272 p.
18. Махмудов Н., Худойберганава Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изохли луғати. — Тошкент: Маънавият, 2013. — 320 б.
19. Сувонова Нигорабону Низомиддиновна. "Leksik va frazeologik antonimiya hodisasining oʻziga xos xususiyatlari (fransuz tili materialida)." Международный журнал искусство слова 4.5 (2021).
20. Doliyeva L.B. " Fransuz frazeologiyasida rang va ruhiyat oppozitsiyasi". Xorijiy filologiya 4- son (2020).

УДК:81'373:801.66(03)

Фазилят ИНОГАМОВА,
ЎзМУ катта ўқитувчиси
E-mail: fazilatinogamova29@gmail.com

ЎзДЖТУ профессори, ф.ф.д. А. Якубов тақризи асосида

DISCREPANCIES BETWEEN THE CLASSIFICATIONS OF IDIOMS AND THEIR PHRASEOGRAPHIC DESCRIPTION PRINCIPLES

Abstract

The article considers the stages of phraseology development, the practice and theory of phraseological dictionaries compilation, the idea of phraseology, which is an independent section of lexicography.

Keywords: phraseology, phraseme, lexicography, phraseology, linguistics, dictionary.

РАСХОЖДЕНИЯ МЕЖДУ КЛАССИФИКАЦИЯМИ ИДИОМ И ПРИНЦИПАМИ ИХ ФРАЗЕОГРАФИЧЕСКОГО ОПИСАНИЯ

Аннотация

В статье рассматриваются этапы развития фразеологии, практика и теория составления фразеологических словарей, идея фразеологии, являющейся самостоятельным разделом лексикографии.

Ключевые слова: фразеология, фразема, лексикография, фразеологизм, лингвистика, фразеология, словарь.

ИДИОМАЛАР ВА УЛАРНИНГ ФРАЗЕОГРАФИК ТАЪРИФИ ТАМОЙИЛЛАРИ ОРАСИДАГИ ФАРҚЛАНИШ

Аннотация

Мақолада фразеографиянинг ривожланиш босқичлари, фразеографик луғатларни тузиш амалиёти ва назарияси билан шуғулланувчи, лексикографиянинг мустақил бўлими бўлган фразеография ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар: Фразеография, фразема, лексикография, фразеологизм, тилшунослик, фразема, луғат.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Бугунги кунда фразеографияда телеологик[1] ёндашув ҳали ҳам устувор бўлиб бормоқда: луғатга киритилаётган бирликларнинг изоҳлари танлови ва услублари манбанинг вазифасига боғлиқ бўлади.

Луғатни тузиш – таснифлаш ишидир. Луғат тузувчилар таърифланаётган бирликларнинг таснифлари ва асосий тоифаси танлови билан боғлиқ бўлган кўпсонли масалаларни ечишга мажбур бўладилар.

Замонавий фразеографик урфларнинг телеологик тамойили ҳар доим ҳам фразеологик таснифларнинг асослари билан мос келмайдими, негаки сўнгиларнинг асосига кўпинча фразеологик бирликнинг тузилмавий-семантик тавсифи олинган бўлади. Истисно равишида Н.А.Амосованинг ёндашувини айтиш мумкин, унга кўра фразеологик бирликларнинг бирламчи ажралиши контекстологик тамойилга тоъбе бўлади[2].

Фразеологик бирликнинг тузилмавий-семантик тавсифи фразеологиядаги бу муаммони қайта ўрганиб чиқишга ундайди. Шу ўринда, илк тасниф В.В.Виноградов томонидан тузилган бўлиб, хусусан, улар томонидан таклиф қилинган таснифлар катта аҳамиятга эга бўлган ва бу таснифлар бўйича фразеологик бирликлар таркибий қисмлари бириктириш бўйича уч тоифага ажратилган. А.И.Смирницкий фақатгина икки типдаги – фразеологик бирликлар ва идиомаларни фарқлайди. В.Н.Телия фразеология ҳажми доирасида тузилмасига боғлиқ ҳолда, фразеологизмнинг қуйидаги турларини таснифлайди: идиоматик компонент; лексик белгиланган компонентли фразеологизмлар; меърий, уйғунлиги чекланган компонентлар, шу жумладан феълли перифразалар ҳамда анъанавий ижро этиладиган оғзаки асарларга ажратади[3]. А.В.Кунин фразеологик бирликларнинг уч асосий турини, яъни идиоматизмлар, фразеоматизмлар, идиофразеоматизмларни фарқлари ҳақида тўхталиб ўтади[4]. Тадқиқот давомида ўрганилган луғатларнинг умумий хос хусусиятлари нашрга

киритилган бирликлар ажратишнинг аниқ мезонлари мавжуд эмаслиги бўлди, улар ғарб лингвистик анъаналаридаги тил таълимоти сифатидаги фразеология муаммоларининг умумий ишланмаганлиги оқибатида юзага келган. Бу маълумотномалар аксариятининг сўз аввалида муаллифлар луғатни тузишдан мақсад – чет тилларни ўрганаётган инсонлар учун сўзлар ва сўз бирикмалари, ҳамда маъноси ўзгарган сўз бирикмаларни тушуниш ва нутқда ишлатишларини ўрганишларида ёрдам ҳисобланади. Демак, муаллифлар ўз олдларига дидактик, амалий мақсад қўядилар, бу ҳолатни Г.Палмер ўз вақтида тавсифлаган эди. У ёки бу фразеологик бирликларни луғатга киритиш учун асосий мезонни муаллифлар бу фразанинг кундалик ҳаётда кенг қўлланилиши, унинг метафориклиги, лексик бирикларининг бир тўхтамдаги таркиби, маъносининг ўзгариши деб белгилайдилар. Муаллифлар томонидан фразеографик маълумотномаларга материалнинг танланиб киритилиши учун бошқа аниқ мезонлар келтирилмаган. “Идиома” тушунчасининг аниқ таърифи йўқлиги туфайли биз бир хилдаги бирликларни идиомалар луғатида ҳам, метафоралар луғатида ҳам, клише луғатларида ҳам қўришимиз мумкин. Бироқ сўнгги ҳолат аксарият ўрганилаётган ва лингвистик шакллари бўлмаган тиллар учун муҳим эмас, негаки уларнинг асосий мақсади маъноси ўзгарган бирликни тушуниш ва қўллашни ўрганишдан иборат бўлади.

Тадқиқот методологияси. Луғат фойдаланувчисидан қатъий назар барча мавжуд фразеографик манбаларни шартли равишда, мазкур тилни яхши ўзлаштирган инсонларнинг кенг қамровига мўлжалланган умумий турдаги фразеологик луғатлар, ва мазкур тилни ўрганаётганларга мўлжалланган ўқув фразеологик луғатларига ажратиш мумкин.

Ўқув фразеологик луғатларидан фарқли равишда умумий турдаги фразеологик луғатлар каттароқ ҳажмга эга бўлади, луғатда йўналишлар ва ишланмалар услублари

бироз фаркланади. Луғат мақоласи грамматик тавсиф, таъриф, суратлар, кўшимча семантик ахборотдан иборат глосса яъни китоб матнида талқин қилинган хорижий ёки тушунарсиз сўзга эга бўлади. Маълумотли қўлланмаларда бирликлар миқдори камроқ бўлади, луғатдаги мақолалар анча енгил, фразеологик бирликлар семантизацияси услублари луғатдаги каби қўптасвири ва майдалаб тушунтирилиши билан тавсифланмайди. Фразеологизмлар аҳамиятини шарҳлаш ва уларни қўллашда ўқув қўлланмаларининг тузувчилари аксарият ҳолларда грамматик тушунтиришлар ва этимологик келиб чиқиши ҳақида маълумотларни беришни зарурий деб ҳисобламайдилар. Шунингдек, ўқув маълумотнома қўлланмалари фразеологик луғатлардан шу билан ажралиб турадиларки, бу ерга киритилган маълумотлар узил-кесил аниқлигига даъво қилмаса-да, материални танлашдаги айрим махсус чекланишларни айтмаса, қўллашга хос, амалий табиатга эгадирлар.

Таҳлил ва натижалар. Умумий турдаги фразеологик луғатларга “Le Petit Robert” ни киритиш мумкин. Барча бошқа фразеологик манбалар, муаллифларнинг фикрига кўра, ўқув маълумотнома қўлланмалари ҳисобланади. Улардан айримларига тўхталиб ўтамиз.

“Le Petit Robert”[5] барча кўриб чиқилган нашрлар орасида ҳажми ва материални бериш услубиёти бўйича манбаалар сони кўплиги билан ажралиб туради. Луғатнинг сўз аввалида муаллифлар нашрга киритилган бирликлар ҳақида батафсил таъриф берадилар ва танлаб олинган мезонларини келтирадилар. Тузувчилар француз идиоматикасини уч гуруҳга ажратадилар: тузилмавий (ёки морфологик) идиомалар, яъни меъёрдан ошган грамматик тузилмаган эга бўлган иборалар; семантик идиомалар, яъни идиома таркибидаги сўзлар маъносига мос

келмайдиган маъноли иборалар ва нихоят, морфо-семантик идиомалар, бу ерга юқоридаги иккала гуруҳни ўзида жамлаган иборалар киради. Бироқ фақат икки сўнгги гуруҳни ташкил этган сўз бирикмалари луғатга киритилди. Идиоматик ибораларнинг уч гуруҳини ажратиш уларнинг маъноларини таҳлил қилишга асосланган. Луғат муаллифларининг ҳулосаларига кўра, идиоматик ибора негизда шу тилда сўзлашувчи инсонларнинг кундалик ҳаётдан ажралмас метафора мавжуд бўлиб, агарда биз метафорик кўчма маъно манбасини билсак идиоманинг маъносини ҳам қийналмай тушунамиз. Муаллифлар идиомалар негиздаги метафораларнинг келиб чиқиши эҳтимолий манбаларини санаб ўтадилар.

“Le Petit Larousse illustré” луғатининг муаллифлари белгилашларича, идиомаларни таърифлашда фақатгина уларнинг лексик маъноларини қўйиш тўғри эмас, негаки идиома маъноси анча кенгрок бўлади.

“Le Petit Robert” ва “Le Petit Larousse illustré” луғатларида “қўл” сўзини ўзичига олган идиоматик ибораларнинг таҳлилини кўриб чиқамиз.

“Қўл” сўзи билан боғлиқ бўлган иборалар фақат ўн бешга яқин мисолларда ишлатиладиган инсон танаси қисмларининг бошқа номларига нисбатан ушбу номни ўз ичига олган идиоматик ибораларнинг жуда кўплиги билан изоҳланади.

Қолаверса, қўл сўзини ўз ичига олган бу иборалар семантик талқини жиҳатидан жуда бойдир. Ушбу таққослаш иккита луғатдаги идиоматик ибораларни танлаш, фойдаланиш кўрсаткичлари ва ушбу иборалар учун таклиф қилинган изоҳларини кўриб чиқади. Биз томондан аниқлик учун таққослаш жадваллар кўринишида бўлиб, сўнгга шарҳлаб ўтамиз.

Les expressions idiomatiques dans PR	Les expressions idiomatiques dans PL
- perdre la main - mettre la main à la pâte -mettre la dernière main à un travail -ouvrage préparé de longue main -donner la main à qqn pour faire qqch. -lever, porter la main sur qqn -prêter la main à un projet, à un crime -demander, obtenir la main d'une jeune fille -avoir la main heureuse, malheureuse -avoir les mains libres -passer la main -mettre la main sur qqn, qqch. - faire main basse sur - prendre en main - prendre qqn par la main, se prendre par la main - reprendre la main sur un dossier - petite main - avoir la haute main sur - ne pas y aller de main morte - être en (de) bonnes mains - tendre la main à qqn - avoir des mains en or - envoyer la main - les mains dans les poches - manger dans la main de qqn - arriver / se présenter quelque part les mains vides - rentrer les mains vides - marcher la main dans la main - la main verte - avoir un poil dans la main - faire des pieds et des mains - avoir la main leste - avoir la main lourde	- perdre la main - mettre la main à la pâte - mettre la dernière main à un travail - de longue main - donner la main à qqn - lever la main sur qqn - prêter la main à - demandeur, obtenir la main de qqn - avoir la main heureuse, malheureuse - avoir les mains libres - passer la main - mettre la main sur qqn - faire main basse sur qqch. - prendre en main - se prendre par la main - reprendre en main - petite main - avoir la haute main sur - ne pas y aller de main morte - en bonnes mains - tendre la main à qqn - changer de mains - première main - avoir de la main - à pleines mains - de main en main - agir en sous main - mettre la main sur qqch

- la main lui démange clés en main - avoir, tenir en main une affaire - mettre, prêter la main à... - être pris la main dans le sac - forcer la main à qqn - une main de fer dans un gant de velours - il est tombé aux mains, dans les mains, entre les mains de ses ennemis - avoir deux mains gauches - se salir les mains - prendre son courage à deux mains - des mains de beurre - mettre la main au cul, au panier - en voilà deux qui peuvent se donner la main - mettre les mains dans le cambouis	
--	--

Муаллифлар қисқа таъриф берадилар, лекин унга қўшимча ахборотли мисоллар ҳам келтирилади. Шу тарика, улар улар контекстда аниқлаган семантик мураккабликнинг ечимини излайдилар.

Dictionnaire D'idiomes Français Et Anglais, Arrangé Par Ordre Alphabétique лугати тўрт услубга мансуб идиомалар мавжуд: проза, сўзлашув, фамильяр ва сленглардан иборатдир. Фразеологик бирликлар дефинициялар билан, мансубликни кўрсатувчи мос эслатмалар, этимологик тавсифлар ва адабий манбалардан олинган тасвирий мисоллар билан келтирилган. Айрим ҳолларда изоҳлар берилади, улар асл контекстни тушунишни енгиллаштиради.

Айрим лугатларнинг умумий тавсифи уларнинг дидактик йўналтирилганлиги ва йўриқномага оид табиати ҳисобланади. Хорижий тилларни ўрганаётганларга қаратилиши улар идиомаларни нотўғри қўллашларини олдини олади, фразеологизмнинг нутқда тўғри қўллашга доир маслаҳатлар берилади. Фразеографлар идиомага тегишли маълумотларига маъсулият ҳис этадилар, негаки лугатлардаги мавжуд маълумотлар хорижий тил ўрганувчилари томонидан қўллаш учун кўрсатмадек қабул қилинади. Чет тилини ўрганаётганлар умуман олганда, ҳар бир лексикографик манба ва хусусан, фразеографик манба индивидуал муаллифлик услубини, маънони муаллифлик интерпретациясини, яъни шарҳланаётган бирликларнинг муаллифлик маъносини акс эттиради, бу эса нашр ва шарҳлаш услубларининг сифати ва миқдорида акс этмаслиги зарур.

Ўрганилаётган фразеографик манбалар тузувчилар томонидан тасвирий мисолларнинг келтирилишини англашларига ёрдам беради. қандай мисоллар келтириш фразеографлар учун доим мунозарага сабаб бўлган : ўзлаштирилган контекстлар ёки шахсий суратлар.

Амалиёт кўрсатишича, фразеологик лугатларнинг катта қисми муаллифлик суратларидан иборат бўлади. Тузувчилар бу қарорга келишларида уч вазифага таянадилар: 1) қўллаш меъёрини тушунтириш; 2)

идиоманинг муносиб интерпретациясини яратиш; 3) таърифлаш ҳажмидан тежаш.

Ўқув фразеологик лугатларнинг асосий хусусияти шундаки, бу ерда муаллифлик сурат мисоллари бошқа бадий-оммабоп манбалардан ўзлаштирилган мисоллардан ҳажмининг кўплиги билан фарқланади. Бу хусусият ҳам техник томондан, ҳам дидактик сабаблари томонидан асосланган. Бир томондан, имкон қадар қисқа фразеографик контекст афористик саналади. Бу, энг аввало, интерпретация доирасида эркин контекстдир, яъни пропозиция кенг контекстсиз ҳам аниқ тушунтирилиб берилади. Тузувчилар бу ҳолатда тушунишга яқин ҳолатга умид қиладилар, яъни фойдаланувчининг тажрибаси ва билими борлигига умид қиладилар. Бошқа томондан, муаллифлар томонидан келтириладиган шахсий иборалар максима табиатига эга бўлади. Тилдан фойдаланиш меъёрларини ўрнатар экан, тузувчилар фойдаланувчига: “Мендек бажар!” дейдилар. Шу тарика, лугат муҳокамасининг интенционалигидан келиб чиққан ҳолда, билвосита директивага таянилади.

Хулоса ва таклифлар. Идиомаларнинг кўриб чиқилган бирорта ҳам таснифи фразеографиянинг аниқ зарурияти учун хизмат қилмайди: эмпирик томондан улар академик табиатга эга бўлиб, лингвист-мутахассиснинг тил ҳақидаги билимларини акс эттиради. Лингвист кўрган нарсаси, ҳар доим ҳам оддий тил соҳиби англамайди, ва энди тил ўрганаётган инсон учун ҳам у имконсиздир. Хорижий тил ўрганувчилари учун “маънони кўриб ўтказиб юбориш” муҳим. Демак, лугат муаллифига идиоманинг маъносини кўрсатишнинг ўзи камлик қилади, у унинг қўлланилишини ҳам суратда кўрсатиши зарур.

Барча мавжуд фразеологик таснифлар семиотиканинг икки жиҳатини намоён қилади: семантик ва синтактик, бунда прагматика периферияда қолдирилади. Шундай бўлса-да, идиоманинг прагматик асоси фразеографларни фразеографик таърифлашда прагматиканинг акс этиш услубларини излашларига чорламоқда.

АДАБИЁТЛАР

1. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-t/teleologiya-uz> **Телеология** (ИОН.talos — оқибат, мақсад ва...логия) — мақсад ва мақсадга мувофиқлик ҳақидаги таълимот
2. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии / Н.Н. Амосова. - Л.: ЛГУ, 1963.-208 с.
3. Телия В.В. Русская фразеология: семантический, культурологический и прагматический аспекты / В.В. Телия. - М.: Наука, 1996. - 284 с.
4. Кунин А.В. Английская фразеология / А.В. Кунин. - М.: Высшая школа, 1970. - 344 с.
5. REY-DEBOVE, Josette et REY Alain (2010) : Le nouveau Petit Rober

Dilnoza YO'LDOSHEVA,
NavDPI tayanch doktoranti
E-mail: yoldoshevadilnoza61@gmail.com.

NavDPI doktoranti, f.f.b.f.d. N.J.Yarashova taqrizi asosida

FORMATION AND DEVELOPMENT OF TAVTOLOGY IN LINGUISTICS

Annotation

This article discusses the study of tautology in Russian linguistics, as well as in Uzbek linguistics, which contradicts the phenomenon of language economy. The fact that the study of this phenomenon in linguistics dates back many centuries is illustrated by the research of scientists, their scientific views on this phenomenon, and their comments.

Keywords: tautology, pleonasm, antilepsism, repetition, redundancy, methodological device.

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ТАВТОЛОГИИ В ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

В данной статье будет рассмотрено изучение тавтологии, противоречащей феномену экономии языка, как в русском языкознании, так и в узбекском языкознании. В лингвистике многовековая история изучения этого явления освещается исследованиями ученых, их научными взглядами и высказанными объяснениями этого явления.

Ключевые слова: тавтология, плеоназм, антилепсис, повторение, избыточность, методическое устройство.

TILSHUNOSLIKDA TAVTOLOGIYANING SHAKLLANISHI VA TARAQQIYOTI

Annotatsiya

Ushbu maqolada tilning tejamlilik hodisasiga zid bo'lgan tavitologiyaning rus tilshunosligi, hamda o'zbek tilshunosligida o'rganilishi haqida fikr yuritiladi. Tilshunoslikda ushbu hodisani o'rganish ko'p asrlik davrga borib taqalishi olimlarning izlanishlari, ushbu hodisa haqidagi ilmiy qarashlari hamda bildirilgan izohlari misolida yoritiladi.

Kalit so'zlar: Tavitologiya, pleonazm, antilepsism, takror, ortiqchalilik, uslubiy qurilma.

Kirish. Tavitologiya uzoq o'rganish tarixiga ega bolib, o'rganish vaqti o'sha davrga borib taqaladi. Hozirgi vaqtda tavitologiya falsafa, mantiq, tilshunoslik singari fanlarni o'rganish ob'ekti hisoblanadi, bundan tashqari, assotsiativ tilshunoslikda ham ko'plab tilshunoslar ushbu tushuncha asosida ishlashmoqda. "Tavitologiya" yunon tilidan tarjima qilinganda, "bir xil so'z" degan ma'noni anglatadi. Rus tilida ushbu atama lingvistik termin sifatida uzoq vaqtdan beri ma'lum. Lekin hozirgi vaqtda ushbu tushuncha haqida yagona talqin yo'q, chunki bu tushunchaning turli tomonlari nutq hodisasi va uslubiy qurilma sifatida ko'rib chiqilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tilshunoslikda ushbu hodisani o'rganish, darhaqiqat, ko'p asrlik davrga borib taqaladi, olimlar izlanishlari davomida bu tushunchani turli nomlar bilan atab kelishgan, xususan: takrorlash [Selivanov, 1955; Bushuy, 1973; Krapotin, 1996 va boshqalar], xato [Apresyan, 1966, 1995; Gorbachevich, 1978; Golub, 1997, 2005 va boshqalar.] va murakkab fikrni siqish [Tulina, 1970; Zayts, 2001; Ievleva, 2002 va boshqalar]. [Остапенко Татьяна Сергеевна Когнитивно-стратегический потенциал тавтологии автореферат. Иркутск-2011, С. 90.]

Tilshunoslikda tavitologiya tushunchasi turli xil izohlanadi, xususan, bir guruh olimlar tavitologiyaga salbiy baho berishsa, bir guruh olimlar esa uni stilistik uslubiyat deya baholashadi. Bugungi kunda tilshunoslarimiz ushbu hodisaga uslub bilan bog'liq va lingvopoetik hodisa deya ta'riflashmoqda. Quyida biz, shu nuqtayi nazardan, olimlarning qarashlarini ikkiga bo'lib tasniflashga harakat qilamiz.

Pchelkina tomonidan tuzilgan lug'atda ushbu tushuncha "mantiqiy xato", -deya talqin etiladi. V.N.Yartsevaning "Lingvistik entsiklopedik lug'ati"da bu atama kengroq talqin etiladi. "Tavitologiya" lug'at muallifining ta'rifiga ko'ra, "mazmunli so'zning ortiqcha bo'lishi, butun yoki uning qismini semantik takrorlash" deya izohlanadi. Tavitologiya pleonazmga o'xshaydi va ba'zan "yomon pleonazm" deb ataladi. Lekin tavitologiya pleonazmdan farqli

o'laroq, har doim ham nutq tizimga kiritilmagan tilning normasi, u ixtiyoriy va odatda mantiqiy emas, tavitologiya ongsiz ravishda (uslubiy qurilma sifatida emas) hosil bo'ladi. Misol uchun, O.S.Axmanovanning "Lingvistik atamalar lug'ati" tavitologiyani faqat "keraksiz ortiqcha so'z" deb hisoblaydi. Zamonaviy rus tilshunosligida Kovaleva, tavitologiyani turli til darajasida namoyon bo'lishini izohlab, quyidagicha guruhlaydi: fonetik, leksik-semantik va sintaktik. Tavitologiyadan muloqotda foydalanish so'zning leksik ma'nosini bilmasligini ko'rsatadi, shuning uchun ayrim tilshunoslar tavitologiyaga "past nutq madaniyatining ko'rsatkichidir", -deya izoh berishadi. Aloqa jarayonida tavitologiyadan foydalanish katta nutq xatosidir. Badiiy asarlar yaratishda u mualliflik rejasiga bo'ysunadi, tasviri yaratishga xizmat qiladi va o'quvchini hissiy darajasiga ta'sir qiladi. Badiiy asarlarda yozuvchilar ko'pincha tavitologiyadan uslubiy qurilma sifatida foydalanishni ma'qul ko'rishadi, bu esa san'at asarining o'ziga xosligi bilan bog'liq.

Nikolyukin tomonidan tuzilgan "Adabiy ensiklopediya"da "tavitologiya" atamasiga "ma'noga yaqin so'zlarni takrorlash", - deb izoh beriladi. Rus tili lug'atida S.Ozhegov tavitologiyani "takrorlash", -deb ta'riflaydi.

"Qisqa adabiy ensiklopediya" va "Rus tili ensiklopediyasi" da tavitologiyaga nutqning ortiqchaliligi va ifodalashning maxsus usuli sifatida qaraladi. Ushbu hodisaning ko'plab muhim jihatlari taniqli tilshunos olim A.A. Potebnya tomonidan oshkor etildi. Olim tavitologiyaning kelib chiqishi u til va fikrlashning rivojlanish qonunlarida, xususan, tilning semantik ravshanligi va ifoda etilishiga ob'ektiv intilishda ko'rgan. A.A.Potebnya "Slavyan xalq she'riyatida ba'zi ramzlar haqida" maqolasida olim shunday yozadi: "... so'zning ma'nosi bu so'zning inson xotirasida shunga o'xshash asosiy ma'noga ega bo'lgan boshqa bir tushuncha bilan namoyon bo'lishi tushuniladi". Olimning fikrini misollar bilan izohlashga harakat qilamiz, haqiqatdan ham "nur" leksemasini yodga olganda, inson xotirasida uning oq rangda

ekanligi gavdalanadi, vaholanki, uni “oq nur” deya tinglovchiga yetkazishning hojati yo‘q. Yoki “anor” leksemasini aytganda, undagi “qizil” semasi yaqqol xotiraga kelishi, “qizil anor” deya ortiqchalilikka yo‘l qo‘yish kerak emasligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani yoritishda analiz, sintez, chog‘ishtirma, tasnifiy tahlil usullaridan foydaniildi.

Tahlil va natijalar. Shunday qilib, tavnologiya juda ziddiyatli va turli xil xususiyatlarga ega bo‘lgan hodisa, ularning ba‘zilar bu murakkablik bilan tavsiflanadi (xato va haqiqatni, yomonlikni va ekspressivlik, ortiqcha va murakkab fikrni siqish). Biroq, kuzatishlar nutqda tavnologik ifodalarning ishlashi uchun quyidagilarni tasdiqlash mumkin, bu xususiyatlarning aksariyati aslida tavnologiyada mavjud va ma‘lum darajada foydalanish naqshlariga ta‘sir qiladi. T.S.Ostapenko tavnologiya tushunchasini quyidagicha izohlaydi: “Tavnologiya-bu iboralar (iboralar yoki takliflar), gaplarning semantik tarkibiy qismlari bir-birini takrorlashi, bu esa to‘liq yoki qisman analitik shakllanishga olib keladi”. Taqdim etilgan ta‘rif asosida T.S.Ostapenko ingliz va rus tillarining tavnologik tuzilmalari turlarini olti guruhga ajratadi:

- 1) atributiv tavnologiyalar (qo‘poldek qo‘pol, haqiqiy haqiqat);
- 2) strukturaviy tavnologiyalar (ishchi ishlaydi, o‘qituvchi o‘qituvchilar; uyquda uxlash);
- 3) taqqoslash tavnologiyalar (ahmoq kabi ahmoq, kuz kabi kuz);
- 4) sinonimlarning pleonastik takrorlanishi (ma‘nisizlik, bema‘nilik, ma‘ni yo‘qlik);
- 5) predikativ takrorlash bilan tavnologiya (hayot bu hayot; daraxt yog‘och);
- 6) valentlik tavnologiyalari (ko‘rish uchun qara, borish uchun bor).

[Остапенко Татьяна Сергеевна Когнитивно-стратегический потенциал тавтологии автореферат. Иркутск-2011, С. 102-103]

E.B.Bogatova tavnologiyani nutq hodisasi sifatida uch guruhga bo‘lib tahlil qiladi: a) tasodifiy tavnologiya; b) funktsional tavnologiya; d) tabiiy tavnologiya. Tasodifiy tavnologiya muallifning qobiliyatsizligi sababli vujudga keladi, funktsional tavnologiya esa so‘zlovchining maxsus topshirig‘i asosida namoyon bo‘ladi. Tabiiy tavnologiya esa til tizimida oldindan mavjud bo‘lib, til egalari tomonidan aniqlanadi.

A. Potebnya tavnologiyaning hissiy ta‘siri haqidagi o‘z nuqtai nazarini ifoda etadi: “bir nutqda va xuddi shu so‘z yangi ma‘no beradi: ob‘ektiv va sub‘ektiv”. Pugach ta‘kidlaganidek, tavnologiya badiiy va hissiy jihatdan ta‘sirchan bo‘lib quyidagi vazifalarni bajaradi:

- a) harakatning davomiyligi yoki intensivligini bildiradi, mavzuning xususiyatini ta‘kidlaydi yoki aniqlaydi;
- b) ularning nomlari, sarlavhalari tufayli ishlarga, gazeta maqolalariga e‘tibor qaratishga xizmat qiladi;
- c) hissiylikni kuchaytiradi, nutqning shafqatsizligi, kulgili taassurot qoldiradigan, shuningdek, matn qismlarini bog‘lash vositasi, mulohazalarda, monologlarda, jurnalistik nutqlarda muhim tushunchalar hisoblanadi”. [Г.Н. Кораблева, Л.Н. Горелова Тавтология как стилистический прием. Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, 2020, № 3. С.205–209.]

Tavnologiyaning muhim belgisi-bir xil konsepsiyani ifodalash uchun so‘zlarning takrorlanishidir, bu esa hajmning xilma-xilligiga olib keladi. Tavnologiya bir qator uslubiy figuralarning markazida, ya‘ni uning ifodasini mustahkamlash uchun mo‘ljallangan nutqning aylanishi. Tavnologiya turli xil nutq uslublarida uchraydi, lekin ko‘pincha badiiy va publitsistik uslubda uchratishimiz, u yerda turli xil semantik va hissiy-ifodali funksiyalarga ega ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Tavnologiya badiiy adabiyotda faol qo‘llanuvchi lingvopoetik vositalardan sanaladi.

Tilshunoslikda pleonazm va tavnologiya hodisalarining mohiyatini tushuntirishda turli qarashlar mavjud. Ayrim tilshunoslar pleonazm va tavnologiyani bir hodisa sifatida e‘tirof etadilar, boshqalari esa ular orasidagi farqni aniqlashga harakat qiladilar. Bu borada N.Mahkamovning quyidagi fikrlari e‘tiborga molik: “Tavnologiya ham pleonastik qo‘llanishning bir turi bo‘lib, takror qo‘llanilayotgan til birligi ortiqcha bo‘lsa va hech qanday funktsiya bajarmasa, u tavnologik qo‘llanish hisoblanadi. Har qanday tavnologik qo‘llanishda pleonazmni kuzatish mumkin, lekin har qanday pleonastik qo‘llanishda tavnologiya mavjud bo‘lavermaydi. Shunday ekan, pleonazm jins tushunchasi, tavnologiya esa tur tushunchasi sifatida qaralishi kerak. Demak, pleonazm o‘z ichiga tavnologiyani ham qamrab olgani uchun ular uzviy bog‘liqdir. Shu sababli ham ular orasiga keskin chegara qo‘yib bo‘lmaydi”. [Mahkamov N. Adabiy norma va pleonazm. - Toshkent: Fan, 1988, B.9.]

Tavnologiya haqida gapirilganda, unga o‘xshash hodisalardan farqini ham aytib o‘tishni lozim deb topdik. Antiellipsis va pleonazm, shuningdek, tavnologiya yuzaga kelishiga ko‘ra bir, ya‘ni lisoniy ortiqchalik tamoyiliga asoslansa-da, ular bir-biridan farqli hodisalardir. Antiellipsis, oldinroq aytib o‘tilganidek, gapni elliptik shakllantirish uchun yetarli sharoit, ya‘ni qulay kontekst, semantika va nutqiy situatsiya mavjud bo‘lgani holda stilistik-konnotativ va lingvopoetik maqsad bilan konstruksiyani to‘liq shaklda tuzish natijasida yuzaga keladigan hodisadir. Antiellipsis so‘zlovchining ellipsis imkoniyatidan atayin foydalanmasligi oqibati o‘laroq namoyon bo‘ladi. Pleonazm va tavnologiya esa, antiellipsisdan farqli ravishda, tushirib qoldirilishi mumkin bo‘lgan bo‘lakning tushirilmaligi emas, balki muayyan ma‘no ifodachisi bo‘lgan birliklarning takrorlanishidir. [Ibragimova F.E. Badiiy matnda ellipsis va antiellipsis. Avtoreferat – Toshkent, 2011, B.12]

Shuni alohida qayd etish kerakki, ko‘pchilik hollarda pleonazm va tavnologiya bir xil hodisa sifatida qaraladi. Y.Rizel va A.M.Bushuylar fikricha, prinsip jihatdan ko‘pchilik pleonastik konstruksiyalar bilan tavnologizmlar orasida farq yo‘q. Ayrim ishlarda bu hodisalarni farqlashga harakat qilinib, «tavnologiya-bir xil o‘zaklardan hosil bo‘lgan so‘z birikmasi. Pleonazm esa sinonim so‘zlar takrori» kabi klassifikatsiya qilinadi. Ayrim ishlarda esa har ikkalasi ham tavnologiya sifatida qaraladi. Bu haqda V.I.Korolkov quyidagicha yozadi: “Tavnologiya” va “pleonazm” terminlari amaliyotda ko‘p hollarda dubletlar sifatida qo‘llanadi. Bizningcha, ular orasidagi farq shundaki, tavnologiya ortiqchaliklarning barchasini o‘z ichiga qamrab oladi (jins tushunchasi), pleonazm esa leksik birliklarning «ortiqcha» qo‘llanishiga asoslanadi (tur tushunchasi).” [Корольков В. И. К теории фигур // Сборник научных трудов. Вып. 78. Московский государственный педагогический институт иностранных языков им. Мориса Тореза. М, 1973. С. 93.]

Bizning fikrimizcha, aksincha, pleonazm tavnologiya hodisasiga qaraganda kengroq tushuncha, ya‘ni pleonazmda takror qo‘llanayotgan forma (so‘z, affiks, so‘z birikmasi) tamoman ortiqcha bo‘lishi yoki qandaydir stilistik funktsiya bajarishi mumkin. Tavnologiya ham pleonastik qo‘llanishning bir turi bo‘lib, takror qo‘llanayotgan til birligi ortiqcha bo‘lsa va hech qanday funktsiya bajarmasa, u tavnologik qo‘llanish hisoblanadi.

Xulosa. Shunday qilib, tavnologiya murakkab, mazmunga zid va turli xil tuzilishga ega. Tilda uning roli qabul qilingan foydalanish, kontekstga bo‘lgan ehtiyoj, shuningdek, muallifning shaxsiy ta‘mi va mahorati bilan belgilanadi. So‘zlar va shakllarning asossiz takrorlanishi og‘zaki va yozma nutq madaniyatini kamaytiradigan kamchilik bo‘lib, maqsadli takrorlash semantik va hissiy ifoda etish vositasidir.

ADABIYOTLAR

1. Ibragimova F.E. Badiiy matnda ellipsis va antiellipsis: Filol. fan. nom.... diss. avtoreferat. – Toshkent, 2011.
2. Кораблева Г.Н., Горелова Л.Н. Тавтология как стилистический прием. Вестник Нижегородского университета им. – Н.И. Лобачевского, 2020.
3. Корольков В.И. К теории фигур // Сборник научных трудов.– Московский государственный педагогический институт иностранных языков им: Мориса Тореза, 1973.
4. Mahkamov N. Adabiy norma va pleonazm. – Toshkent: Fan, 1988.
5. Остапенко Т. С. Когнитивно-стратегический потенциал тавтологии. автореферат – Иркутск, 2011.
6. Потебня А.А. Из Записок по русской грамматике. – Т. III. М, 1968.
7. Пугач С.А. Тавтология как средство выразительности – Русская речь. 1986.

Шахноза КАРИМОВА,

Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети таянч докторанти

E-mail: Shaxnoza@bk.ru

ЎЗМУ Жиззах филиали ф.ф.б.ф.д. Синдоров Лутфулла тақризи асосида

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE COMPOSITION OF THE EPICS "MAKHZAN UL-ASROR" AND "MAJMA'UL-AXBOR"

Annotation

The article analyzes for the first time the "Majma'ul-axbor" epic of Sayyid Qasimi, who has not been practically studied in Uzbek literature, from a comparative perspective with the "Makhzan ul-Asror" epic of Nizami Ganjavi, comparing the plot features of the construction of compositions of doston, studying the common and different aspects in them. In order to reveal the topic of the article, scientific works of medieval literary critics and new period literary critics were used.

Key words: composition, "Majma'ul-axbor" ("collection of messages"), "Makhzan ul-Asror" ("treasure of secrets"), poetic measure.

“МАХЗАН УЛ-АСРОР” ҲАМДА “МАЖМАЪ УЛ-АХБОР” ДОСТОНЛАРИ КОМПОЗИЦИЯСИНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Мақолада ўзбек адабиётида деярли тадқиқ этилмаган Саййид Қосимийнинг “Мажмаъ ул-ахбор” достони илк марта Низомий Ганжавийнинг “Махзан ул-асрор” достони билан қиёсий жиҳатдан таҳлил этилади, достонларнинг композиция қурилиши сюжет хусусиятлари ўзаро қиёсланиб, улардаги муштарак ва фарқли жиҳатлар ўрганилади. Мақола мавзусини очиқ бериш мақсадида ўрта аср адабиётшуносларининг ва янги давр адабиётшуносларининг илмий ишланмаларидан фойдаланилди.

Калит сўзлар: композиция, “Мажмаъ ул-ахбор” (“Хабарлар тўплами”), “Махзан ул-асрор” (“Сирлар хазинаси”), шеъринг ўлчов.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СОСТАВА ДРУЗЕЙ «МАХЗАН УЛ-АСРОР» И «МАЖМАЪ УЛ-АХБОР»

Аннотация

В статье впервые проводится сравнительный анализ малоизученного в узбекской литературе произведения Сайида Касими “Маджмаъ ул-ахбар” с “Махзан ул-асрор” Низами Гянджеви, сравнивается композиционная структура произведений, особенности сюжета, изучаются сходства и различия в них. Для раскрытия темы статьи были использованы научные труды средневековых литературоведов и литературоведов нового периода.

Ключевые слова: композиция, “Маджмаъ ул-ахбар”, “Махзан ул-асрор”, поэтическое измерение.

Кириш. Сўнгги йилларда ўзбек адабиётшунослигида бадий асар поэтикасини ўрганишга бўлган эътиборнинг кучайиши янги давр адабиётшунослиги олдида долзарб ва муҳим муаммоларни қўйди. Эндиликда маълум бир асар устида иш олиб бораётган тадқиқотчининг асосий эътибори давр талаби билан бадийат масалаларига қаратилмоқдаки, бу ҳам маълум маънода бирёқламаликни келтириб чиқаряпти. Бадий асарда қўлланилган шеъринг санъатлар микдорини аниқлаш, шоир лирикасида истифода этилган вазнлар сонини ҳисоблаб чиқишнинг ўзи билан бадий асар ва унинг муаллифи адабиётда қандай ўрин туганлигини, унинг ижоди бадий адабиётнинг ривожига қай даражада ҳисса қўшганлигини аниқлаб бериш мумкин эмас. Зеро, шеърининг вазифаси, албатта, бадий усуллар эмас, балки дунёни англаш ва одамлар билан муомалада бўлиш, ўзликни англаш ва ижтимоий муомала жараёнида шахс сифатида ўз-ўзини яратиш ҳамдир. Шу маънода бу икки жиҳат – асар ғояси ва шаклий хусусиятларининг ўзаро муносабати масаласини ўрганиш, шакл мазмунга хизмат қилганлигини таҳлил қилиш ҳозирги адабиётшуносликнинг долзарб муаммоларидан саналади, чунки шакл ва мазмун муносабати масаласи минг йиллардан бери мусулмон Шарқида мавжуд бўлган, ўзининг ибтидосини барча мўъжизотларнинг шарҳи ҳисобланган Қуръони Каримдан олган ва исломий-тасаввуфий фалсафа тараққиёти ҳамда бадий тафаккур тадрижи билан бу

муносабат тараққий этиб, жорий мушаккал бир илмий тизимга айланган.

Навоийгача мазкур вазнга мурожаат қилган шоирлардан яна бири Саййид Қосимий бўлиб, ундан бизгача 4 та маснавий дoston этиб келган. Қосимий дostonларидан фақат биттаси Низомий бешлигидаги биринчи дostonга жавобан ёзилган бўлиб, “Мажмаъ ул-ахбор” (“Хабарлар мажмуаси”) деб номланган. Дoston шоир яшаган давр ҳукмдори, Амир Темурнинг набираси Абу Сайид Мирзога бағишланган бўлиб, ҳажман у қадар катта эмас – 1044 байт[1].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Е.Э.Бертельс ўзининг “Низами и Физули” номли тадқиқотида “Махзан ул-асрор”га жавобан ёзилган 40 дан ортиқ дostonни келтиради, лекин Саййид Қосимийнинг “Мажмаъ ул-ахбор” достони ҳақида маълумот бермайди, бу ҳол Бертельснинг Рампур шаҳрида сақланаётган қўлёзма билан таниш эмаслигини кўрсатади[4].

Шунингдек, Г. Алиевнинг “Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока” номли тадқиқотида ҳам биз тилга олаётган муаллиф ва унинг достони ҳақида маълумот учрамайди.

Дostonнинг “Дар сабаби назми китоб ва шарҳи ахволи худ” бобида “Махзан ул-асрор” номи тилга олинади ва “Мажмаъ ул-ахбор”нинг ушбу дostonга жавоб тарзида ёзилганлиги таъкидланади:

Шайх Низомий дамани ёд этиб,
Хатми дуо бирла руҳин шод этиб.

Назм этай неча ҳикоятини,
Жамъ қилиб нақлу ривоётини.
“Мажмаъ ул-ахбор” қилай отини,
“Махзани асрор” дейин зотини.

Дарҳақиқат, дoston номланиши, композицион қурилиши ва ғоявий мундарижаси билан Низомий дostonига якин туради (фақат Низомийда ҳикоятлар сони 20 та). Яъни ушбу дoston ҳамд ва наът, ҳикоятларни ўз ичига олади. Дostonда қўлланилган шеърӣй ўлчов ҳам “Махзан ул-асрор” дostonи вазнига мос келади[5].

Тадқиқот методологияси. Саййид Қосимий ижоди бўйича номзодлик диссертациясини ёзган Б.Қосимонов тадқиқотнинг дostonлардаги бадий хусусиятларга бағишланган учинчи бўлимида бадийнинг бошқа жиҳатлари қатори дostonларда қўлланилган шеърӣй ўлчовларга ҳам тўхталиб ўтади. Хусусан, “Мажмаъ ул-ахбор” дostonида қўлланилган шеърӣй ўлчов ҳақида фикр юритар экан, мазкур дostonнинг ражази мусаддаси матвий ва ражази мусаддаси махбуни марбуъ вазнларида ёзилганлигини таъкидлайди ва сўзининг исботи сифатида дostonдан олинган байтларни тақтиъи билан бирга келтиради. Кўчирмани айнан келтирамиз:

1. Ражази мусаддаси матвий
Боғ-ла бу-зук дун-ё-ди-нэй дўст-рахт
Мус-таф-ъи-лун мус-таф-ъи-лун муфта-ъилун
Бўл-ма а-нинг кун-жи-да чун ганжи сахт
Мус-таф-ъи-лун мус-таф-ъи-лун муфта-ъилун
2. Ражази мусаддаси махбуни марбуъ
Оҳ – қани – ҳамна- фасу- ҳам –да –ме
Муфта-ъилун –муфта-ъилун-фо –ъи-лун.
Бўлса-маним дарду – дилим – мар –ха –ме
Муфта-ъилун – муфта-ъилун фо –ъи-лун.

Аслида юкорида келтирилган ҳар икки байт бир хил шеърӣй ўлчовда, яъни сариъ баҳрида яратилган. Фикримизни асослаш мақсадида байтларни тақтиъи билан келтирамиз:

1. Боғ-ла бу-зук| дун-ё-дин эй | дўст рахт
– V V – | – V V – | – V ~
муф-та-и-лун | муф-та-илун | фо-и-лон
Бўл-ма а-нинг| кун-жи-да чун|ганжи сахт
– V V – | – V V – | – V ~
муф-та-и-лун муф-та-и-лун фо-и-лон.
2. Оҳ қа-ни | ҳам-на- фа-су| ҳам –да –ме
– V V – | – V V – | – V ~
муф-та-и-лун муф-та-и-лун фо-и-лун
Бўл-са-ма-ним|дар-ду ди-лим| мар-ха-ме
– V V – – V V – – V ~
муф-та-и-лун муф-та-и-лун фо-и-лун

Саййид Қосимий “Дар сабаби назми китоб” бобида “Махзан ул-асрор”га туркий тилда биринчи бўлиб жавоб ёзган Ҳайдар Хоразмийни ҳам эслаб ўтади:

Ҳайдар агар бердиса сўз додини
Жумла жаҳон айлар онинг ёдини.
“Махзани асрор”а айтди жавоб
Сотти маоний дурини чун саҳоб.

Юкоридагилардан маълум бўляптики, Саййид Қосимий Ҳайдар Хоразмийнинг дostonи билан яхши таниш бўлган. Ҳайдар Хоразмий дostonи 1409-1414 йиллар оралиғида ёзилганлигини ҳисобга олсак, “Мажмаъ ул-ахбор”нинг 1414 йилдан кейин яратилганлиги маълум бўлади.

Низомий Ганжавий, Абу Муҳаммад Илёс бин Юсуф ибн Закий Муайяд – форс-тожик тилида ижод қилган озарбайжонлик шоир ва мутафаккир.

Беш дostonни ўз ичига олган “Хамса”си Низомийнинг номини жаҳонга машҳур қилди. Улар –

“Махзан ул-асрор” (“Сирлар хазинаси”), “Хусрав ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Ҳафт пайкар” (“Етти гўзал” ва “Искандарнома”) деб номланган. Дostonлар турли ҳукмдорларнинг илтимоси билан ёзилган бўлиб, кейинчалик мухлислар томонидан яхлит тўплам ҳолатига келтирилган ҳамда “Хамса” ёки “Панж ганж” (“Беш хазина”) номи билан шуҳрат топган. Дostonчиликда романтизмни етакчи йўналишга айлантирган, ҳикмат, фалсафа, нужум, риёзиёт ва бошқа илмлардаги тушунча ва истилоҳларни шеърӣят тилига мослаштириб, янги маъно ва мазмун бахш этган. Низомий Ганжавийнинг ижоди кейинги асрларда асл шоирлар учун юсак маҳорат келтирилган ҳамда “Хамса”да “қўлга киритган назокати ва латофати ҳеч кимга муяссар бўлмаган, балки, умуман, одамзот қудратидан ташқари ҳодисадир”. Алишер Навоий эса “ул назмлар агарчи зоҳир юзидин афсонадур, аммо ҳақиқат юзидин ҳақойиқ кашфи ва маориф баёнига баҳонадур”, деб таърифлайди[3].

Таҳлил ва натижалар. “Махзан ул-асрор” (“Сирлар хазинаси”) – Низомий Ганжавий “Панж ганж”нинг биринчи дostonи. 1180 йилда Ҳаким Санойининг “Ҳақиқат ул-ҳақиқа” дostonига жавоб тарзида ёзилган. “Махзан ул-асрор” фалсафий-ахлоқий масалаларга бағишланган бўлиб, 18 бобдан иборат муқаддима, асосий қисм ва хотима бобни ўз ичига олади. Муқаддима ҳамд, икки муножот, наът, меърож туни таърифи, тўрт салавот, Малик Фахриддин Баҳромшоҳ мадҳи, китобнинг мақоми ва мартабаси, сўз фазилати баёни, манзум сўзнинг мансур сўздан афзаллиги, тун тавсифида, биринчи хилват, биринчи хилват самараси, иккинчи хилват ва иккинчи хилват самараси билан боғлиқ боблардан ташкил топган. Асосий қисм 20 мақолат ва ҳар бир мақолатга илова қилинган 20 ҳикоятдан иборат. Биринчи мақолат Одамнинг яратилиши ҳақида бўлиб, унга “Ноумид подшо ва уни Худо кечиргани” ҳикояти илова қилинган. 2-мақолат адолат, 3-мақолат олам ҳодисалари, 4-мақолат халқига меҳрли шоҳлар, 5-мақолат кексалик, 6-мақолат борлиқ, 7-мақолат инсоннинг бошқа махлуқотлардан улуғлиги, 8-мақолат яратилиш, 9-мақолат ҳиммат ва оққўнғиллик, 10-мақолат охираммон аломатлари, 11-мақолат дунёнинг бевафолиги, 12-мақолат манзил билан видолашмоқ, 13-мақолат жаҳон маломати, 14-мақолат ғафлат маломати, 15-мақолат ҳасадгўйлар, 16-мақолат йўлнинг шиддат билан босиб ўтилиши, 17-мақолат ибодат ва танҳолик, 18-мақолат мунофиқлар, 19-мақолат охиратни қарши олиш ва 20-мақолат замондошларнинг ҳаёсизлигига доир масалаларга бағишланган бўлиб, ҳар бир мақолатдан сўнг унинг мазмунига мос ҳолда ҳикоят келтирилган. “Махзан ул-асрор” хотима боб билан якун топади. Дoston сариъ баҳрининг сариъи мусаддаси матвийи макшув (руқнлари ва тақтиъи: муфтаилун муфтаилун фоилун – VV – / – V V – / – V –) вазнида ёзилган. Навоий “Махзан ул-асрор” номини “Ҳайрат ул-аброр” дostonининг 12-бобида ҳамда “Муҳокамат ул-луғатайн”да ўз асарларига муайян тарзда асос бўлган манбалар қаторида тилга олади[3].

Хулоса ва таклифлар. Юкоридагилардан маълум бўладики, “Мажмаъ ул-ахбор” ва “Махзан ул-асрор” дostonларини ҳам шаклан, ҳам мазмунан қиёслаган ҳолда тадқиқ этиш уларнинг типологик шу билан бирга бадий хусусиятларини очиб беришга хизмат қилади. Мақоладан олинган натижаларни адабиётшунослик йўналишидаги олий таълим босқичидаги талабаларни ўқитишда таълимнинг самарадолигини ошириш мақсадида фойдаланиш мумкин. Умуман олганда ўрта асрлардаги Шарқ адабиёти дурдоналарининг қиёсий таҳлили замонавий адабиётшуносликда керакли билим соҳаларининг кенгайишига олиб келади.

АДАБИЁТЛАР

1. Қосимий Саййид. Маснавийлар мажмуаси. – Тошкент: Фан, 1992. – 240 б.
2. Низомии Ғанҷавӣ. Махзан-ул-асрор. Қуллийёт. Дар панҷ чилд. – Душанбе: Ирфон, 1984. Ҷ. 5. – С. 259-397.
3. Алишер Навоӣ ва форс–тоҷик шеърӣати (халқаро конференция материаллари). – Хўҷанд: Раҳим Жалил номидаги Давлат нашриёти, 2001. – 44 б.
4. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Низами и Физули. – М.: Наука, 1962. – 552 с.
5. Қосимхонов Б. Саййид Қосимий ва унинг адабий-дидактик дostonлари: Филол. фан. номз. дисс. ... – Тошкент, 1991. – 118 б.

UDK:82-94. 001.36

Мухаббат КУРБАНОВА,
Тошкент давлат транспорт университети ўқитувчиси
E-mail: kmukhabbat2507@gmail.com

п.ф.н., доцент, Ф.Икромхонова тақризи асосида

COMPARATIVE ANALYSIS OF CHARACTERS HOSHIMJON AND HUCKLEBERRY

Abstract

The article deals with a comparative analysis of the characters of Hoshimjon Ruziev and Huckleberry Finn, the protagonists of Khudoiberdi Tukhtaboev's "Riding the Yellow Giant" and Mark Twain's "The Adventures of Huckleberry Finn". The authors have found scientific evidence that the characters of the heroes are reliably portrayed through a variety of situations, the behavior of the characters. It is shown that the expression of the characters is central to the composition in the works, which also defines the conflict.

Keywords: novel, image, character, plot, space, conflict, composition, artistic-aesthetic function.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ХАРАКТЕРОВ ХОШИМЖОНА И ГЕКЛЬБЕРРИ

Аннотация

Статья посвящена сравнительному анализу персонажей Хошимжона Рузиева и Гекльберри Финна - главных героев романов «Сарик девни миниб» Худойберди Тухтабоева и «Приключения Гекльберри Финна» Марк Твена. Авторы нашли научные доказательства того, что характеры героев достоверно изображают через самые разные ситуации поведение персонажей. Показано, что экспрессия персонажей занимает центральное место в композиции произведений, что также определяет конфликт.

Ключевые слова: роман, образ, персонаж, сюжет, пространство, конфликт, композиция, художественно-эстетическая функция.

ХОШИМЖОН ВА ГЕКЛЬБЕРРИ ХАРАКТЕРИНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Мақолада Худойберди Тўхтабоевнинг «Сарик девни миниб» ва Марк Твеннинг «Гекльберри Финн саргузаштлари» романлари бош қахрамони бўлган Хошимжон Рўзиев ва Гекльберри Финн характерининг қиёсий таҳлили ҳақида сўз боради. Муаллифлар қахрамонлар характерини турли вазият, персонажлар хатти-ҳаракати орқали ишончли тасвирлагани илмий исботини топган. Характерлар ифодаси асарлардаги композицияда марказий ўринга чиққани, бу эса конфликтни ҳам белгилаши кўрсатилган.

Калит сўз: роман, образ, характер, сюжет, макон, конфликт, композиция, бадиий-эстетик функция.

Кириш. Ҳар қандай бадиий асарда маълум воқеа ифодаланар экан, ёзувчи воқеа марказига ўзига хос белги ва хусусиятга эга бўлган одам тасвирини қўяди. Бундай одамнинг асардаги тасвири характер деб аталади.

Аслида, “Характер (юн. *charakter* – из, белги, фарқловчи хусусият) – бадиий характер; муайян давр ва муҳит кишиларига хос энг муҳим умумий хусусиятлар билан алоҳида шахсга хос индивидуал хусусиятларни ўзида уйғун мужассам этган инсон образи. Бадиий характер ўзида объектив ва субъектив жиҳатларни бирлаштиради. Инсон ҳаётининг ижтимоий-психологик реаллиги (бу ўринда, характернинг реал асоси, яъни унинг ҳаётий кузатишлар ёки муайян прототип асосида яратилгани назарда тутилади) бадиий характернинг объектив томони бўлса, унинг ижодкор томонидан ҳиссий идрок этилиши ва ғоявий ҳиссий баҳоланиши субъектив томонидир. Бадиий характернинг субъектив жиҳати, бир томондан, унинг ижодкор томонидан яратилган янги мавжудлик бўлса, бадиият ҳодисаси бўлишини; иккинчи томондан, унинг концептуал функцияси характер орқали амалга ошади, яъни жамиятнинг жорий ҳолати характерлар воситасида бадиий тадқиқ этилади ва яхлит бадиий концепция ишлаб чиқилади” [1]. Мазкур фикрлар илмий жиҳатдан пухта мулоҳазалар ҳисобланади. Шунга асосан биз Хошимжон ёки Гекльберри Финн образларининг объектив ва субъектив жиҳатлари орқали қахрамоннинг фабула, прототип билан боғлиқ томонларини, ўз навбатида эса мазкур образларнинг характер даражасига ўсиб чиқишида муаллиф улар

зиммасига юклаган бадиий-эстетик вазифани ҳам текширишимиз лозим бўлади.

Лекин унганча характер ҳақида янада пухтарок билишга тўғри келади. Абдурауф Фитрат бадиий характерга оид фикрларини “Адабиёт қоидалари” китобида шундай беради: “Ҳар ким ўзининг шодлиги, қайғули туйғуларини бошқаларга билдирмак, уларни ҳам шу туйғулар билан туйғулантирмоқ истайдир. Буюк бир шодлик кўрган киши ўзининг шод туйғуларини бошқаларга билдириб, шодлигини орттиради. Улуғ бир қайғуга учраган эса, ўз дардини бошқаларга ўтказиб ўзини овунтиратурган бўладир. Мияси юксалмаган болалар, санъатдан хабарсиз кишилар шодликли-қайғули туйғуларини сакраб, ўйнаб, кулиб, талпиниб жонлантирадилар, очикча чиқариб бошқаларга онглатадилар, санъат эгалари эса турли товар(материал)лар ёрдами билан ўзларининг туйғуларини жонлантириб майдонга чиқаради”[2]. Демак, романдаги қахрамон ўзининг ички оламидаги қувноқ, ташвишли, қайғули каби табиатга эга кечинмасини ифодалашида характер намоён бўлади. Масалан, Х.Тўхтабоев романининг “Лайлатул қадр” бобида Бувотин ҳола, Обида келинони, фарзандсиз ўтаётган Хожар опа кабиларнинг дарди, армонларининг ифодаси келтирилади. Улар рўза ойида лайлатул қадрни ким биринчи кўрса, нимани ушласа ўша нарсага олтинга айланади, у одам киефасида ҳам келади ва уни биринчи кўрган одамнинг орзу-ҳаваси ушалади, деган ақидага ишониб туни билан ўтириб чиқишади:

“Биримиз кўчада, биримиз ҳовлида, ҳаммамизнинг кўзимиз осмонга тикилган – постда турган сокчидек хушёр турибмиз. Бир маҳал кўчадан аллақандай шарпа эшитилиб қолди-ку! Ҳожархон опам ўнги-терисига қарамай, югуриб бориб ўша шарпани кучоқлаб олди.

Кўйворинг мени! – деди шарпа кўриб.

Айланай, Лайлатулқадр бувам! – йиғлагудек бўлиб деди Ҳожархон опам, – биринчи бўлиб сизни мен кўрдим. Қанақа лайлатулқадр? Мен Абдуқодир бўламан.

Кўйворинг мени уят бўлади.

Кўйвормайман, бирдан-бир илтимосим...

Худди шу пайт Обида келиноийи ҳаллослаб келиб, ҳалиги одамнинг этагидан маҳкам ушлаб олди.

Олинг, қўллингизни! – деди Ҳожархон опам аччиғи чиқиб, – биринчи бўлиб мен кўрганман.

Вой кўшни, иккавимиз тенг кўрдик-ку. – Обида келиноийи ҳам кизиб кетди.

Кўйворинглар, – деди бегона одам силкиниб, – мен ҳеч қандай лайлатулқадр эмасман. Бекободлик Абдуқодир бўламан. Фермадан келяпман, фермадан! Молларга ҳашак солиб келяпман...

Ҳовлига кирсам, бувижоним катта толни маҳкам кучоқлаганича қимир этмай қотиб қолибди.

Бувижон, толимиз сариқ тиллога айланаяптими? – дея сўрадим.

Ишингни кил, тирмизак, – уришиб берди бувижоним”[3].

Парчада персонажларнинг бироз кулиги тасвирида одам қалбидаги армон ифодаланган. Ҳошимжоннинг образ сифатидаги содда (ҳаммамиз осмонга қараб турибмиз), ишонувчан, шунинг билан бирга қувлиги (Бувижон, толимиз сариқ тиллога айланаяптими?) ҳам очиб берилган. Демак, ушбу вазиятда Ҳошимжон характеридаги ишонувчанлик ва қувлик бошқа образларнинг ички олами ифодаси орқали ёрқин очиб берилган.

Ёзувчи Ҳошимжон характери секин-аста шакллантириб борар экан, бунда юқоридаги каби бошқа кишиларнинг салбий жиҳатлари, характеридаги қусурлардан ҳам самарали фойдаланганини “Ўргатилган илон” бобида ҳам учратиш мумкин [4]. Романнинг ушбу бобида Ёнғоқ қори почча, Данак қори, Бодом қори каби одамлар характеридаги худбинлик, одамларни алдаб пулини олиш ва ўзига тобе қилиш каби қусурлар орқали Ҳошимжоннинг жасурлиги, жасорати кўрсатилади. Яна ёзувчи уларга берилган ном, яъни Ёнғоқ қори, Данак қори, Бодом қориларда ҳам улар характериға нисбатан ўзининг салбий позициясини намоён этган.

Лагерь қуриладиган жой ҳудудига Узунқулоқ ота зиёратгоҳи ҳам қиради. Зиёратгоҳда эса халқни алдаб, ўзини диний илмга эга, деб кўрсатиб юрган Ёнғоқ қори почча шериклари Данак қори, Бодом қорилар билан “тирикчилик” эди. Агар зиёратгоҳнинг одамлар тўпланадиган асосий майдони лагерьга ўтса, одамлар бу ерга келиши камайд ва қорилар бел оғритмай топадиган даромадидан қуриқ қолади. Шунинг учун улар Абдушукур амакига одамларни қурувчиларга қарши кўзгатиш, қарғаш ва дўзахнинг икки минг даража иссиғида ёндириш билан кўрқитади. Бунини эшитган Ҳошимжон ўзи ҳурмат қиладиган Абдушукур амакига ёрдам бермоқчи бўлиб мазкур зиёратгоҳга келади. Унда одамлар кўплиги ва сохта қорилар илон ўргатувчи ёрдамида одамларни қалғитмоқчи бўлишади. Шу ерда Ҳошимжон характериға хос бўлган хусусиятлар очилади:

“Ёнғоқ қори поччам осмонга қараганча гапида давом этарди:

– Юрт вазмин. Бу ниманинг оқибати? Азиз-авлиёлар йўлига ҳайру эҳсонни камайитириб юбордик – бу мана шунинг оқибати. Бединларнинг дилига шайтон васваса солиб, шу кеча-кундузда ҳазрати Узунқулоқ пирим қабрларини бузиб, ўрнига лагерь қурмоқчи

бўлишяпти. Бундай худойи таоло қаттиқ ғазабда, бундан пиримнинг руҳлари ҳам безовта. Юртимизга офат ёғилди, аждарҳо пайдо бўлди...

Илон!!! – бақириб юборди одамлардан бири.

Бундай қарасам, чиндан ҳам Узунқулоқ отанинг қабри ёнидан узунлиги беш метр, йўғонлиги самовар қарнайча, қалласи қумғонча келадиган қоп-қора илон буралиб-буралиб, вишиллаб чиқиб келяпти. Ҳаммаёқ олатасир бўлиб кетди. Биров додлаган, биров йиғлаган, машинага чопган қайси, велосипедга минган қайси, эшакнинг тўқимини ахтарган қайси – билиб бўлмайди....

Қандай қилиб қалпоқчамни қўлимга олиб бошимга кийганимни ўзим ҳам билмай қолдим... узун таёк қўлимга қаёқдан келиб қолганини ҳатто ҳозир ҳам эслай олмайман. Бир сакраб қора илоннинг ёнида пайдо бўлдим. “Кеча Дев билан олишган эдим, бугун сен билан жанг қилишга тайёрман, эй инсу жинс!” дедим-да таёкнинг йўғон томони билан тош зинадан шиддат билан тушиб келаётган қора илоннинг бошига туширдим”[4].

Ҳошимжон шу ерда қаҳрамонлик кўрсатади. Худди халқ эртакларидаги Кенжа ботир каби илони дарахт атрофида айланитириб уни енгади. Шу ерда унинг характеридаги жасурлик, қаҳрамонлик, дадиллик намоён бўлади. Бу кучни у аввалроқ Абдушукур амаки билан суҳбатлашган жараёнда амакидан олган эди. Қорилар эса илон ўргатувчиға маълум микдордаги пул эвазига илонини халққа кўрсатиб, сўнгра уни дафн этиб, халқ орасида ўзларига сохта обрў олишмоқчи бўлишади. Тўғри, сохта шуҳратни қорилар олишди ва қайсидир маънода ўз мақсадларига етишди. Ҳошимжон ўзи билмаган ҳолда илонни бошига уч марта таёк билан уриб йикитади, сўнгра қозон бошидаги болта билан бўлақлаб ташлайди. Ёнғоқ қори почча ниятини амалга оширишга ҳисса қўшиб қўйган эди. Аммо ичкарида илон ўргатувчи энди қорилардан катта пул талаб қила бошлайди. Натижада икки томоннинг сирини Ҳошимжон билиб олади. Шу тариқа ёзувчи қорилар ўз обрўларини ошириб, мўмай пул топадиган жойларини бузилишдан сақлаб қолиш ҳамда оломонни қурувчиларга қарши йўналтириш мақсадида топиб келишган илон орқали уларнинг асл қиёфасини очиб ташлайди. Сюжет линиясидаги салбий характерларга қарама-қарши равишда Ҳошимжон характери ҳам конфликт майдониға олиб чиқади. Бу эса характерлар зиддиятини бутун асар композициясидаги тўқнашувга айланишиға асос бўлади.

Тадқиқотимиз қиёсий-типологияк характерда бўлгани учун биз қўллаётган илмий-назарий тушунча ва атамаларни ҳам ўзаро таққослаш зарур бўлади. Хусусан, инглиз олими Крис Белдак тузган луғатда қуйидагича талқин этилади: “Характер прозаик ёки драматик асар персонажи (тавсияга қаранг); шунингдек, таниқли шахснинг насрдаги қисқача тасвири. Кичик адабий жанр сифатида персонаж юнон ёзувчиси Теофрастнинг “Қаҳрамон”лари (милоддан аввалги III аср)дан бошланади. 17 асрда, аниқроғи, 1614 йилда Томас Овербери “Ўз белгиларида” ва 1688 йилда Ла Брьюре томонидан эса “Характерлар”номли асарларда таҳлил этилган. Бундан ташқари, аския, ҳазил-мutoйиба характери деган турлари ҳам бор” [5]. Кўринадики, Крис Белдак талқини ўзбек талқинидан бирмунча фарқли жиҳатларга эга. Инглиз олими характерни фақат насрий ва драматик асарга хос, таниқли шахсларнинг қисқача тасвири ва ҳазил характерни каби тури борлигини кўрсатишда воқеанинг баёни, ёзувчининг услуби билан боғлаб талқин этганини кузатиш мумкин. Бу қайсидир маънода тўғри, чунки бадий асардаги характер ёзувчи бадий-эстетик концепциясини ифодалашини юқорида таъкидлаган эдик. Шунинг учун характер ёзувчи услубини ҳам белгилайди, дейиш мумкин. Масалан, Марк Твен Гекнинг дарё орқали қочиб келиб, ўз шахриға яширин

равишда кириши ва четдаги уйлардан бирининг эшигини қоқишида ундаги эҳтиёткорлик, кўрқувни сезиш мумкин. Бу уйчада шаҳарга кўчиб келганига икки ҳафта бўлмаган аёл турмуш ўртоғи билан яшарди. Бу ерда Гек ўзини ёш кизчадек тутди, ҳатто ўзини Сара Уильямс деб ҳам таништиради. Аёл эса унга раҳми келиб, уйига киритади ва унга шаҳарчадаги воқеаларни сўзлаб беради. Шу ерда Гек характеридаги айёрлик, қувлик юзага чиқади. Бу аслида эҳтиёт чораси бўлиб, у доимо хушёр бўлишга интилади. Ҳатто, аёл уни бош кийимини ечиб бемалол дам олиши мумкинлигини таклиф қилганда, бош кийим билан ётаверишини айтади[6].

Бу ерда Гекльберрини ўзини киз бола, деб айтган сири очилиб қолмаслиги, энг муҳими, аёл сўзлаётган ва ўлдириб кетилган, дея мишмиш тарқалган Гек Финн ўзи эканини билиб қолмаслигини яширишга уриниш бор эди. Чунки бола аёлга ишонмас эди. Фақат оч қолгани, чарчагани ва шаҳардаги одамлар орасида ўзи ҳақида қандай гаплар юрганини билиш учун шу кулбага кирган эди. Натижада Гек худди моҳир разведкачидек ҳаракат қилганини кузатиш мумкин. Гек бу ерда вазият нуқтаи назаридан ўзини шундай тутди.

“Who done it? We’ve heard considerable about these goings on down in Hookerville, but we don’t know who was that killed Huck Finn.”

“Well, I reckon there’s a right smart chance of people HERE that’d like to know who killed him. Some think old Finn done it himself.”

“No—is that so?”

“Most everybody thought it at first. He’ll never know how night he come to getting lynched. But before night they changed around and judged it was done by a runaway nigger named Jim.”

“Why he—”

I stopped. I reckoned I better keep still. She run on, and never noticed I had put in at all: “The nigger run off the very night Huck Finn was killed. So there’s a reward out for him—three hundred dollars. And there’s a reward out for old Finn, too—two hundred dollars. You see, he come to town the morning after the murder, and told about it, and was out with ‘em on the ferryboat hunt, and right away after he up and left.

(– Қотилликни ким қилган бўлиши мумкин?)

– Биз бу ҳақида Хукервиллда эшитдик, фақат бечора Гек Финни ким ўлдирганини билмаймиз.

– Ҳа, менимча, уни ким ўлдирганини билишни истовчилар кўплаб топилади. Баъзилар уни кекса Финни ўзи ўлдирган дейишмоқда.

– Наҳотки?..

– Бошида ҳамма шундай ўйлаган эди. У эса бунинг учун уни оломон ур-калтак қилмоқчи эканлигини билмайди. Фақат тунга яқин фикрларидан қайтишди ва Жим лақабли негр ўлдириб қочган, деган қарорга келишди.

– Ахир, у... Мен шу ерда тўхтадим. Яхшиси суқут сақлаш, деган фикрга келдим. Аёл эса тинмасдан гапирар ва, ҳатто мен нима деганимни англамади ҳам.

– Ўша негр Гек Финни ўлдириб, ўша тундаёқ қочиб қолган. Шунинг учун уни топган уч юз доллар муқофот ваъда қилишган. Кекса Финни топган эса икки юз доллар. Биласизми, у ўша куни эрталаб қотиллик ҳақида хабар берди ва ҳамма қатори мурдани излашга кетди. Ана шундан кейин йўқ бўлиб қолди.) [7,59]

Мазкур суҳбат давомида биз Гекнинг ўзини тутиши, сир сақлаши, қатъияти ва ақлли эканлигини англаб олишимиз мумкин. Шунингдек, аёл ўзи билмаган ҳолда болага қатор ахборотларни ҳам айтадики, Гек бу кулбага ташриф буюриб адашмаган эди. Мазкур парчада оломоннинг ўйламай иш қилишига оид маълумот ҳам келтирилади. Бу воқеа қайсидир жиҳати билан Данак қорининг оломонни лагерь қурувчиларга қарши илон ўйнатишига ўхшаб кетади. Тўғри, воқеалар бу ерда турлича, аммо одамлар фикрлаш тарзидаги яқинлик, оломонлик икки романдаги вазиятни ўзаро яқинлаштиради. Чунки Жим қотил эмас, Гек ҳам тирик, аммо одамлар кекса Финнинг гапига кириб, унга ишониб, шундай фикрга келади. Бу Данак қори поччанинг илон ўргатувчи билан тил бириктириб, одамларни алдашига ўхшайди. Демак, иккала ёзувчи ҳам оломон тафаккурига хос жиҳатлардан асардаги бош қаҳрамон характерида очишда самарали фойдаланган дейиш мумкин.

Умуман олганда, ҳар иккала роман қаҳрамонлари ҳам тенгдошлиги, ҳаётда ўз ўрнини топишга интилиши ва адолатсизликка қарши курашиши билан яқинликка эга. Ҳатто, ёзувчилар қаҳрамон характерида очишда бошқа персонажлар ёрдамига таянишида ҳам яқинлик кўринади. Аммо яна қатор хусусият жиҳатлар ҳам борки, улар образлар характерининг батафсил тавсифи саналади.

АДАБИЁТЛАР

1. The Adventures of Huckleberry Finn by Mark Twain. A Glass bookclassic. – 261 p. <http://bookzip.ru>.
2. The Concise Oxford Dictionary of Literary Terms By Chris Baldick. Published in the United States by Oxford University Press Inc., New York. 2001. –291 p.
3. Тўхтабоев Х. Сариқ девни миниб. Саргузашт роман. – Тошкент: Ёш гвардия, 1982. – 464 б.
4. Фитрат. Адабиёт қоидалари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 124 б.
5. Қурононов Д., Мамажонов З., Шералиева М., Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2010. – 400.
6. Твен, Марк. Собрание сочинений в восьми томах. Том 1. – Моксва: Правда, 1980. – 501 с.
7. Марк Твен. Том Сойернинг янги саргузаштлари. – Тошкент: Ёш гвардия, 1980. – 260 б. www.ziyouz.com.kutubxonasi.
8. Kurbanova M.M. Badiiy asarlarda vaqt va makonning aks ettirilishi. Qoraqalpog’iston Respublikasi: Tamaddun Nuri №1, 2022
9. Икромхонова Ф. Ўзбек ва инглиз тили насрда тарихий асар поэтикаси (композиция ва образ). Филолог. фан. доктори (DSc) диссерт., 2021. – 255 б.;
10. Курбанова М.М. “Гекльберри Финн саргузаштлари” романидаги сюжет ва конфликт ҳақида баъзи мулоҳазалар. Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси – 4/2022.

УДК: 1751

Собиржон ҚОДИРОВ,
Андижон давлат университети ўқитувчиси
E-mail: qodirov20022@mail.ru

АнДУ профессори, ф.ф.д. Алиев Б.А тақризи асосида

THE GRAMMAR SPECIFICITY OF THE TOURISM DISCOURSE

Abstract

The study of the characteristics of the language of tourism has aroused great interest for a very important study of the lexical layer in this area, as tourism is one of the fastest growing economic sectors of modern society and has a significant impact on the development and completion of lexical content. In text analysis, lexicogrammatic patterns can be taken as basic units, and lexicogrammatiks as a system of selection in the creation of meaning corresponding to a particular register or speech function.

Keywords: grammatical features, comparison, superlative, descriptive and evaluative, augmentative, discourse, text analysis.

ГРАММАТИЧЕСКАЯ СПЕЦИФИКА ТУРИСТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА

Аннотация

Изучение особенностей языка туризма вызвало большой интерес для очень важного изучения лексического слоя в этой области, так как туризм является одной из наиболее динамично развивающихся отраслей экономики современного общества и оказывает значительное влияние на развитие и завершение лексического содержания. При анализе текста за базовые единицы могут быть взяты лексикограмматические закономерности, а лексикограмматика — как система отбора при создании значения, соответствующего тому или иному регистру или функции речи.

Ключевые слова: грамматические признаки, сравнение, превосходная степень, описательно-оценочная, аугментативная, дискурс, анализ текста.

САЙЁХЛИК ДИСКУРСИНИНГ ГРАМАТИК ЎЗИГА ХОСЛИГИ

Аннотация

Туризм соҳаси терминологияси, иложи борича, атамаларнинг умумий лўғатга нисбатан чегаравий хусусиятини кўрсатади ва адабий тилнинг лексик бирликларининг атамалар мақомига ўтиш динамикасини кузатиш имконини беради.

Калит сўзлар: граматик хусусиятлар, таққослаш, орттирма нисбат, таърифловчи ва баҳоловчи, кучайтирувчи, дискурс, матн таҳлили.

Кириш. Ўтган йиллар давомида техниканинг ривожланиши ушбу соҳада салмоқли натижалар кўрсатди. Нафақат саёҳат учун энгиллик балки тилшуносликда ҳам ўзига хос янги атамаларни кириб келиши, қолаверса тараққиёт туфайли туризм оммавий маданият ва бозор иқтисодиётининг ажралмас қисмига айланди. Туризм матни нафақат савдо айланаси, балки ушбу йўналишдаги нутқни ривожлантириш учун ҳаракатлантирувчи восита ҳамдир. Туризм рекламаларида фойдаланиладиган матнлар мақсади потенциал сайёҳларнинг сотиб олиш хатти-ҳаракатларини бошқаришдир. Ушбу мақсадга энг самарали тарзда эришиш учун туризм мутахассислари замонавий, жозибали ва энг муҳими, креатив реклама қилишлари қолаверса таклиф этилаётган хизматлар соҳасидаги матнларда лингвистик хусусиятларга ҳам эътибор қаратиш муҳимдир.

Туризм тилининг хусусиятларини ўрганиш ушбу соҳада лексик қатламнинг жуда муҳим тадқиқоти учун катта қизиқиш уйғотди, чунки туризм замонавий жамиятнинг энг жадал ривожланаётган иқтисодий тармоқларидан бири бўлиб, тилларнинг лўғат таркибини ривожлантириш ва тўлдиришга сезиларли таъсир кўрсатади. Матн таҳлилда лексикограмматик қопилларни асосий бирликлар, лексикограмматикани эса маълум бир регистр ёки нутқ вазифасига мос келадиган маъно яратишда танлаш тизими сифатида қабул қилиш мумкинлигидир.

Туризм матнларида сўз танлаш кўп жиҳатдан улар эришмоқчи бўлган коммуникатив мақсадга боғлиқ бўлганлиги сабабли, матнларнинг лексик таҳлилини

сўзма-сўз маънодан ташқари, ишontiриш ниятини билдиришга ёрдам берувчи синтактик қопиллардан ажратиб бўлмайди. Лексикограмматик танловлар кўзда тутилган коммуникатив мақсадларга боғлиқ ва улар билан боғланганлиги сабабли, лексик ва граматик жиҳатларни алоҳида кўриб чиқиш мумкин эмас, бироқ таҳлил ташкил қилинади ва лексика, синтаксис ва нутқнинг узлуксизлиги бўйлаб ҳаракатланади.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили.** Шунинг таъкидлаш кераки терминологияда энг содда ва айни пайтда энг кенг тарқалган қўшма атама тури икки компонентли атрибутив иборадир. С.В.Гринев Гриневич бу турдаги атамаларнинг аҳамиятини тасдиқлаб, “Сўз бирикмаларининг йўналишини кўриб чиқишда, энг аввало, энг кўп ва узунроқ сўз бирикмаларининг ҳосил бўлиши учун манба сифатида икки компонентли ибораларга эътибор қаратиш лозим” деб таъкидлайди. [Гринев-Гриневич 2008: 145].

Махсус лўғат саёҳат матнларида муаллифлар томонидан чекланган керакли бирлашмаларни уйғотиш ва томошабинларга таъсир қилиш учун ишлатилади. М.М. Бахтин “Тушуниш ва баҳолашни бир-биридан ажратиб бўлмайди: улар бир вақтда бўлиб, ягона интеграл актни ташкил этади” деб таъкидлайди.

Саёҳат матнларининг тез-тез тақдорланиши шунинг кўрсатадики, мамлакатларга ёки танланган шаҳарларга саёҳатлар асосан тўғридан-тўғри оммавий ахборот воситалари орқали тарғиб қилинади ва тежамкор, арзон ва қулай каби сифатлар билан туристлар уларни сотиб олишга ундайди.

London city Tours is an online travel website featuring Madrid excursions, including trips and tours, along with information on hotels and accommodations.

If you visit Samarkand choose us for historical tour, we provide the best service for an affordable price.

Сифатларнинг частотаси асосий феълларга қараганда анча юқори бўлса-да, бу туризм матнларининг яна бир ўзига хос хусусияти, очмоқ, таништириш, ёки мақтаниш каби умумий инглиз тилида камдан-кам учрайдиган феъллардан фойдаланиш шаҳар саёҳатларини янада жозибали ёритиб беради, диққатга сазовор жойларда илҳомлантирувчи иштирок этади.

The French capital boasts the most famous and expensive hotels on the planet.

View this cosmopolitan city from the comfort of an air-conditioned bus while a professional tour guide acquaints you with its most popular and historic sites.

Шуни таъкидлаш керакки сифатлар ижобий маънога эга бўлганлиги сабабли, юлдузли тунлар, нафас олувчи ва шов-шувли каби тавсифловчи сифатлар шаҳарларнинг жозибали ва жонли тасвирини яратишга ёрдам беради, пазандалик, қулай ёки қадимий тошлар эса соғинч ва ўтган нарсаларни кумсаш туйғуларни уйғотади. Эски қадимий шаҳар марказларининг атмосферасини тўлиқ ҳолда очиб беради.

You will discover a fascinating city with Uzbek origins, spectacular architecture, bustling modern parts, and great nightlife.

The process of cooking festive plov looks like a sacred process. To make good plov it is necessary to use a cast iron bowl with a round base, a set of sharp knives and a special metal skimmer - kaftgirs.

Your guide can take you through the charming cobbled streets around San Jacinto Plaza to browse its thriving art market.

Берилган гаплардан кўриниб турибдики, тавсифловчи ва баҳоловчи сифатлар бўлажак ташриф буюрувчилар онгида манзиллар ва тажрибаларнинг ижобий ва жонли тасвирларини саёҳат манзилига нисбатан кизиқиш уйғотади. Таърифловчи ва баҳоловчи сифатлардан, айниқса устунликдан кенг фойдаланиш жойларнинг чинакам жозибали тасвирини билдиради, уларнинг ғайриоддийлигини оширади ва уларга ташриф буюриш истагини чинакам маънода оширади. Қуйидаги мисоллардаги тавсифловчи ва баҳолаш сифатлари диққатга сазовор жойларни кўриш кераклиги ва бундай ажойиб манзараларни ўтказиб юбормаслик ҳақида хабар беради.

The diverse architectural styles and lavish landscaping provide a truly breath-taking sight.

We take you on an unforgettable bilingual narrated sightseeing cruise to the scenic bay.

A bonafide culinary destination with sophisticated restaurant option for every taste, the city's every gourmands heaven.

Охирги парчада профессионал миқозга йўналтирилган муносабат, жозибали ошпазлик тажрибаси ва бенуқсон хизмат сўзсиз ишонарли атрибут, bonafide билан мустаҳкамланган.

Кучайтирувчи сифатлар. Гапларда ёки матнларда берилган сифатларда матнларнинг кучайтирувчи сифатдошларидан баъзилари отларга олдиндан ўзгартирувчи буюк ёки ҳақиқий каби умумий оширувчи таъсир кўрсатади, баъзилари эса юқори даражани билдирувчи кучайтиргич вазифасини бажаради. мукамал, ноёб ёки зўр каби табиатан устундир.

Энг тез-тез кучаювчи атрибут, ажойиб жойлар, пазандалик тажрибалари ва жиҳозларнинг мукамаллигини таъкидлайди, иккинчи энг кўп маъқулланган сифат, ўзига хос жойлар, маданиятлар ва

диққатга сазовор жойларга ишора қилади. кўшимча тез-тез ишлатиб турадиган сифатлар, масалан, асосан саёҳатлар ва йўналишларнинг атрибути сифатида юзага келадиган ва ошхоналар ва манзараларнинг нозиклигини таъкидлайдиган ажойиб, саёҳат тажрибасининг ғайриоддийлигини англатади.

Сифатларнинг кетма-кетлиги. Сифатлар кетма-кетлигидан фойдаланиш тасвирланган туристик маҳсулот ҳақидаги ижобий таассуротни кучайтиради, бироқ бундай сўзлардан ҳаддан ташқари фойдаланиш бу тавсифларни сийқаси чиққан гап ёки сўзга ўхшатиб қўяди ва натижада сайёҳнинг эътиборидан четда қолади. Лекин сифатлардан тўғри кетма-кетликда, баъзи сўзларни ишлатиш диққатга сазовор жойларни янада жозибали тарзда ифода этади.

Just wonderful... really beautiful, peaceful and cultural city.

Tashkent City is really amazing, diverse, beautiful, mind-blowing and thought-provoking.

Охирги парчадан кўриниб турибдики, бу кетма-кетликлар жозибадорликни тасаввур қилишга ёрдам беради ва умри давомида бир маротаба бўлса ҳам ушбу гўзалликдан баҳраманд бўлиш истагини уйғотади.

Сифатнинг орттирма нисбати. Туризм матнларини таҳлил қилиш натижасида кўплаб инглиз тилидан берилган матнлар ёки сайёҳлик агентликларнинг қўлланмаларида сифатнинг орттирма даражасини кўплаб учратишимиз мумкинлигини кўришимиз мумкин. Бундай кучайтириш маъносига эга бўлган сўзлар, диққатга сазоворлик яхши атрибутлардан фойдаланган ҳолда эришилади, чунки бу шакллар тавсифланган объектларнинг энг юқори қийматини ифодалайди, уни бошқалардан ажратиб туради ва уларнинг ўзига хослигини таъкидлайди.

Таққослаш. Коммуникатив услуб сифатида таққослаш туризм тилида сайёҳлар учун жой ёки одамлар билан боғлиқ хизматнинг мукамаллигини таъкидлаш учун қўлланилиб қабул қилувчига унинг саёҳатга бўлган қарашини ўзига хос фазилатларини таъкидлаш учун қўлланилади. Таққослашнинг энг самарали воситаси сифатида ўхшатиш ва метафора туристик маҳсулотни безак билан тасвирлайди ва бу билан одамларнинг муносабатини ўзгартиради. қуйидаги мисолларда кўрсатилгандек, ўхшатишлар сайёҳларга бориш жойлари билан танишишга ёрдам беради, чунки улар таниқли ва ёқимли нарсаларга ўхшатилади.

This place has a warm and intimate atmosphere like something out of the Arabian Nights.

Adorned with huge skyscrapers and pristine beaches, Dubai attracts tourism like honey a group of bumblebees.

"magic" -туризмнинг асосий метафораси бўлиб, туристик тажриба ҳақиқий ёки ҳақиқий бўлиш учун жуда мистик эканлигини англатади; аммо бу сайёҳларнинг тасаввурини уйғотади ва ўша "орзулар ўлкаси"га ташриф буюриш истагини уйғотади.

and explore some of the most magnificent piazzas, ancient buildings, impressive fountains and incredible views that unveil the magic and the splendour of the eternal city!

It's like living in dreamland! The interior is out of this world beautiful and so are the outdoors with all the trees and gardens! Magical!

Ундов белгиси бўлган метафора мурожаат қилинган сайёҳ билан ҳиссий алоқани яратишдан ташқари, бу сеҳрли манзараларни ўтказиб юбормаслик истагини уйғотади.

Кучайтиргичлар, эмфатик воситалар сифатида улар ўзгартирадиган сўзларнинг маъносини кучайтиради, шунингдек, уларга жозибадорлигини оширадиган кўшимча ҳиссий контекстни беради. Мақолада энг very, really, quite учрайдиган кучайтиргич шаҳар танаффуслари

ва шаҳар саёҳатларининг афзалликларини таъкидлайдиган хусусиятларига эга.

We are thankful to very professional people, working at Registon Travel for our fantastic unforgettable holiday. We really had fantastic trip around Uzbekistan. (www.tripadvisor.com)

“Албатта” кўшимчаси туристик матнларда турли маъноларни ифодалайди ва турли нутқ вазифаларини бажаради, лекин у одатда бирор нарсанинг шубҳасиз ҳақиқат эканлигини ёки унинг содир бўлиш эҳтимоли жуда юкори эканлигини таъкидлаш учун ишлатилади. Саёҳат мақолаларида “албатта” нинг учта асосий ишонтириш функциясини аниқлаш мумкин; фикр, муносабат ва ҳис-туйғуларни ифодалаш.

Expression of opinion. It is probably the most important building in Bukhara and certainly the most visited.

Expression of attitude. The metropolis can never be disappointing as all those taking flights to London can certainly expect a lot to explore, be it the frolicking carnivals, the beautiful landscape or the beach culture.

Expression of emotions. London is certainly one of the most charming cities that one can visit during their most valuable vacation.

Мисолларда тасвирланган “certainly” нутқ функциялари маълумотларнинг ҳақиқатга асосланганлигини ва бу жойларга ташриф буюришга арийдиганлигини кўрсатишга ёрдам беради.

- **Тадқиқот методологияси.** Ҳаллидаининг (1991: 32) лексика-грамматикага интеграциялашган ёндашувини қабул қилиб, лексика ва грамматика ўзаро боғлиқ ва табиий равишда юзага келадиган матнлар ёки нутқларда бир хил лингвистик ҳодисанинг давомийлигини ташкил қилади, тадқиқот қуйидаги саволларга эътибор қаратди:

1. Озгина сонли бажарувчи сўзларни ўз ичига олган корпусда қандай лексик-грамматик ишонтирувчи дискурсив воситаларни аниқлаш мумкин?

2. Туристтик матнларнинг ишонтириш нутқ вазифаси берилган матнларнинг лексик танловларида қандай кўринишда намоён бўлади?

3. Грамматик танловлар туризм матнларида ишонтиришни қандай йўллар билан кучайтиради?

Матн таҳлилда лексикограмматик қолипларни асосий бирликлар, лексикограмматикани эса маълум бир регистр ёки нутқ вазифасига мос келадиган маъно яратишда танлаш тизими сифатида қабул қилиш мумкинлиги сабабли, маълум синтактик тузилмаларда ишонтирувчи нутқ вазифасини ўрганиш ва аниқлаш. энг мураккаб ва ҳайратланарли бўлиб туюлди. Туризм матнларида сўз танлаш кўп жиҳатдан улар эришмоқчи бўлган коммуникатив мақсадга боғлиқ бўлганлиги сабабли, матнларнинг лексик таҳлилини сўзма-сўз маънодан ташқари, ишонтириш ниятини билдиришга ёрдам берувчи синтактик қолиплардан ажратиб бўлмайди. Лексикограмматик танловлар кўзда тутилган коммуникатив мақсадларга боғлиқ ва улар билан боғланганлиги сабабли, лексик ва грамматик жиҳатларни алоҳида кўриб чиқиш мумкин эмас, бироқ таҳлил ташкил қилинади ва лексика, синтаксис ва нутқнинг узлуksизлиги бўйлаб ҳаракатланади

Экскурсиялар ва саёҳатларнинг шахсий тажриба сифатидаги ҳисоблари ҳақиқийлик таассуротини қолдиради, чунки “I” ва “We” шахсий олошларидан

фойдаланиш уларнинг ҳақиқатлигини оширади. Жоргенсен (2004: 73) фикрига кўра, мақсаднинг субъектив тасвири ташриф буюрувчилар сонининг кўпайишига олиб келиши мумкин.

I spent about 2 hours inside Amur Temur wonderful museum, amazed by the history of Temuries and antiquities.

I recommend it to everyone who wants to relax, eat delicious foods and visit a classical city with unique monuments in Uzbekistan.

We enjoyed almost everything. The scenery was amazing and the guides were professional.

Биринчи шахс олошларининг кўп такрорланиши, саёҳатнома ва тавсифларнинг субъектив жиҳатдан мустаҳкамланиши мазмуннинг асослилигини оширади.

Туризм матнларида туристларни ўзига хослигини таъкидлаб, уларни ишонтириш учун қўлланилади (Нигро, 2006: 188). Уларга “you” билан мурожаат қилиш ва “us” бошқалардан узоқлаштириш уларга ўзларининг алоҳида ва бетакрор эканликларини ҳис қилади, чунки диққат маркази уларга қаратилган.

Truly speaking, Watch for uneven sidewalks and curbs – The curbs in downtown Chicago can be very high, so it’s important to watch your step while walking down the street and once you see this marvellous monument also referred to as the epitome of love, you are sure to get spell bound.

And if you are heading to the Windy City anytime soon, pin this for later. Visiting Chicago is a blast any time of year. As we have always shared a very trusted rapport with our tour providers, we have managed to offer some of the best deals on hotels that can be booked via this new feature and help the travelers with finding convenient and comfortable accommodation.

- **Таҳлил ва натижалар.** Юкорида санаб ўтилган ҳолатларда шахсий фаолиятлар, тавсиялар, мақсадли ташрифлар, саёҳат маълумотларнинг ишончилигини ошириш учун реклама маркетинг воситалари сифатида қўлланилади. Саёҳат матнларида ишонтирувчи дискурсив усулларни қўллашнинг корпус асосидаги таҳлили туризм нутқининг баъзи ўзига хос хусусиятларини ёритиб беради ва ўзига хос ишонтириш воситалари сифатида лексик-грамматик танловлар мижозларнинг гидроки ва муносабатига қандай таъсир қилишининг баъзи усулларини тақдим этди. Услугалар, лексикалар, синтактик тузилмалар ва саёҳат тажрибасини ўз-ўзидан тақдим этиш ёки мақсадли индивидуаллаштириш каби ишонтирувчи нутқ техникаси ишонтиришнинг кучли воситаси сифатида аниқланди. Ушбу дискурсив қурилмалар бўлажак сайёҳларнинг онгида жозибали тасаввурларни уйғотади ва уларни ўзлари башорат қилган ҳаяжонни бошдан кечиришга ундайди. Калит сўзлар ва калит сўзлардан фойдаланиш, кўплаб атрибутлар, таққослаш ва метафора каби лексик танловлар уларнинг ишонтириш кучини ошириш ва туристик тажрибанинг ижобий томонларини таъкидлаш учун бўрттириб кўрсатишга мойилдир.

- **Хулоса ва таклифлар.** Туристтик маҳсулотларни тавсифлашда айрим синтактик қолиплардан фойдаланиш, яъни аниқловчи-от ибораларнинг кўп қўлланиши ёки бўрттирма ва гиперболик тасвирларга қарамай кучаювчи кўшимча-сифатдош қўлланилиши жонли тасвирлар воқеликнинг асл тимсоли эканлигидан далолат беради ва шу ўринда бундай туризм матнларида бўёқдорлик кўламини сезишарли даражада оширади.

АДАБИЁТЛАР

1. Нурмонов А. Танланган асарлар. Уч жилдлик. 3 жилд. – Тошкент: Академнашр, 2012. –.
2. Alexandrova A. Yu. International Tourism / A.Yu. Alexandrova. – Moscow: Aspect Press, 2001. – 464 p.
3. Fateeva N. A. Language Creativity: Approaches to the Topic / N.A. Fateeva // Proceedings of the V.V. Vinogradov Russian Language Institute. - 2016. - №7. - Moscow. - Pp. 13-28.

4. Khodakova A.G. Terms and Nomens / Khodakova A.G. // Vestnik of Lobachevsky of Nizhni Novgorod University, 2012, № 4 (1), pp. 411-416
5. Тарнаева, Л.П. Туристический дискурс: лингвопрагматические характеристики // Вестник СПб ГЭ. Серия 9. – 2013. – Вып. 3. – С. 229–235.
6. Leech, Geoffrey Neil. Principles of Pragmatics. London, NY: Longman, 1983.
7. Concise Oxford English Dictionary / Оксфордский толковый словарь английского языка [Электронный ресурс].
8. Гринев-Гриневиц С.В. Терминоведение Учебное пособие. — М.: Академия, 2008. — 304 с. — (Высшее профессиональное образование) ISBN 978-5-7695-4951-9
9. Gandin, S. (2014): Investigating loan words and expressions in tourism discourse: a corpusdriven analysis of the BBC-travel corpus. European Scientific Journal 10(2), 1-17
10. Gotti, M. (2006): The language of tourism as specialized discourse”. In: Palusci, O. & Francesconi, S. (eds.): Translating tourism: Linguistic/ cultural representations. Trento: Editrice Università degli Studi di Trento, 15-34.
11. www.uzbekturizm.uz

UDC: 347.78.034

Maftuna QODIROVA,
O'zDJTU o'qituvchisi,
E-mail: maftuna_qodirova01@gmail.com
O'zDJTU dotsenti, filologiya fanlari nomzodi R.G'. Karimov taqrizi asosida

ADABIYOTDA KONSEPTUAL METAFORANI TUSHUNISH

Annotatsiya

Maqolada maxsus psixolingvistik tahlil va kontseptual metafora umumiy tushunchasi muhokama qilinadi. Ushbu tadqiqot adabiyotlarni talqin qilishda odamlar kontseptual metaforadan foydalanishlari mumkinligini o'rganadi. Hozirgi kunda bizning yutuqlarimizni yangi kontseptual metaforalar bilan kengaytirish va boyitish uchun chuqurroq tekshirish zarur bo'lishi mumkin. Umuman olganda, bizning tadqiqotimiz vaqt o'tishi bilan o'zgarib turadigan she'riyat va romanlar sohasidagi tahlillarga asoslangan.

Kalit so'zlar: kontseptual metafora, aloqa, kognitiv lingvistika, xaritalash, psixolingvistika.

ПОНИМАНИЕ КОНЦЕПТУАЛЬНОЙ МЕТАФОРЫ В ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация

В статье обсуждается специальный психолингвистический анализ и общее понимание концептуальной метафоры. Настоящее исследование исследует, могут ли люди получить доступ к концептуальной метафоре во время интерпретации литературы. В настоящее время, казалось бы, необходимо более глубокое исследование, чтобы расширить и обогатить наше познание новыми концептуальными метафорами. Вообще говоря, наше исследование основано на анализе в области поэзии и романов, которые имеют тенденцию меняться во времени.

Ключевые слова: концептуальная метафора, коммуникация, когнитивная лингвистика, картографирование, психолингвистика.

UNDERSTANDING OF CONCEPTUAL METAPHOR IN LITERATURE

Abstract

The article discusses special psycholinguistic analysis and general comprehension of conceptual metaphor. The present study explores whether people possibly access conceptual metaphor during literature interpretation. Nowadays, it would seem that a deeper examination is needed in order to broaden and enrich our attainment with new conceptual metaphors. Generally speaking, our research is based on the analysis in the area of poetry and novels, which tend to vary throughout time.

Key words: conceptual metaphor, communication, cognitive linguistics, mapping, psycholinguistics.

Introduction. Researchs in psycholinguistics has shown that conceptual metaphors influence many aspect of how people produce and understand metaphorical language. Moreover, famous scholar such as Lakoff & Johnson, Gibbs, Kövecses; Jacobs & Kinder have done several works on the issue. This conceptual metaphor view was first defined and empirically investigated by George Lakoff and Mark Johnson in their 1980 book *Metaphors We Live By*. Since then, an enormous body of empirical evidence from cognitive linguistics, and related disciplines has emerged, detailing how conceptual metaphors underlie significant aspects of both linguistic and non-linguistic facets of life. However, the question of whether metaphor is indeed always understood through the recruitment of conceptual metaphors is currently heavily debated.

Literature review. Conceptual metaphors are useful for understanding complex ideas in simple terms and therefore are frequently used to give insight to abstract theories and models. For example, the conceptual metaphor of viewing communication as a conduit is one large theory explained with a metaphor. So not only is our everyday communication shaped by the language of conceptual metaphors, but so is the very way we understand scholarly theories. These metaphors are prevalent in communication and we do not just use them in language; we actually perceive and act in accordance with the metaphors.

CMT researchers, especially in the early stages of work on conceptual metaphors, collected linguistic metaphors from a variety of different sources: TV and radio broadcasts, dictionaries, newspapers and magazines, conversations, their own linguistic repertoires, and several others. They found an

abundance of metaphorical examples, such as “defending an argument”, “exploding with anger”, “building a theory”, “fire in someone’s eyes”, “founding relationship”, “a cold personality”, “a step-by-step process”, “digesting an idea”, “people passing away”, “wandering aimlessly in life”, and literally thousands of others. Most, if not all, of such linguistic metaphors are part of native speakers’ mental lexicon. They derive from more basic senses of words and reflect a high degree of polysemy and idiomaticity in the structure of the mental lexicon. The magnitude of such cases of polysemy and idiomaticity in the lexicon was taken to be evidence of the pervasiveness of metaphor. Based on such examples, they proposed what came to be known as “conceptual metaphors.” However, CMT does not claim that each and every metaphor we find in discourse belongs to a particular conceptual metaphor.

Other researchers, however, find the presence of metaphor in real discourse less pervasive. As noted by Gibbs (2009), different methods produce different results in frequency counts of metaphors.

A conceptual metaphor is a systematic set of correspondences between two domains of experience. This is what “understanding one domain in terms of another” means. Another term that is frequently used in the literature for “correspondence” is “mapping”. This is because certain elements and the relations between them are said to be mapped from one domain, the “source domain”, onto the other domain, the “target.” Let us illustrate how the correspondences, or mappings, work with the conceptual metaphor anger is fire. Before I provide the systematic conceptual mappings that constitute this metaphor, let us see

some linguistic metaphors, as derived by the lexical method, that make the conceptual metaphor manifest in English:

That kindled my ire.
Those were inflammatory remarks.
Smoke was coming out of his ears.
She was burning with anger.
He was spitting fire.
The incident set the people ablaze with anger.

Given such examples, the following set of correspondences, or mappings, can be proposed:

the cause of fire → the cause of anger
causing the fire → causing the anger
the thing on fire → the angry person
the fire → the anger
the intensity of fire → the intensity of anger

With the help of these mappings, we can explain why the metaphorical expressions listed above mean what they do: why, for instance, kindle and inflammatory mean causing anger, and why burning, spitting fire, and being ablaze with anger indicate a high intensity of anger, with probably fine distinctions of intensity between them.

The Linguistic Society of America has argued that "the most recent approach to literature is that of cognitive metaphor, which claims that metaphor is not a mode of language, but a mode of thought. Metaphors project structures from source domains of schematized bodily or enculturated experience into abstract target domains. We conceive the abstract idea of life in terms of our experiences of a journey, a year, or a day. We do not understand Robert Frost's 'Stopping by Woods on a Snowy Evening' to be about a horse-and-wagon journey but about life. We understand Emily Dickinson's 'Because I could not stop for Death' as a poem about the end of the human life span, not a trip in a carriage. This work is redefining the critical notion of imagery. Perhaps for this reason, cognitive metaphor has significant promise for some kind of rapprochement between linguistics and literature study."

Metaphor is a fundamental part of our imagination and language. Via metaphor one "speak[s] of something as though it were another" (Richards, 1936: 116). In poetry, as in other literary forms of art, the author can establish a similarity relation between two entities, as in John Keats's (1819) famous saying "Beauty is truth, truth beauty – that is all" or in Shakespeare's (1597) "Juliet is the sun". When scholars theorize about the nature of metaphor in literature, they often focus on the artistic nature of figurative language. At the same time, research in psycholinguistics and related fields has shown that literary metaphors are rooted in the same unconscious thought patterns and bodily experiences as conventional metaphors (Gibbs, 1990, 1999, 2017b). Thus, they neither violate standard communicative norms nor require a special talent to be produced or understood, as proposed earlier (cf., e.g., Grice, 1975; Searle, 1980). The currently most dominant approach within the large, diverse multidisciplinary area of metaphor research is Conceptual Metaphor Theory (CMT), which proposes that metaphor is omnipresent also in non-literary language and that it shapes the ways people think, act, and communicate (Lakoff & Johnson, 1980). To take just one example, in Western cultures our concept of time is partly structured by the knowledge that we have about money. This is reflected in common English expressions, such as "Time is money", "She spends her time unwisely", and "The diversion should buy him some time." According to CMT, people think and talk about time by mapping the knowledge that they have about the concrete source domain "money" onto the abstract target domain of

"time". The underlying conceptual metaphor is TIME IS MONEY. Some other common conceptual metaphors are LOVE IS A JOURNEY (e.g., "We've hit a crossroads in this relationship"), PEOPLE ARE PLANTS ("She's in her flower of youth") and GOOD IS UP ("That's a high-quality paper"). The main claim of this cognitivelinguistic approach is that we all automatically and unconsciously use such conceptual cross- 4 domain mappings to get a better understanding of abstract concepts that we encounter in our everyday lives.

While the question of whether the processing of metaphors in poetry requires readers to access conceptual metaphors has so far received relatively little attention in the field of (neuro)cognitive poetics, some studies in psycholinguistics have focused on the role of conceptual metaphors in poetry interpretation. One series of studies by Gibbs and Nascimento (1996) showed how pre-existing conceptual metaphors constrain people's interpretation of metaphors in love poetry. In their first study, participants were asked to write about the concept of love and about their personal love experiences. The responses have shown that people use conventional expressions that reflect enduring metaphorical conceptualizations of love such as LOVE IS UNITY, LOVE IS A VALUABLE RESOURCE OR LOVE IS A JOURNEY. In their second study, participants were asked to read segments of poetry and to choose those conceptual metaphors from a list that they think best reflected the meaning of the presented poem. The researchers found that participants performed very well in this task as the selected conceptual metaphors reflected the theme of the poetic fragments that they had just read. The third experiment showed very similar results when a different group of people was asked to select conventional expressions from a list of five that best reflected the concept of love described in the poem. In their final study, Gibbs and Nascimento (1996) used think-aloud protocols to assess whether the ways people talk about the metaphorical meaning of selected poems reflect their everyday metaphorical understanding of love. The results showed that this was indeed the case. For example, when participants interpreted the meaning of Pablo Neruda's poem Ode and Burgeoning, they referred to entailments of the LOVE IS A JOURNEY conceptual metaphor, such as the path (e.g., participants reported a special road that the characters in the poem could travel on together), the goals (e.g., the future of their love lay ahead of them), and the impediments to travel (e.g., they managed to get over the rough places). Overall, Gibbs and Nascimento concluded that across all poems and participants, 78% of the responses in the think-aloud protocols made references to conceptual metaphors that were underlying the theme or topic of the presented poems. The relevance of conceptual metaphor in the understanding of poetry is consistent with the findings of two other investigations. In one study, Gibbs and Boers (2005) analyzed people's written interpretations of Robert Frost's poem The Road Not Taken and found that participants made indirect references to the LIFE IS A JOURNEY conceptual metaphor by reporting its typical entailments (e.g. the poet is the traveler, difficulties are obstacles). Additionally, Gibbs and Boers pointed out that numerous participants described how they imagined themselves walking through the woods as part of their in-the-moment comprehension of the poem. These results suggest that people make sense of Frost's poem and draw relevant metaphorical inferences through embodied simulation processes. In another series of empirical studies, Gibbs and Okonski (2018) analyzed participants' written interpretations of Adrienne Rich's poem Diving into the Wreck which describes the diving experience of a scuba diver. Participants were divided into four groups and were asked to read the poem following one of four different instructions. In the first condition, the guidelines suggested the literal interpretation of Rich's poem. In the second condition,

participants were given the idea that the poem describes a failed relationship. The third prompt encouraged participants to consider multiple meanings of the poem, and no explicit instructions about how the poem should be read were given in the fourth setting. Gibbs and Okonski's (2018) main finding was that, regardless of how they were instructed, almost all participants articulated the metaphorical/allegorical theme of the poem by making references to source domains that refer to embodied experiences (e.g. a metaphorical journey into a damaged psyche).

Conclusion. The results of the study aim to offer empirical evidence for the assumption that readers access conceptual metaphor during poetry interpretation. At the same time, they also aim to highlight the many other factors (linguistic, personal, social etc.) which shape the understanding of figurative language in poetic narratives. Eventually, the implications of this work will be discussed for psycholinguistic theories of figurative language comprehension.

REFERENCES

1. Gibbs, R. (1994). *The poetics of mind: Figurative thought, language, and understanding*. New York: Cambridge University Press. (2017). *Metaphor wars: Conceptual metaphor in human life*. New York: Cambridge University Press.
2. Jacobs, A. M., & Annette Kinder. (2017). The brain is the prisoner of thought: A machine learning assisted quantitative narrative analysis of literary metaphors for use in Neurocognitive Poetics. *Metaphor and Symbol* 32(3): 139-160.
3. Keysar, B., Shen, Y. Glucksberg, S., & William S. Horton. (2000). Conventional language: How metaphorical is it?. *Journal of Memory and Language* 43: 576–593.
4. Kövecses, Zoltan. (2010). *Metaphor: A practical introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Lakoff, G. & Mark Johnson. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press. Steen, Gerard. (2017.) Deliberate metaphor theory: basic assumptions, main tenets, urgent issues. *Intercultural pragmatics* 14(1): 1-24.
6. Musolff, A. (2004) *Metaphor and Political Discourse: Analogical Reasoning in Debates about Europe*, Basingstoke, U.K.: Palgrave Macmillan.
7. Reddy, M. (1979) 'The conduit metaphor', in A. Ortony (ed.) *Metaphor and Thought*, 284–324, Cambridge: Cambridge University Press.
8. Semino, E. (2008) *Metaphor in Discourse*, Cambridge: Cambridge University Press.
9. Steen, G, et al. (2007) 'MIP: A method for identifying metaphorically used words in discourse', *Metaphor and Symbol* 22-1: 1-39.
10. Taylor, J.R. and MacLaury, R. (eds) (1995) *Language and the Cognitive Construal of the World*, Berlin: Mouton de Gruyter.
11. Yu, N. (1998) *The Contemporary Theory of Metaphor. A Perspective from Chinese*, Amsterdam: John Benjamins.

UDK:811.234.

Susanna MAMADALIYEVA,
QarDU katta o'qituvchisi
E-mail: vardi41@mail.ru
QarDU f.f.n. Qurbonov Parda Ahmedovich taqrizi asosida

ALISHER NAVOIY IJODIDAGI MAKTUB JANRINING XUSUSIYATLARI HAQIDA

Annotatsiya

Bu maqolada Alisher Navoiy ijodi adabiy janr uslubida bayon etilgan. Maktublarning badiiy asarlarda ham o'zbek, ham chet el asarlarida qo'llanishi haqidagi tushuntirishlar umumlashtiriladi.

Kalit so'zlar: noma, maktub, adabiyot, janr, ijod, ilmiy, yozuv, xat, xususiyat.

О СВОЙСТВАХ ЖАНРА ПИСЬМА В ТВОРЧЕСТВЕ АЛИШЕРА НАВОИ

Аннотация

В данной статье описываются работы Алишера Навои в стиле литературного жанра. Обобщаются пояснения об использовании писем в художественных произведениях как в узбекских так и иностранных произведениях.

Ключевые слова: письмо, литература, жанр, творчество, научный, пропись, особенность

ON THE PROPERTIES OF THE GENRE OF LETTERS IN ALISHER NAVOI'S WORKS

Annotation

This article describes the works of Alisher Navoi in the style of the literary genre. The explanation about the use of letters in works of art, both in Uzbek and foreign works, is summarized.

Key words: letter, literature, genre, creation, scientific, writing, feature

Kirish. Maktub, noma janri haqida ma'lumot. Noma janri uzor tarixga ega. Noma so'zi xat, mak tub ma'nolarini bildiradi. Nomaning ilk ko'rinishlari O'rta Osiyo tarixida yozuv paydo bo'lmagan ilgari buyumlar vositasida ham ifodalangan. Bunga misol sifatida skiflar shohi Idanfrising Eron shohi Doroga yuborgan buyumlar – kamon o'qi, baqa, sichqon va qushdan iborat o'ziga xos «maktub»ini eslash kifoya. Bu singari maktublarning tarixi juda qadimiydir.

Nomaning ildizlarini yana xalq og'zaki ijodida ko'ramiz. «Alpomish» dostonida nomaning ilk namunasi bor. Qalmoqlar yurtida qolgan Barchin o'zining nochor ahvolini bayon etib, Hakimbekdan yordam so'rab, unga noma yozadi va bu nomasini o'nta navkar orqali yuboradi.

Mahmud Koshg'ariy «Devonu lug'atit-turk» asarida irqish so'zini izohlar ekan, «maktub, noma ma'nosida ham qo'llanadi» (1-jild, 17-bet) deb izoh beradi. SHuningdek, Mahmud Koshg'ariy qo'shug' so'ziga izoh berganda ham, lirik qahramon Turkxon xotunga noma yo'llab, «xodimi xizmatga tayyor» ekanini bildiradi (1-jild, 357-bet). «Qutadg'u bilig»da Kuntug'di elig tog'dagi g'orda zohidona hayot kechirayotgan O'zg'urmishga maktub yuborib, u bilan uchrashib, suhbatlashishni ixtiyor qilganini yozadi. Kuntug'dining bu xati ham noma janrining bir ko'rinishidir. Umuman, noma janri Markaziy Osiyo xalqlarining maishiy, ma'naviy va madaniy hayotida muhim rol o'ynagan.

Noma janridan ma'lum tarixiy va ijtimoiy-siyosiy voqealar jarayonida ham istifoda etilgan.

Tadqiqot metodlari. Miloddan oldingi III asrda Markaziy Osiyoda hukmdorlik qilgan Boting tangriqutning Xitoy malikasiga yozgan maktublari va malikaning Botir tangriqutga yozga javoblari ma'lum. Noma eski o'zbek tilida bildirgulik so'zi bilan ham ifodalangan. «O'g'uznoma» dostonida O'g'uz xoqon barcha ellarning hukmdorlariga bildirgulik, ya'ni noma yuborib, bo'ysunishni va o'lpon to'lashni talab etadi. Shu tariqa ma'lum ehtiyojlar tufayli paydo bo'lgan xabarni ifodalash shakllari ham nomaning shakllanishiga asos bo'lgan bo'lishi mumkin.

Ikkinchi tomondan, fors-tojik adabiyotidagi noma janri ham o'zbek adabiyotidagi ilk nomaning shakllanishiga

ta'sir etgani shubhasizdir. Fors adabiyotida nomachilik uzoq tarixga ega. XI asrda yashagan Faxriddin Gurgoniy «Vis va Romin» dostonida noma janrining mukammalroq namunasini ko'ramiz. Shu o'rinda «Shohnoma»ning ishqiy-romantik parchalari fors adabiyotiga ta'sir etganini aytib o'tish maqsadga muvofiq. 1048 yili u «Vis va Romin» dostonini yozadi, dostonida shahzoda Rominning sevgilisi Visga bo'lgan sevgisi va bu muhabbatning fojiali tugaganini hikoya qilar ekan, bu orqali qadimgi Eronning hayoti manzarasini tasvirladi. Bu romantik epos g'arb adabiyotidagi Tristan va Izolda haqidagi o'rta asar xalq romanini eslatadi.

«Vis va Romin» dostonida ma'shuqa Vis Rominga yuborgan o'nta noma keltiradi. Bu nomalar sevgi va hijron azoblariga to'la maktublardir. Bu o'nta nomani Faxriddin Gurgoniy «Dahnoma» sarlavhasi ostida beradi.

Muhokamalar. Keyinchalik Avhadiy (1274-1338) ning tugal noma janri sifatida yaratilgan «Dahnoma» si yuzaga keldi. Bu asar qaysi manbalar asosida yaratilganini Avhadiy ko'rsatmagan. Avhadiydan keyin «Dahnoma» yozish an'anaga aylangan. Xoja Imodiddin Faqih Kirmoniy «Muhabbatnomai sohibdilon» yoki «Dahnoma» asarini yozdi. Bu asar ham o'nta nomadan iborat. Bu asar ham o'nta nomadan iborat bo'lib, nomalarda muallif sevgi iztiroblarini sakkizta ishqiy-romantik dostonlar bilan izohlaydi. Bular – «Varqa bilan Gulshoh», «Vis va Romin», «Vomiy va Uzro», «Xusrav va Shirin», «Rubob va Daf» «Bishr va Hind», «Yusuf va Zulayho»lardir. Mazkur dostonlar Sharq adabiyotida ma'lum va mashhur afsonalar asosiga qurilishi bilan birga, majoziy obrazlar zaminida yaratilgan dostonlar ham bu noma janrida ishtirok etgan. [1]

Xullas, nomachilik fors adabiyotida qadim ildizlarga ega. Ayni paytda Markaziy Osiyoning qadimiy udumlari, yuqorida ko'rib o'tganimizday, ijtimoiy, siyosiy va harbiy hayoti ham noma janriga o'z ta'sirini o'tkazgan. Yana shuni aytib o'tish kerakki, o'zbek adabiyotida noma janrini boshlab bergan va rivojlantirgan ijodkorlar, Oltin O'rda adabiy muhiti forscha nomalardan yaxshi xabardor bo'lgan. Muhammad Xo'jabekning Xorazmiyga qarata «Ochunda porsiy daftarlaring bor» degan gapi ham bu fikrlarni tasdiqlaydi.

Xorazmiy singari etuk ijodkorlar ham, qolaversa, keng xalq ommasi ham fors tilidagi nomalardan yaxshi xabardor bo'lgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Xorazmiyning "Muhabbatnoma" asari. "Muhabbatnoma" dan ma'lum bo'lishicha, Xorazmiy bu asarini Oltin O'rda xoni Jonibekning (1342-1357) qo'l ostidagi hukmdorlaridan bo'lgan Muhammad Xo'jabekning taklifi bilan 754 (milodiy 1353) yili yozgan. Xorazmiy «Muhabbatnoma»ni yozgunga qadar ham etuk shoir sifatida e'tirof etilganini asarning o'zidan anglash mumkin. Xususan, o'zbek adabiyoti uchun tamo mila yangi janrdagi asarni yaratishni hukmdor Muhammad Xo'jabek Xorazmiyga topshirgani ham fikrimizga dalildir. Xorazmiy o'zbek va fors tillarida mahorat bilan baravar ijod qilganini «Muhabbatnoma» takibidagi masnaviy, g'azal, qit'a, fard abi janrlar ko'rsatib turibdi.

Xorazmiyning «Muhabbatnoma»si o'zbek adabiyotida nomachilikning keyingi taraqqiyoti uchun zamin bo'ldi.

Xo'jandiyning «Latofatnoma» asari. Xo'jandiy XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asrning birinchi choragida yashab ijod etgan. Uning «Latofatnoma» asari etib kelgan bo'lib, o'zbek adabiyotida noma janrining rivojiga muhim hissa bo'lib qo'shildi. Shoirning tarjima holi to'g'risida ma'lumot yo'q. Taxallusidan Xo'janddan ekani ma'lum bo'ladi. «Latofatnoma» XV asrda shuhrat tutgan ko'rinadi. Jumladan, O'toyi ham bu asardan yaxti xabardor bo'lgan. U bir g'azalida shunday yozadi:

O'toyi she'rine lutfini bilsa,

«Latofatnoma» dan kechgay Xo'jandiy.

Xo'jandiyning «Latofatnoma» si XV asr boshlarida (1411 yillarda) yozilgan bo'lib, Amir Temurning avlodlaridan biri, Xorazmda hukmronlik qilgan Sulton Mahmudga bag'ishlangani to'g'risida ko'p adabiyotlarda aytiladi. [2]

«Latofatnoma» ning «Muhabbatnoma» dan farqi bor. Farq shundan iboratki, bu nomada har bir nomadan so'ng g'azal keltirilmaydi, fard, qita va munojotlar ham yo'q. Ammo Xo'jandiy bu asarini «Muhabbatnoma» ga javob tariqasida yozganini aytdi:

Muhabbat jomidin ichsang sharobe,

«Muhabbatnoma» ga aytasang javobe.

Sayyid Ahmadning «Taashshuqnoma» asari 846 (1435-36) yili yozilgan. Sayyid Ahmad – Amir Temurning nabirasi, Mironshohning o'g'lidir.

«Taashshuqnoma» «Munojot», «Madhi nabi alayhissalom», «Kitob sababi», «Podshohi islom madhi» va o'nta nomadan iborat. O'ninchi nomadan keyin kitobning xotimasi va shoirning iltimosi o'rin olgan.

«Taashshuqnoma» o'nta nomadan tashkil topgan bo'lib, 319 baytdan iborat. «Taashshuqnoma»ning o'ziga xos tomoni shunda ko'rinadiki, har bir noma uch qismdan – noma, g'azal, so'zning xulosasidan iborat qilib tuzilgan. Sayyid Ahmad bu asarini biron shoir asari ta'sirida yaratilganini qayd etmasa ham, asarning g'oyaviy yo'nalishi, tuzilishi, tasviriy vositalarga qaraganda, aytish mumkinki, bu asarga «Muhabbatnoma» va «Latofatnoma» ning ta'siri kuchli bo'lgan. «Taashshuqnoma» ning o'nta nomadan iborat ekani, shunday xulosaga olib keladi. Ammo «Taashshuqnoma» ning o'ziga xosligini ta'minlovchi omil – uning tuzilishidir.

Hayotga muhabbatni oshiqning ma'shuqaga bo'lgan muhabbati orqali aks ettirish «Taashshuqnoma»dagi usullardan biridir. Bu asar badiiy vositalardan istifoda etishda o'ziga xoslik bilan ham ajralib turadi. Sayyid Ahmad o'zbek tilining imkoniyatlaridan to'liq foydalanib, ikkinchi nomani boshdan oxirigacha tajnisli qofiyada yozgan.

Yusuf Amiriyning «Dahnoma» asari. Yusuf Amiriy XV asrda yashab ijod etgan shoir bo'lib, uning devoni, «Dahnoma» va «Bang va chog'ir» munozarasi bizga etib kelgan. Asar hijriy 833 (milodiy 1429-30) yili yozilgan.

«Dahnoma» dan ma'lum bo'lishicha, Yusuf amiriylar Sharq tarixi va mifologiyasidan, diniy va dunyoviy bilimlardan yaxshi xabardor bo'lgan edi. [3]

Amiriyning «Dahnoma» asari nomachilik an'analariga rioya qilingan holda yozilgan. Asar o'nta nomadan iborat bo'lib. Xorazmiyning «Muhabbatnoma» siga hamohang usulda yozilgan. Ammo asarning o'ziga xosligini ko'rsatadigan dalillar borki, bular «Dahnoma» ning o'zbek mumtoz adabiyotidagi o'rmini belgilaydi. Jumladan, «Muhabbatnoma» da asarning oxirida fard berilgani holda, «Dahnoma» dagi har bir nomada oshiq yoki ma'shuqaning nomasidan so'ng g'azal, so'ngra fard berilgan. Yana «Dahnoma» da har bir nomada oshiqning maktubidan so'ng, ma'shuqaning maktubi keltiriladi. Bunday usul har bir nomani mustaqil asar sifatida talqin qilishga imkon beradi. Qolaversa, muallif ham shu maqsadni ko'zlagan bo'lsa kerak. Shu tariqa «Dahnoma» ning tuzilishida o'ziga xoslik yuzaga kelgan.

Natijalar. Shuni ham aytib o'tish kerakki, yuqorida tilga olgan asarlardan tashqari o'zbek adabiyotida maktubning boshqa shakllari ham uchraydi. Adabiyotga daxldor xatlarning ham bir necha xil, masalan:

1. Badiiy xatlar:

a) nomalar (ularning o'zini B. Valixojayev 4 guruhga bo'lib o'rganadi, noma so'zi bilan kelgan asarlarning o'zi ham janr va maqsad nuqtai nazaridan xilma-xil bo'lib, ularni bir andaza bilan o'lchash, hammasiga doir biror qoida chiqarish mushkulligini to'g'ri ta'kidlab o'tadi).

b) badiiy asarlar ichidagi oshiqona maktublar

2. Adabiy-tanqidiy maktublar. Bunday maktublarning o'zi ham bir necha ko'rinishlarga ega. Masalan, tanqidchining yozuvchiga maktubi, kitobxonning adibga maktubi va h.k. Alisher Navoiy ijodida ularning barcha turi uchraydi. Shuning uchun buyuk o'zbek shoiri Alisher Navoiy xatga juda katta e'tibor bilan qarab, uni kishilar orasidagi eng muhim aloqa vositalaridan biri sanagan edi. Navoiy maktubni obrazli tarzda «hijrondagi shu'la, tiriklik nishoni» deb ta'riflagan. [4]

Maktub insoniy hujjat hisoblanadi. Unda maktub yozuvchining shaxsiyati, o'ziga xos ruhiy holati, kechinmalari aniqlik bilan ifodalanadi. Maktubning tub mohiyatini, yuragini dalilning o'zi emas, balki eng avvalo, shaxs va unga munosabat, shu tufayli tug'ilgan shaxsiy fikr-o'ylar, kechinmalar, his-tuyg'ular ifodasi tashkil etadi.

Xat inson hayotida ham, jumladan, uning ma'naviy yuksalishida ulkan o'rin tutadigan adabiyotning rivojlanishida ham ma'lum ahamiyatga ega. Shu nuqtai nazardan xatlarni, eng avvalo, bir necha guruhga ajratish zarurati kelib chiqadi: shaxsiy xatlar, adabiy xatlar, publitsistik xatlar, badiiy xatlar.

Kishilar o'rtasidagi shaxsiy xatlar aloqa vositasi sifatida ko'rinsa, adabiyotdagi xatlar alohida bir janr hisoblanadiki, ularning turli shakllarini o'rganish oldimizda turgan muhim vazifalardan hisoblanadi.

Xatlarni kimga, nima sababdan, qachon yozilishiga qarab tasnif qilish mumkin. Shaxsiy xatlarning o'zini ham bir necha turlarga bo'lib chiqish mumkin:

1) do'stlarga, tanishlarga yozilgan xatlar

2) siyosiy-ijtimoiy, publitsistik mazmundagi xatlar

3) adabiyotga oid xatlar (yozuvchiga, tanqidchiga v.h.)

Maktubni ko'zguga qiyos qiladilar, o'zingiz qanday bo'lsangiz, xatingiz ham o'zingizga o'xshaydi. Xat ko'zgu kabi ma'naviy qashshoqlikni ham, «qaynab yotgan hissiy va tafakkur boyligingizni ham bexato aks ettirishi mumkin» (Asqad Muxtor).

Xat har bir xalqning yozuvi bilan tengdoshdir. Yozuv kelib chiqishi oqibatida insonlarda xat yozish ehtiyoji ham yuzaga kelgan. Xorazm yozuvining eng qadimgi namunasi Qo'yqirilgan qal'adan topilgan bo'lib, eramizdan oldingi III asrga oiddir. So'g'd yozuvining yodgorligi esa Tali Barzu (So'g'd)dan topilgan sopol idish sinig'iga o'yib yozilgan bo'lib, eramizdan oldingi I asrga tegishlidir. Bu yozuv namunalari II-III asrlarga oid obidalar Dunxuan (Sharqiy

Turkiston) dan topilgan. Ularda Samarqandda yashagan ona va Dunxuanda turadigan qiz o'rtasidagi yozishmalar ifodalangan. Yozishmalar oilaviy turmush, O'rta Osiyo xalqlarining yuqori madaniy saviyasi haqida ma'lumot beradi [5].

Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asarida har turli harakatlarda qo'llanuvchi af'al shaklidagi so'zlar bo'limida xabar etkazuvchi (arqish) so'zini izohlaganda « bu so'z maktub, noma ma'nosida qo'llanadi deyilgan.

Xat sharqda siyosiy publitsistikaning eng qadimgi janrlaridan sanaladi. Maktub (noma) ning rivojlanishi jarayoni Oromiy (yaramey), Avesto, Uyg'ur, O'rxun-Enisey kabi qadimiy yozuv yodgorliklari namunalarining taraqqiyot tarixi bilan chambarchas bog'liq. Qadimgi Chin manbalarida Davan' (Farg'ona) davlatining xoni tomonidan eramizdan avvalgi 192 yilda Chin malikasi Gao-Xouga «noma» yozilgani tilga olinadi. Mazkur fikr o'zbek xalqining yozma adabiyoti durdonalaridan biri hisoblangan A.Yugnakiyning «Hibbatul-haqoyiq» asarining so'zboshisida ham tasdiqlanadi. Bu kitobda: «Chin muarrixlari turklarning milod Isodan cho'q avval yozilari o'ldig'ini xabar verarlar. Az jumla milloddan taqriban 192 yil avval Chin muarrixlari Teng li-Ko-to-tan-jou unvonni hoiz o'lan (me-the)odli turk hukmdorining Chin imperatorichasi Tajheoup noma go'ndirdigini yozarlar» deyiladi.

Sharqda «noma» janrining qadimdan mavjudligini isbotlash uchun Beruniy zamondoshi, xon, inshonavis «Qobusnoma»ning muallifi Qobus ibn Vashimgirni tilga olish mumkin. U katta martabali kishilarga yuboradigan siyosiy-ijtimoiy mazmundagi xatlarni o'zi yozgan. U davrlarda davlat arboblarga yoki biror munosabat bilan yoziladigan xat uchun maxsus lavozim bo'lgan. Bu lavozimda har tomonlama ma'lumotli kishi tanlangan. Qobus ibn Vashimgir ana shunday shaxslardan edi[6].

Adabiyotimiz tarixida esa badiiy-adabiy janr sifatida «noma» qadimdan bor. M. Qoshg'ariyning yuqorida keltirganimiz asarida berilgan bir she'riy to'rtlikda esa lirik qahramon Turkan xotun degan ayolga she'riy noma yo'llab, uning har bir xizmatiga tayyor ekanligi xabarini yuboradi.

«Noma qadimiy fors-tojik bo'lib, u avvaldan namak, nomak shakllarida, keyinchalik esa hozir qo'llaniladigan formada (noma) ishlatilgan. Noma so'zining lug'aviy ma'nosi keng bo'lib, u xat, yorliq, kitob va asar ma'nolarini anglatadi».

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, noma keng ma'nodagi adabiy atama bo'lib, uning to'g'risida umumiy fikr yuritish mumkin emas. Shuning uchun ham «noma so'zi bilan kelgan har bir asarni chuqur tekshirgandan, uning xususiyatlarini o'rgangandan so'nggina uni ma'lum nomalar guruhidan biriga mansubligini aniqlash mumkin» (B. Valixo'jaev). Bu esa badiiy, ilmiy, adabiy qimmatga ega nomalar, xatlarning janriy ildizi juda qadimiy ekanligini ko'rsatadi. [7]

Xulosa. Demak, o'zbek adabiyotida, yuqorida qayd etganimizdek, xat, noma shaklidagi asarlar, shuningdek, publitsistik xatlarning paydo bo'lishi, shakllanishi va rivojlanishi uzoq tarixga ega. Uning tarixiy ildizi «Avesto» va «O'rxun-Enasoy» obidalariga borib taqalishini kuzatish mumkin. Sharq allomalari maktubot janriga e'tibor berganlar. Abdurahmon Jomiyning maktublarini o'rgangan olim A.O'rinboev XIV-XVI asrlarda bu janrning taraqqiy etganligini to'g'ri ta'kidlab o'tadi.

Yozuvchi yoki shoirning xati hikoya, qissa, roman shaklida bo'lsa, u badiiy ijod hosilasi hisoblanadi. Yozuvchi biror munosabat bilan hamkasbiga, tanqidchiga, kitobxonga qarata yozilgan bo'lsa, u holda ular adabiy-tanqidiy maktublar hisoblanadi. Shuning uchun yozuvchi xatini Sh.Axmedova mavzusi, yo'nalishi va shakl xususiyatiga ko'ra ikki xil deb ko'rsatadi.

1. Ijtimoiy, siyosiy, axloqiy, adabiy mavzularda yozilgan maktublar. L. Tolstoy, V.G. Korolenko, M. Gorkiyning («Serafimovichga xat») yuqorida tilga olingan maktublari, shuningdek, Alisher Navoiy, Oybek, Fitrat, Cho'lpon, Sadridin Ayniy, G'afur G'ulom va boshqalarning yozuvchilarga, munaqqidlarga yozgan xatlarini shu guruhga kiritish mumkin.

2. Yozuvchining muayyan shaxslarga qarata yozgan shaxsiy xatlari. (Shaxsiy xatlarning o'zini ham mavzusiga, mazmuniga, kimga yo'llanganiga qarab guruhlarga ajratish mumkin)[8.]

Bu janr, ayniqsa, Alisher Navoiy ijodida rivojlanishning yangi bosqichiga ko'tarildi. Buyuk Navoiy xatdan shakl sifatida ham foydalangan. Uning Sayid Hasan Ardasherga yo'llangan she'riy maktubi masnaviyda bitilgan. «Farhod va Shirin» dagi Farhodning Shiringa, Shirinning Farhodga yo'llagan ishqiy maktublari bu janrning go'zal namunalarini hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Jamolova M. O'zbek adabiyotida nama janri T. 1998.- 68 b.
2. Alisher Navoiy. Munshaot. Nashrga tayyorlovchi: Yu. Tursunov. T.: Ma'naviyat. 2001, 4-b.
3. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami.13-tom. T.: Fan, 1997. -282 b.
4. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami.14-tom. T.:Fan, 1998. 133-134 b.
5. Alisher Navoiy.Mukammal asarlar to'plami.15-tom.T.: Fan, 1999, 301.b.
6. Nazarov B. Xayotiylik-bezavol mezon T. Yosh gvardiya, 1985.-244 b.
7. Oybek MAT. 14-tom: 1979. -438 b.
8. Mamadaliyeva S. Adabiyotning estetik funksiyasi va hikoyalardagi maktublarning funksiyasi 2021-yil. 20-may. Jamiyat va innovatsiyalar. Journal home page: <https://inscience.uz/index.php/socinov/index>

Алишер МАХМУДОВ,
ҚарДУ катта ўқитувчиси, PhD
E-mail: alischer-2473@mail.ru

ЎЗМУ профессори, ф.ф.д. Р.Ширинова тақризи асосида

EXPRESSION OF THE HISTORICAL STORY "THE PARABLE OF THREE RINGS" BY G.E. LESSING

Abstract

The article analyzes the expression of oriental motifs in the work of the German enlightener G.E. Lessing. Lessing's concept of tolerance, developed on the basis of "The Parable of the Three Rings", is a belief in the pursuit of mutual harmony and the improvement of human society. The author's drama "The Wise Nathan" reflects the family solidarity necessary to overcome fanaticism and intolerance in society. The concept of tolerance and humanity, reflected in the "Parable of the Three Rings", was a story that tells about universal things without regard to worldview and did not have much significance for interpersonal relationships. Lessing emphasized the moral content of "The Parable of the Three Rings" and relatively reflected the commonality of his religion.

Keywords: parable, heritage, religious beliefs, Islam, Christianity and Judaism, East and West, tolerance and humanism, oriental motif, enlightenment, conception

ВЫРАЖЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКОГО РАССКАЗА «ПРИТЧА О ТРЕХ ПЕРСТНЯХ» Г.Э. ЛЕССИНГА

Аннотация

В статье анализируется выражение восточных мотивов в творчестве немецкого просветителя Г.Э. Лессинга. Концепция терпимости Лессинга, разработанная на основе «Притча о трех перстнях», представляет собой веру в стремление к взаимной гармонии и совершенствованию человеческого общества. Авторская драма «Мудрый Натан» отражает семейную солидарность, необходимую для преодоления фанатизма и нетерпимости в обществе. Концепция толерантности и человечности, отраженная в «Притча о трех перстнях», представляла собой историю, рассказывающую об универсальных вещах без оглядки на мировоззрение и не имевшую большого значения для межличностных отношений. Лессинг подчеркивал моральное содержание «Притча о трех перстнях» и относительно отражал общность своей религии.

Ключевые слова: притча, наследие, религиозные воззрения, ислам, христианство и иудаизм, Восток и Запад, толерантность и гуманизм, восточный мотив, просвещение, концепция

Г.Э. ЛЕССИНГ ИЖОДИДА “УЧ УЗУК ҲАҚИДА РИВОЯТ”ИДАГИ ТАРИХИЙ РИВОЯТНИНГ БЕРИЛИШИ

Аннотация

Мақолада немис маърифатпарвари Г.Э. Лессинг асарларидаги шарқона мотивларнинг ифода этилишини таҳлил қилдик. Лессингнинг “Уч узук ҳақидаги ривоят”дан ишлаб чиқилган толерантлик концепцияси ўзаро тотувликка қорлаш ва инсоният жамиятининг камолотига интилаётган эътиқоддир. Ёзувчининг “Донишманд Натан” драмаси жамиятда фанатизм ва мутаассибликни бартараф этиш учун зарур бўлган оилавий бирдамликни акс эттиради. “Уч узук ҳақидаги ривоят”да акс эттирилган толерантлик ва инсонпарварлик концепцияси, олам манзарасини ҳисобга олмасдан, универсал нарсаларни айтиб берадиган ва шахслараро муносабат учун унчалик аҳамият қасб этмайдиган ривоят эди. Лессинг “Уч узук ҳақидаги ривоят”нинг ахлокий мазмунига алоҳида урғу берган ва ўз динининг умумийлигини нисбий ҳолда акс эттирган.

Калит сўзлар: ривоят, мерос, диний эътиқод, ислом, насроний ва яҳудий, Шарқ ва Ғарб, диний бағрикенглик ва гуманизм, шарқона мотив, маърифатпарварлик, концепция

Кириш. Ривоятда баён қилинган ҳикоялар кўчирилади, рангланади, тескарига ўзгартирилади, қисқартирилади, изоҳланади ва уларнинг тузилишини ўзгартириш учун кўп изланишлар олиб борилади. Ривоят илк марта қачон айtilган ёки ёзилганига ҳар доим ҳам аниқлик киритиш шарт эмас. Шунингдек ривоятнинг якуний шакли ва версияси қандай бўлишини ҳам олдиндан башорат қилиб бўлмайди.

Яхши ривоятлар учун “маданий ёки лингвистик чегаралар унчалик муҳим эмас. Ким эртақларни диққат билан ўқиса, ўзини ҳикоялар уммонида, чегара билмайдиган, чуқур ва доимий ҳаракатда бўлган уммонда сузаётганини кўради” [1].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Италиялик ёзувчи Жованни Боккаччо ўзининг “Декамерон” асаридаги узук ҳақидаги ривоятни ўз-ўзидан ўйлаб топиши бежиз эмас эди. Уни Лессинг ўзининг “Донишманд Натан” драмсида фойдаланган, ҳеч қандай

адабий ва тарихий маълумотларга асосланмаган. Шу муносабат билан “Декамерондаги эски ҳикоялар”нинг “янгилангани” аллақачон тасдиқланган [2].

Ўзининг драматик асаридаги Ислом сиймоларининг баъзи тафсилотлари ва мотивлари учун Лессинг Ҳербелотнинг “Шарқ кутубхонаси” номли асарига мурожаат қилган. Унда “Минг бир кеча” араб эртақлари ҳақидаги асл ҳикоялар ҳам бор эди [1]. Халқаро маданиятлар ўртасидаги адабий алоқанинг тарихий ҳақиқати тўғрисида адабиётшунос олимлар келтирган далиллар шубҳасизки, турли халқларнинг энг йирик асарлари илк асрлардан шу даврдагача бир-биридан таржима қилиниб мерос қолдириб келинган [1]. Шундай қилиб, Лессингнинг “Уч узук ҳақидаги ривоят”нинг ҳеч бўлмаганда акс-садоларини очиб берадиган учта матн алоҳида қизиқиш уйғотади. У Натанда исломни ҳақиқий дин сифатида ҳимоя қилган. Лессингнинг “Уч узук ҳақидаги ривоят”ининг кейинги адабий-тарихий

илдизлари ва ўхшашликларини Шарк оламида тадқиқ қилиш чоғида европалик, айниқса, немис шарқшунослари кейинги Лессинг “Уч узук ҳақидаги ривоят”ига хос бўлган шарқона мотивларнинг келиб чиқиши ва ўхшашликларини аниқлаганликларига гувоҳ бўлди. Булар Бағдоддаги Аббосий халифалигининг адабий гуллаб-яшнаган даврига тааллуқли бўлиб, бу ерда тез орада европаликлар томонидан таржима қилинган ва тақлид қилинган “Минг бир кеча” араб эртаклари пайдо бўлди. “Бундай кўп миллатли ва космополит шаҳарда диний плюрализм, яъни қайси дин тўғри ва қандай қилиб диний эътиқод қилиш кераклиги масаласи ҳам муҳокама қилинган ажабланишлик эмас» [3].

Тадқиқот методологияси. Ўтмишда “Уч узук ҳақидаги ривоят” кўпинча асосий динларни англаувчи ўғиллар орасидаги фарқ ҳақида бир неча бор айтилган. Узук вариантлари мазмунида фақат битта ўғил биринчи ўринга қўйилган ва отанинг хоҳиши билан танланган. Ривоятда ўғиллар орасидаги фарқ яҳудийлик, насронийлик ва ислом динларининг тенглиги маъносиде шакллантирилган. Муаллиф ривоят орқали “янги идеал ҳаётнинг амалга ошишини хотиржамлик ва олижанобликда акс эттиради” [5]. Лессинг бу шарқона толерантликни Исломда Қуръон қоидалари орқали кашф қилади. Бу драмада унинг мусулмон бош қаҳрамонлари Салоҳиддин, Зитта ва Ал-Ғофийларнинг бағрикенглик хатти-ҳаракатларида акс эттирган.

Лессинг “Уч узук ҳақидаги ривоят” орқали дин тарафдорлари ўртасидаги низоларни олдини олишни мақсад қилиб олган эди. Натан султон Салоҳиддинни ҳайратда қолдиришга ҳаракат қилади ва шу билан бирга унга низони ҳал қилиб бўлмаслигини кўрсатади. Султоннинг ўзи ҳукм қилиши керак. Бирок, диний келишмовчиликни донишманд сифатида Натан ҳал қилади. У ўз донолигидан яхшилик учун фойдаланишини кўрсатди [4]. Яҳудийлар, насронийлар ва мусулмонлар ўзларини толерантлик ва гуманизм тамойиллари билан ажралиб турадиган инсоният оиласининг аъзолари сифатида намоён этадилар. Натижада инсон жамоасининг идеал сурати пайдо бўлади [4].

Таҳлил ва натижалар. Лессинг драманинг биринчи ва иккинчи қисмларида Натан образини сифатлайди. У бағрикенг яҳудий образида гавдаланади ва шу билан бирга қотилликдан ўч олиш мақсадидан йироқ эди. Натаннинг уйи насронийлар томонидан ёқиб юборилгандан сўнг, у оиласидан жудо бўлганди. Шундай бўлса-да, у насроний қиз – Реҳани ўз тарбиясига олганди. Драмада Натан ва Салоҳиддиннинг насронийларга нисбатан бағрикенглиги, хатти-ҳаракатлари ва айниқса салибчилар томонидан 1099 йилда Қуддус шаҳри эгалланишининг илк кунларида 70 000 мусулмонга қарши атиги етти яҳудийни шафқатсиз ўлдирганлигини солиштириш мумкин.

Учинчи пардада савдогар Натан диндор, тажрибали ваъзгўйдан кўра анча доно қилиб тасвирланган. У эски Аҳд ва Қуръонда тасвирланган донишмандлар характерида муносиб тарзда киёсланган. Драма мазмуни “шундай экан, Лессинг учун толерантлик масаласи биринчи навбатда яҳудийлик билан эмас, балки ислом билан боғлиқ эди” [6].

Бундан ташқари, Лессинг Султон Салоҳиддинни китоблар ва Қуръондан ўрганган ислом қоидаларини тўғри татбиқ этган бағрикенг ва маърифатли мусулмон ҳукмдори деб билади. Масалан, “Донишманд Натан” драмасида донолиги “на стоик, на ахлокий хусусиятга эга” [7] бўлган зукко, доно яҳудий Натан Салоҳиддиндан фарқли ўлароқ, бегоналарга фоиз эвазига қарз берадиган ва фақат “қарзларни ундиришлари” кераклиги бошида турадиган судхўр сифатида тасвирланган эди. [4]

Лессингнинг таъкидлашича, яна иккита ҳақиқий дин - насронийлик ва ислом мавжуд бўлиб, улар кейинчалик “Уч узук ҳақидаги ривоят”да эътироф этилишича Худо томонидан нозил қилинган: Ота ҳақиқий узукдан кейин иккита ўхшаш узук ясаган, шунинг учун унинг ўзи бу учтасини ажрата олмаган. Замонавий яҳудий-христианларнинг исломга қарши барча даъволарига қарамай, Лессинг ислом “ҳақиқий” дин эканлигини, аввалги динларнинг мавжудлигини инкор этмайдиган ягона дин эканлигини кўрсатди. Маърифат-парвар Лессинг “Донишманд Натан” драмасининг мазмуни ҳақида ҳеч нарса демокчи эмас, балки у муваффақиятдан қониқиб ҳосил қилгани ва нималарни амалга оширишга муваффақ бўлганлигидан бошқа ҳеч нарса демокчи эмас: “Мен драманинг батафсил мазмуни ҳақида ҳеч нарса дея олмайман. Драма етарлича драматик муолажага жуда лойиқдир ва мен бу муолажадан қаноатланиш учун ҳамма нарсани қиламан”. [8:321] Бунда Лессинг маърифат тамойилини оқилона, руҳий ҳаракат сифатида ақл билан, руҳ ва онг билан қолдиради.

“Муаллиф воқеликни оқилона санъат билан юмшатади ва силлиқлайди” ва “жараённинг уйғун тан олинишига”, яъни “Реҳа ва Темплиер Салоҳиддиннинг севимли укасининг опа-сингиллари, болалари” эканлигини таъминлайди. Ёшлик даврига хос бўлган воқеадаги чалкашлик ва ноаниқлик драманинг таҳлилий қисми охирида динларнинг энг муҳим тарафдорлари - насроний бўлган Темплиер ва Реҳа эканлиги маълум бўлади.

Лессинг атайлаб ўз тарихи орқали учта асосий диннинг ўтмишдаги, ҳозирги ва келажакдаги тарихий муносабатларига - ҳатто Ислом келишидан олдин ҳам ишора қилади. Лессинг эътиқоди руҳида улар асли мусулмонлар бўлиб, исломни ихтиёрий равишда қабул қилишга тайёр эканликларини кўрсатиб, мусулмон қариндошлари Салоҳиддин ва Зитта билан мусулмон оиласида бахтли яшаши. “Хулоса - насронийнинг ўғли ва яҳудийнинг қизи, худди мусулмоннинг биологик фарзандлари - худди судьянинг масалдаги изоҳи каби сирсиз асослидир” [5].

Ниҳоят Лессинг бу воқелик орқали барча жараёни бирлаштира олди. Бу эса жуда чуқур маъно ифодалаш учун рамзий маънога эга бўлди. Ер юзидаги барча элат ва миллат ҳамда турли халқлардаги асосий дин вакиллари ўзларининг бир оилага мансуб эканликларини тасдиқлайдилар [4]. “Донишманд Натан” драмасининг долзарблиги нафақат умумий инсоний биродарликка бўлган ҳаёлот тасаввурини, балки диний ва ирқий ақидапарастликнинг авж олиши ва диний экстремизмга қарши курашадиган замон билан ҳамнафас драматик асар яратилди”. [9:9] Асарнинг асосий ғояси билан Лессинг диний зиддият ўрнига оқилона халқаро маданият мулоқотини тарғиб қилмоқчи эди, Чунки “бошқа диндаги ёки эътиқодсиз одамлар билан учрашиш муқаррар равишда мулоқотга олиб келади”. Хурфикрли ва дунёқараш кенг инсон мавжудлиги доимо долзарб бўлиб қолади.

Лессингнинг “Уч узук ҳақидаги ривоят”да акс эттирилган толерантлик концепцияси, ҳақиқий олам манзарасини ҳисобга олмасдан, универсал нарсаларни айтиб берадиган ва шахслараро муносабат учун унчалик аҳамият қасб этмайдиган ривоят эди. Шуни эса тутиш керакки, Лессингнинг ўзи ҳам “Уч узук ҳақидаги ривоят”ни эртақ деб атайди. Лекин ривоятнинг ахлокий мазмунига алоҳида урғу беради ва ўз динининг умумийлиги нисбий ҳолда акс этган.

Г.Э.Лессинг “Донишманд Натан” драмасида эстетик тарбиянинг “Уч узук ҳақидаги ривоят” орқали ифода этишдан мақсад - ривоятнинг келиб чиқиши ҳақидаги турли назариялар ҳақида тушунчага эга бўлиш

эди. Бундан ташқари, ривоятнинг мақсади ва функцияси яратилганидан бери ўрганилмоқда. Лессингнинг ривоят талқини Боккаччо томонидан ифода этилган ривоят билан солиштирилди. Гарчи битта асл матн ёки узук ривоятнинг биринчи муаллифи аниқланмаган бўлса-да, яхудий келиб чиқишини юқори эҳтимоллик билан тахмин қилиш мумкинлиги кўрсатилган. Асл узук ривоятини яхудий айтган, у унинг ёрдами билан насронийлар ва мусулмонларнинг ҳўрланишидан қочган. Шундай қилиб, ривоятнинг асосий вазифаси мураккаб диний мавзунни ёки қийин масалани оддий китобхон ёки томошабин тушунадиган тарзда тўплаш эди. Шу билан бирга бу ривоятнинг мақсади турли одамлар ўртасида кўпроқ тенглик ва бағрикенгликни тарғиб қилиш эди. Бу мазмун, гарчи кейинги даврларда у бошқа мақсадларда ўзгартирилган ва мурасимсиз мафкуралар учун нотўғри ишлатилган бўлса ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Агар “уч узук ҳақидаги ривоят”нинг келиб чиқиши ҳақидаги жумбоққа аниқ ечим бўлмаса ҳам, унинг ривожланиш тарихи бизга янада аниқроқ кўринади.

Ривоят дастлаб ўрта асрларда кенг тарқалган саводсизлик туфайли оғзаки тарзда ўтказилгандан сўнг, ниҳоят немис адабиётида ўз йўлини топди. Ривоятнинг аҳамияти ҳар доим бир хил - узук, мерос ва ҳокимият рамзи бўлиб келган. Асарнинг мақсад ва вазифасига қараб ўз тарихида “толерантлик даражаси”нинг турли даражаларини бошдан кечиради. Шундай қилиб, у одамларни бир-биридан ажратиш ёки ўзаро яқинлаштириши мумкин. Лессинг томонидан ифодаланган “уч узук ҳақидаги ривоят”ди толерантлик ва гуманизм мотивлари максимал даражада акс этган.

“Уч узук ҳақидаги ривоят”даги узук эпизоднинг илк изларини сўнгги ўрта асрлар Европа адабиёти тарихи анъаналаридан топиш мумкин. Шу мақсадда “Уч узук ҳақидаги ривоят” жаҳон адабиётида насроний, яхудий ва мусулмонларнинг учта асосий яккахудолик динларининг аллегорияси сифатида ишлатилган. Лессинг “Донишманд Натан” драмасида Шарқ оҳангини ифодалаб берган. Ривоятнинг ушбу эпизодида уч ўғил рамзий маънода учта асосий динни рамзий қилади. Икки фарибгар ўғил яхудийлик ва исломни, энг кичиги насронийликни англатади. Уларнинг мамлакати мусулмонлар ва яхудийлар насронийларни сиқиб чиқарган Мукаддас ернинг тимсоли бўлиб турибди. Аниқланишича, бутун ривоятда диний-сиёсий маъно ҳукмронлик қилади. Шу билан бирга у салиб юришлари ўтмишига динларнинг сиёсий қарама-қаршилигининг бир қисми сифатида мурожаат қилади ва насронийликни аллегорик шаклда яна бир бор тасдиқлайди.

Хулоса ва таклифлар. Г.Э.Лессинг Шарқ ва Ғарб воқелигини муштарак ҳолда акс эттириш мақсадида “Донишманд Натан” драмасини яратди. Бу асарда дунёда ҳақиқий динни “Уч узук ҳақидаги ривоят” билан аниқ кўрсатган. У драмада барча динлар бир-бирини қабул қилишлари, тоқат қилишлари ва яраштиришларини ҳикоя қилади. Инсоният ягона ҳақ динни излашдан воз кечиши кераклигини уқтириб ўтган.

“Уч узук ҳақидаги ривоят” насронийлар томонидан диний таъсир натижасида ёзилган. Динлар ўртасидаги сиёсий, тарихий низолар каби анъаналарни мазкур ривоят матнларининг маъносида акс эттирилган рақобатлашувчи динларнинг чакируви ва бошқасининг ролини камайтиришга уриниш сифатида кўриш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Irwin Robert: Die Welt von Tausendundeiner Nacht. Frankfurt a. M./ Leipzig 1997.
2. Eitel Wolfgang: Die romanische Novelle. Darmstadt 1977.
3. Karl- Josef Kuschel: Vom Streit zum Wettstreit der Religionen. Lessing und die Herausforderung des Islam. Düsseldorf. 1998.
4. Lessing G.E.: Nathan der Weise. Ein dramatisches Gedicht in fünf Aufzügen. Stuttgart. 1997. (III/7).
5. Sibylle Bauer: Gotthold Ephraim Lessing. Darmstadt 1968.
6. Friedrich Niewöhner: Veritas sive Varietas' Lessings Toleranzparabel und das Buch von den drei Betrügnern. Heidelberg. 2002.
7. Wilhelm Große: Stundenblätter - Lessings, Nathan' und die Literatur der Aufklärung. Stuttgart/ München/ Düsseldorf/ Leipzig 1996.
8. Lessing G.E.: Werke in fünf Bänden, Nathans der Weise, Theologischen und philosophische Schriften, Bd. 2. München 1978.
9. Edgar Neis: Klassische Dramen und Erzählungen aus heutiger Sicht. Hollfeld 1994.

Gulnozaxon MIRZAYEVA,
Andijon davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail: aasadbek5577@gmail.com

ADU dotsenti, M.A.Abduvaliyev taqrizi asosida

STRUCTURE AND LINGUISTIC FEATURES OF PHRASEOLOGIES IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Abstract

This article describes the structural-semantic and linguistic features of phraseology in English and Uzbek, as well as the cultural aspects of phraseological expressions. The subject of phraseology is the nature and substantive features of phraseology and the laws of their application in speech. A set of words or phrases consisting of two or more words, representing a holistic portable meaning, having an effect and having the same meaning as a word is called a phrase. Phrases are studied in the phraseology department of linguistics, so we also call phrases "phraseologies".

Key words: phraseology, structural-semantic, phraseology, substantial, phraseological meaning, equivalent, paronymy, homonymy.

СТРУКТУРА И ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЙ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В данной статье описываются структурно-семантические и лингвистические особенности фразеологии английского и узбекского языков, а также культурологические аспекты фразеологических выражений. Предметом фразеологии являются сущность и содержательные особенности фразеологии и законы их применения в речи. Совокупность слов или словосочетаний, состоящих из двух или более слов, представляющих целостное переносимое значение, оказывающих воздействие и имеющих то же значение, что и слово, называется словосочетанием. Фразы изучаются на кафедре фразеологии языкознания, поэтому мы также называем фразы «фразеологиями».

Ключевые слова: фразеология, структурно-семантическая, фразеологическая, субстантивная, фразеологическое значение, эквивалент, паронимия, омонимия.

INGLIZ VA O'ZBEK TILIDAGI FRAZELOGIYALARNING TUZILISHI VA TIL XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillari frazeologiyasining tarkibiy, semantik va lingvistik xususiyatlari, frazeologik iboralarning madaniy jihatlarini yoritilgan. Frazeologiyaning predmeti - frazeologizmlarning mohiyati va mazmun xususiyatlari hamda ularning nutqda qo'llanish qonuniyatlari. Ikki yoki undan ortiq so'zdan tashkil topgan, yaxlit ko'chma ma'noni ifodalovchi, ta'sir ko'rsatadigan va so'z bilan bir xil ma'noga ega bo'lgan so'z yoki iboralar to'plami so'z birikmasi deyiladi. Frazalar tilshunoslik frazeologiyasi kafedrasida o'rganiladi, shuning uchun ham biz frazeologizmlar deb ataymiz.

Kalit so'zlar: frazeologiya, struktur-semantik, frazeologik, substantiv, frazeologik ma'no, ekvivalent, paronimiya, omonimiya.

Introduction. Phraseology is a small branch of linguistics that means phrase, phrase, and doctrine. The term phraseology is used in two main senses:

1) the field of linguistics, which studies the phraseological structure of the language;

2) a set of phraseology of the same language.

The subject of phraseology is the nature and substantive features of phraseology and the laws of their application in speech. A set of words or phrases consisting of two or more words, representing a holistic portable meaning, having an effect and having the same meaning as a word is called a phrase. Phrases are studied in the phraseology department of linguistics, so we also call phrases phraseologies.

In addition, the department of phraseology of linguistics has studied the development of the field, linguists who have made significant contributions to the field of phraseology, phraseological meaning, phraseological polysemy, opposite meanings, phrase synonymy, phraseological paronymy and paraforma, phrase homonymy, phrase variation, specific grammatical features of phraseology, etc. are studied.

Literature review. It is known that phraseology in linguistics has been studied in lexicology for many years. Because phraseological units are the equivalents of words in a language, lexicology is a discipline that studies the words that

make up the vocabulary of a language and their equivalents. In recent years, as phraseology has become a separate discipline of language or an independent language stage, phraseology has emerged as an independent branch of linguistics, an independent branch of lexicology since the 1950s, as a new field.

V.V.Vinogradov played an important role in the formation of phraseology as a separate linguistic direction, including the birth of Uzbek phraseology. Because in the former Soviet Union, the phraseology of the languages of the colonial peoples was based on the teachings of this scientist.

In foreign linguistics, phraseology is sometimes included in the lexicon or stylistics. The fact that phraseology is an independent language discipline is often not recognized by Western European and American linguists [1, 117].

Nevertheless, the English school of phraseology has been studied with great interest by many scholars. In particular, such scientists as academicians A.Shakhmatov, A.Yefimov, N.Shansky, A.Kunin, N.Amosova, V.Zhukov have made a significant contribution to the development of the English school of phraseology.

The study of Uzbek phraseology on a consistent scientific basis is associated with the name of Shavkat Rakhmatullayev. The scientist laid the foundation for the creation of our national phraseology with a number of researches in this field. In particular, the following research

works of the scientist, such as "Explanatory phraseological dictionary of the Uzbek language", "Short phraseological dictionary of the Uzbek language", "Some issues of Uzbek phraseology", "Basic knowledge of phraseological combinations" He contributed to the development of the Uzbek school of phraseology with his scientific literature, such as "No species", "Basic grammatical features of figurative verbs and phraseological units of modern Uzbek language."

Y. Pinkhasov also achieved great success in the study of phraseological units. The scholar's works such as "Phraseological expressions in the language of production Hamida Alimjana", "Modern Uzbek literary language" (lexicology and phraseology), "On the phraseology of the Uzbek language" are in the treasury of linguistics [1].

Research Methodology. A common distributive method in linguistics can be used in the scientific study of phraseological units. By studying the features of the use of phraseological units in speech using the distributive method,

№	The main features of phraseological units are:
1	A phraseological unit consists of two or more lexemes;
2	A phraseological unit expresses a single lexical meaning;
3	Words in a phraseological unit have lost their lexical meaning;
4	A phraseological unit is only homonymous with a free compound as a stable compound;
5	The phraseological unit can be replaced only by the whole;
6	Phraseological unit comes in a single syntactic function in the structure of the sentence;
7	A phraseological unit cannot be translated verbatim into another language, it is translated as a whole.

Phraseological units are similar to compound lexemes, phrases, and sentences according to their constituents. But they are more like a compound lexeme and live in the minds of the language community ready and stable. In other words, a phraseological unit has a general nature inherent in all linguistic units in language and is expressed as a specificity in speech. So the phraseological compound is not a speech phenomenon, but a linguistic phenomenon. The phraseological unit also has a nominative meaning, and is therefore placed in line with the lexeme, referred to as the larger nominative unit than the lexeme.

The phraseological structure of the language has a very wide meaning and stylistic nuances.

Since the phraseological unit is a lexical unit, it acts as an independent word in the speech process - it comes as a part of speech or as an augmentative: 1. Madamin bo'yniga qo'yilgan aybnomadan tamom hovuridan tushdi. 2. Stol yoniga kelguncha uning boshi aylanib ketdi; Several candidates are already jockeying for position. 3. Qosh qo'yaman deb ko'z chiqaradigan bunday hodisalar hali ham onda sonda ro'y berib turibdi; Talks between staff and management will resume after a two week cooling off period. 4. Kovushini to'g'rilab qo'yish kerak. In sentences 1 and 2, the phraseological units act as the center of the sentence, in sentence 3 as a word expander, and in sentence 4 as a whole ownerless sentence.

Analysis and results. Phraseological units mainly represent character and action. This means that they are grammatically a group of words that signify or act.

Phraseological units of the verb family: me'dasiga tegmoq, holdan toymoq, og'ziga talqon solmoq; to be on the beam, to nose out;

Phraseological units belonging to the category of adjectives: ko'ngli bo'sh, dili siyoh; loose as a goose, dull as lead;

their structural and semantic features are more deeply defined. In addition, in the study of phraseological units, it is necessary to consider their semantic and structural features in relation to the content plan of the language and its plan of expression. When examining the composition of phraseological units, it is necessary to consider the types of connections between its components, the nature of the connecting words on the basis of the valence method [1].

Phraseological unit as a linguistic phenomenon is a unit related to language and speech. A linguistic unit consisting of a combination of more than one independent lexeme form and having a figurative spiritual nature is called a phraseological unit: the top hair is straight, the vinegar does not carry water; to show the white feather, to play the first fiddle.

Phraseological unit is also referred to by the terms phrase, phraseology, stable compound, stable compound, phraseological compound.

Phraseological units belonging to the adverb family: ipidan – ignasigacha, ikki dunyoda ham; in the soup, like a dog with two tails;

There are also prepositional phraseological units in English: in the course of, on the stroke of.

Phraseological units in our linguistics are not classified according to a particular word group and their grammatical features are not sufficiently studied.

Phraseological units, like lexical units, are also classified in terms of their level of use. Accordingly, there are common phraseological units (holdan toymoq, ro'yobga chiqmoq; to kick the bucket, to agree like cats and dogs) and phraseological units with limited use. The phraseological unit, the use of which is limited, also has certain differences with the period of use (obsolete and contemporary) and the scope (dialectal, scientific, artistic discourse) [12, 156];

– obsolete phraseological units: alifni kaltak demoq, kallasini xam qilib; be born with a caul, moisten one's clay;

– dialectal phraseological units: alag'da bo'lmoq, halak bo'lmoq; to play the advantages over somebody, mend like sour ale in summer;

– scientific phraseological units: imkoniyatlar doirasi, chambarchas bog'lamoq; civil list, general ticket;

– fictional phraseological units: boshida yong'oq chaqmoq, qildan qiyiq axtarmoq; the afternoon of life, strike while the iron is hot;

– phraseological unit of speech: arpasini xom o'rmoq, boshi ochiq; make a long arm, to be on somebody's back.

Most of the phraseological units are specific to fictional and colloquial speech.

The phraseological unit consists of a two-sided linguistic unit, a dialectical unit of form and content. The formal side of a phraseological unit is the word (not the lexeme). Their content is phraseological. Phraseological meaning is very complex, some are denotative, as in lexemes, while others have only grammatical meaning. For example, a

phraseological unit that belongs to the group of independent words: burgaga achchiq qilib, ko'rpaga o't qo'yimoq, tarvuzi qo'ltig'idan tushmoq; every cloud has a silver lining are denotative, turgan gap, shunga qaramay; as a matter of fact as independent phraseological units serve only a grammatical function.

The phraseological structure of the language has a very wide meaning and stylistic nuances. Phraseological units and words should not be considered as completely equivalent. Because phraseological units are not always a substitute for words. Phraseological units and words have many differences in structure and meaning, and their morphological and syntactic functions also vary. Depending on their content, words are formed as a whole, and phraseological units are formed separately as sentences and phrases. These features are reflected in their pronunciation and spelling.

A phraseological unit consists of more than one independent word. However, its meaning is not a simple sum of its constituent meanings. For example, the English phrase "to have a finger in every pie" (qo'yniga qo'l solmoq) does not mean to have, a finger, in, every, pie and is not a synthesis or addition. The meaning of a phraseological unit is formed by the fact that the word that makes it up is used in full or in part in a figurative sense. For example, trying to find out what someone thinks is like trying to find out what is going on. As a result, the free combination of touching the sheep specializes in expressing another content that is similar to the self-perceived content, and the device becomes a phraseological unit and in "to have a finger in every pie" phraseological unit we can see a similar relationship.

Phraseological units can also be formed as a result of some words in a figurative sense being used by others in their

own sense. For example, in phraseological units "aqlini yemoq, og'zi qulog'ida" or "jockey for position", the words "aql", "og'iz" or "position", "job" are in their original meanings, the words "yemoq", "qulog'ida" and "jockey" are figurative.

Sometimes a device that expresses the result of an action situation becomes a phraseological unit. For example, a person may bite his finger out of regret. These include: "tishini tishiga qo'yimoq", "labiga uchuq toshmoq" or "to show one's teeth".

Some phraseological units are also formed on the basis of different religious beliefs, concepts, narrations. For example, ko'z tegmoq, ko'zi uchmoq; devil's advocate, a voice crying out in the wilderness.

Conclusion/Recommendations. Phraseological units have a plan of expression and content. Although a phraseological unit does not differ from a free conjunction in its grammatical structure, it does differ in the nature of its grammatical structure. The phraseological unit is not always formed in the process of speech itself, but has become a whole before it, and is included in the memory of the language as a whole. For example, in the Uzbek sentence "Anvarjon Lolaxonga ko'z tikdi", there are four word forms, but it consists of three lexical units: "Anvarjon", "Lolaxonga", "ko'z tikdi". The 1st and 2nd units are lexemes and the 3rd is a phraseological unit. Similarly, in the English sentence "All their appeals for help fell on deaf ears", "all", "their", "appeals", "for help" units - are lexemes, and "fell on deaf ears" is a phraseological unit. The lexemes involved in these phraseological units are also actually two and four lexical units, but the phraseological unit is a separate lexical unit based on these two and four lexemes.

LITERATURE

1. Abduazizov A., Sodiqov A., Bashakov N. Umumiy tilshunoslik T., 1979.
2. Авашани Ю.Ю. Вопросы фразеологии. С., 1977.
3. Авашани Ю.Ю., Эмирова А.М. К семантической структуре фразеологических единиц. С., 1971.
4. Алехина А.И. Семантические группы во фразеологии современного английского языка. М., 1977.
5. Алехина А.И. Фразеологическая единица и слово. М., 1979.
6. Алехина А.И. Идиоматика современного английского языка. М., 1982.
7. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Л., 1963.
8. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. - М., 1969.
9. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. М., 1972.
10. Ginzburg R.S. A course in modern English lexicology. - М., 1979.
11. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. T., 1978.
12. Tursunov U, Muxtorov J. Hozirgi o'zbek adabiy tili. - T., 1975.

УДК: 81'25:659.1

Азиза МУМИНОВА,
ЎзДЖТУ доценти
E-mail: azikamadi@mail.ru

Наманган давлат университети доценти, ф.ф.д Н. Досбаева тақризи асосида

LINGUISTIC CHARACTERISTICS OF ADVERTISING TEXT

Abstract

In the world community, due to changes in market relations and the expansion of the sphere of influence of information technologies, advertising texts are increasingly affecting the life, worldview and cultural stereotypes of both the individual consumer and the linguocultural community as a whole. There is a need to study the role of advertising in the formation of mass consciousness within the framework of such disciplines as linguoculturology, psycholinguistics, pragmatolinguistics, etc. In multi-system languages, an adequate interpretation of the interlocutor's intention in a certain communicative environment determines and serves as the basis for further expansion and development of cultural ties.

Key words: advertising, advertising text, speech, linguoculturology, linguopragmatics, multisystem languages, phraseology, neologism.

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РЕКЛАМНОГО ТЕКСТА

Аннотация

В мировом сообществе в связи с изменением рыночных отношений и расширением сферы влияния информационных технологий рекламные тексты все больше воздействуют на жизнедеятельность, мировоззрение и культурные стереотипы как индивида-потребителя, так и лингвокультурной общности в целом. Назревает необходимость изучения роли рекламы в процессе формирования массового сознания в рамках таких дисциплин, как лингвокультурология, психолингвистика, прагматлингвистика и др. В разнотипных языках адекватная интерпретация интенции собеседника в определенной коммуникативной среде определяет и служит основой для дальнейшего расширения и развития культурных связей.

Ключевые слова: реклама, текст рекламы, речь, лингвокультурология, лингвопрагматика, разнотипные языки, фразеологизм, неологизм.

РЕКЛАМА МАТНИНИНГ ЛИНГВИСТИК ТАВСИФИ

Аннотация

Бугунги кунда жаҳон ҳамжамиятида бозор муносабатларининг ўзгариши ва ахборот технологиялари таъсир доирасининг кенгайиши туфайли реклама матнлари тобора ҳам яқка истеъмолчининг, ҳам лингвомаданий ҳамжамиятнинг ҳаётий фаолияти, дунёқараши ва маданий стереотипларига таъсир кўрсатмоқда. Лингвомаданиятшунослик, психолингвистика, прагматлингвистика каби фанлар доирасида оммавий тафаккур шаклланишида рекламанинг ролини ўрганишга эҳтиёж тобора ортиб бормоқда. Муайян коммуникация муҳитида суҳбатдошнинг мақсадини тўғри талқин қилиш зарурати турли тизимли тиллар доирасида маданий алоқалар янада кенгрок ривожланишига замин бўлиб хизмат қилади.

Калит сўзлар: реклама, реклама матни, нутқ, лингвомаданият, лингвопрагматика, турли тизимли тиллар, фразеологизм, неологизм.

Кирриш. Халқаро илмий жамиятда тил ва нутқ бирликларининг лингвопрагматик таҳлили перформатив нутқ актлари, хушмуомалалик ва ўзаро мулоқот асослари, шунингдек, бошқа лингвомаданий, прагматик назариялар доирасида амалга оширилади. Бундай таҳлил, масалан, француз, ўзбек ва рус тилларидаги тил бирликларининг лингвомаданий ва прагматик жиҳатларини очиб беришга, мулоқот жараёнини тушунишга, она тилида сўзлашувчилар томонидан тингловчини аниқ нутқ ҳаракати вазифасини бажаришга ундаш имконини беради. Реклама нафақат нимадир ҳақида ахборот беради, балки тарбиявий хусусиятга ҳам эга. Масалан, реклама алкогольга бўлган иштиёқ, транспорт ҳаракати, атроф-муҳит ифлосланиши, атрофга ташланмаслиги керак бўлган целлофан пакетлар тўғрисида бўлиши мумкин.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Француз, рус ва ўзбек тиллар материалларида турли реклама матнларини тадқиқ қилиш, асосан, рекламанинг алоҳида жиҳатларига бағишланган. Масалан, реклама дискурсининг семантикаси ва прагматикаси Л.С. Винарская, И.А. Гусейнова, Е.А. Долуденко, Н.В. Мешерякова ишларида, реклама матнида неологизмларнинг вазифалари В.В.

Тулунов, И.В. Крилов тадқиқотларида, институционал реклама шиорлари экспрессивилигининг коммуникатив-прагматик жиҳатлари М.А.Тертичная, Ю.В. Шатин, Е.Ф. Тарасов, Д.П. Чигаев, О.И. Каримова тадқиқотларида ўрганилган. Тилнинг яшаш механизмларида намоён бўладиган баҳолашнинг табиати Н.Д. Арутюнова [2] томонидан ўрганилган, реклама матнида маъно юқини шакллантириш масаласи М. Ахмедова томонидан тадқиқ қилинган. Ўзбек тилшунослигида реклама муаммосига оид тадқиқотлар, асосан, ижтимоий-фалсафий ва психология фанлари соҳасида олиб борилмоқда. Н.Ж. Чинникулов [15] монографиясида ва Б.Х.Абдуллаев “Ўзбек реклама лингвистикаси: назария ва амалиёт” номли тадқиқотида рекламанинг турли шакллари ҳақида сўз юритилган [1].

Тадқиқот методологияси. Реклама матни белгиланган грамматик қоидаларга мос бўлган раво тилда баён қилиниши лозим. Рекламани яратишда усул ва бўёқдорликдан фойдаланиш мумкин. Шу билан бирга уни яқунлаш босқичида шундай сўзлардан фойдаланиш лозимки, улар орқали ўқувчида қизиқиш уйғотадиган фикрлар жаранглаши, натижада эса реклама қилинаётган

махсулотни беихтиёр харид қилиш ички истаги пайдо бўлиши лозим.

Хусусан, Н.В. Басконинг таъкидлашича, ОАВ (газеталар, журналлар, Интернет-сайтлар, радио, телевидение) асл фразеологик бурилишларни юзага келтириш манбалари бўлиб хизмат қилади. Шунингдек, ушбу янги ибораларнинг аксарияти тегишли луғатларга киритилмаган [3].

Фаол қўлланиладиганларга қуйидагилар киради «Легко на подъем» (Авиакомпания), «Правила хорошего тона» (юз креми), «Свежее охлаждение» (Orbit), «Управляй мечтой» (Toyota), «Любимому коту, живущему полной жизнью» (Wiskas), «Пальчики оближешь» (чучвара) ва ҳоказо.

Фразеологик бирликлар уларни реклама объектида қўллаш имконини беради, реклама матнига таъсирчанлик ва ифодалилиқ бағишлайди.

Фразеологик неологизм, одатда, оғзаки мулоқот давомида юзага келади, кейин эса ОАВ ва Интернет сайтларида пайдо бўлади. Н.В. Басконинг ёзишича, ОАВ материаларида янги неологизмларнинг оммалашуви миллий-маданий компонент ва оммавий ахборот образлигининг сезиларли даражада ошганлигидан дарак беради [3].

Реклама матнларида кўпинча неологизмлар қўлланилади. Агар фразеологик бирликлар катта ёшли авлодга яхши таъсир кўрсатса, неологизмлар, аксинча, ёшлар учун жуда қизиқарли ва тушунарли. Масалан, «Живи большими глотками!» (Pepsi), «Супертакси» (Такси), «Ультра все включено» (Турагентлик), «Суперцены» (Хизматлар агентлиги).

Рекламани яратишда мижоз қизиқишини уйғотувчи барқарор маъно йўналиши билан фаркланувчи керакли фразеологик бирликлари танлаш муҳим саналади. Масалан:

Орзукул Рахимовна билан етти ўлчаб бир кесинг ва чиройли қўйлақлар тикинг! (ЯТТ – ORZU).

Навруз яқин! Биз узоқ кутилган баҳорни қаршилаш учун энг яқин инсонларимиз билан яна йиғиламиз. Меҳр кўзда. Келинг мазали дастурхон ёзайлик, севимли Coca-cola ни очайлик ва биргаликда байрамни нишонлайлик (Coca-Cola).

Матнида фразеологик бирликлар (ФБ) фаол қўлланиладиган рекламаларда мазмун ҳиссиётлар билан бойиб, ҳазил-мутойибага эга бўлади, бу эса реклама берувчининг рекламани янада таъсирчан ва самарали

қилиш мақсадларига мос келади. Ижобий характердаги ўзгача маъно бўйқдорлигига эга ўзқдош сўзлар такрори қўлланган рекламанинг яқуний натижалари муҳим саналади. Шу билан бирга фразеологик бирлик мазмуни ўзгармайди ва аввалгидай қолади, аммо фразеологик бирлик таркиби кенгайди. Масалан:

Verser les larmes de crocodile! (Magasin de sacs).

«Ок билагойим хонимлар учун махсус!» (Samsung чанг ютгичлари).

«Катайся с сильным ветерком!» (Lada).

Реклама сарлавҳаси унинг ифодалилигини фразеологик бирликларнинг таркибий қисми ҳисобига қучайтиради. Масалан:

«Une tête c'est bien, mais une coiffure c'est mieux!»

«А Васька слушаёт, да все съест!» (Макарони-Макфа).

Фразеологиянинг дастлабки шаклига (А Васька слушаёт, да ест) ВСЕ сўзи қўшилиб, «ест» – «съест» билан алмаштирилган. Фразеологик бирликларнинг таркибий қисми ўзгартирилган, лекин бу билан реклама берувчи қизиқиш уйғотади. Кичик ўзгариш эслаб қолишга ёрдам беради, исталган ҳаракатга қизиқиш уйғотишга қўмаклашади. Матни графика билан тўлдириш мижозга янада қучли таъсир этишга олиб келади. Масалан:

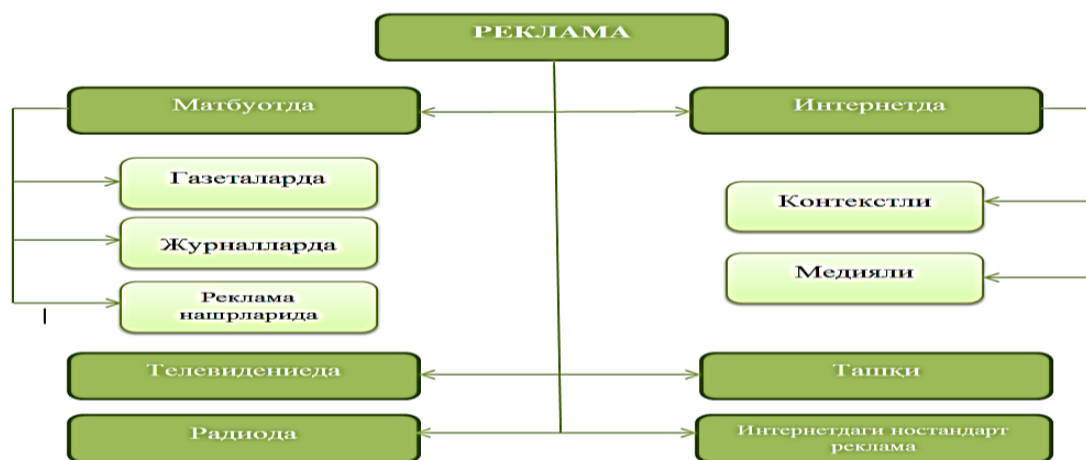
«Prends l'argent et mets-le sur le baril» (Bankomat).

«Энергия бьет ключом!» (Энергетик ичимлик).

Фразеологик бирликларнинг таркибий қисмини ўзгартириш эъзига унинг маъноси қучайтирилади, натижада мақсадга эришилади – реклама қилинаётган махсулотнинг ажойиб сифати таъкидланади ва шу билан харидорни ҳаракатга ундайди. Рекламанинг пурмаънолиги айнан шунда қўринади.

Турли лисоний воситалар орқали рекламанинг асосий вазифаси – адресантнинг адресат билан коммуникатив алоқасини амалга оширишдир. Биринчиси адресантга етказилади, яъни олувчи ёки мижозга маълумотни узатади. Адресат махсулот ёки хизматга нисбатан ўзи қарор қабул қилади, бироқ бунга адресант томонидан уни ундаш сабаб бўлади.

Реклама матнларини реклама қилинаётган буюмларнинг турига қараб таснифлаш мумкин. Бу ўринда реклама матнининг услубини ҳам ҳисобга олиш керак бўлади. Реклама матнини тузишда реклама истеъмолчисининг индивидуал манфаатларини эътибордан соқит қилмаган ҳолда унинг кўп тарафлама таъсирини ҳисобга олиш лозим (1-расм).

1-расм. Реклама таснифи

Таҳлил ва натижалар. Бундай реклама матнининг муайян мақсадли аудиторияга мўлжалланганлиги матн тили ва услубига ўзига хос ёндашувни талаб қилади. Реклама матнлари ОАВга кўра тақсимланади, чунки у,

асосан, журнал, газета, телевидение, радио, Интернетда жойлаштирилади. Бундай реклама матнлари таҳлиliga кўра, улар график тасвирлар билан бирга берилади, яъни вербаллашув усулида бажарилган. Реклама матнининг

роли коммуникатив жараённинг фаол иштирокчиси бўлган жамият креатив салоҳиятини аниқлаштиришдан иборат. Реклама одамларга янги шериклар билан манфаатли алоқа ўрнатиш, бошқаларнинг манфаатларига зарар етказмаган ҳолда даромадларини ошириш имконини беради.

Хулоса ва таклифлар. Шундай экан, ахлоқ меъёрларига мос ишланган реклама энг самарали ҳисобланади. Жамият реклама қилинган ҳамда реклама

қилинаётган буюм ва ҳаракат орқали узатиладиган ахборотга эга маҳсулотни танлайди. Юқоридагилардан келиб чиқиб таъкидлаш мумкинки, фразеологик бирликлар таркибий-семантик жиҳатдан ўзгаради. Барча ҳолатда маънони ўзгартириш, конкретлаштириш, фразеологик бирликни нутқий вазиятга мослаштириш мақсади потенциал аудиторияга таъсир кўрсатиш, мижоз билан эркин мулоқот қилиш имконини беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Абдуллаев Б.Х. Ўзбек реклама лингвистикаси: назария ва амалиёт. – Андижон, 2020.
2. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
3. Баско Н.В. Фразеологизмы в языке современных российских СМИ // Русский язык: Исторические судьбы и современность. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2010. – С. 737.
4. Винарская Л.С. Информационная структура рекламного текста: на материале французских печатных текстов. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – М., 1995. – 142 с.
5. Гусейнова И.А. Дескриптивные рекламные тексты как инструмент воздействия в системе маркетинговой коммуникации. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1999. – С. 8-9.
6. Долуденко Е.А. Тексты технической рекламы, их семантик-синтаксические и прагматические характеристики. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Пенза, 1998. – С. 17.
7. Каримова О.И. Гендерный и лингвокультурный аспекты социальной рекламной коммуникации (экспериментальное исследование). Дис. ... канд. филол. наук. – Ульяновск, 2006. – С. 55.
8. Крылов И.В. Теория и практика рекламы в России. – М.: Центр, 1996. – 184 с.
9. Мещерякова Н.В. Стилистические и прагматические особенности рекламных текстов социальной направленности: на материале текстов социальной рекламы на русском и немецком языках. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 2012. – С. 17.
10. Тарасов Е.Ф. Креолизованные тексты и их коммуникативная функция // Оптимизация речевого воздействия: коллективная монография. – М., 1990. – С. 180-186.
11. Тулупов В.В. Реклама в коммуникационном процессе. – Воронеж, 2003. – 145 с.; Имшинецкая И. Креатив в рекламе. – М.: РИП-холдинг, 2003. – 172 с.
12. Тертычная М.А. Социальная реклама в Интернете: функциональные, предметно-тематические и жанровые особенности. Автореф. дис. ... канд. социол. наук. – М., 2012. – 14 с.
13. Чигаев Д.П. Способы креолизации современного рекламного текста. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 2010. – 24 с.
14. Шатин Ю.В. Построение рекламных текстов. – М.: Бератор-Пресс, 2002. – 128 с.
15. Chiniqulov N.J. Peshlavhalarning lisoniy xususiyatlari. Monografiya. – Toshkent, 2019. – 108 b.

Raxshona MUSLIXIDDINOVA,

NavDPI talabasi

E-mail: muslixiddinovaraxshona@gmail.com

NavDPI doktoranti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori N.J.Yarashova taqrizi asosida

THE USE OF PAIRS OF WORDS THAT MAKE UP THE MEANING IN THE WORKS OF SADRIDDIN AINI

Abstract

One of the types of the structure of words is speech, without which it is impossible to imagine speech without pairs of words. Paired words in the works are also used for emotional evaluation. Paired words are divided into different groups within themselves through their constituent parts. The article describes the types of paired words, parts of which express an independent meaning, using the example of Sadriddin Aini's works.

Keywords: form, component, phrase, independent meaning, conjecture, lexical color.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПАР СЛОВ, СОСТАВЛЯЮЩИХ ЗНАЧЕНИЕ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ САДРИДДИНА АЙНИ

Аннотация

Одним из видов по структуре слов является речь, без которой невозможно представить речь без пар слов. Парные слова в произведениях также используются для эмоциональной оценки. Парные слова делятся на разные группы внутри себя через их составные части. В статье на примере произведений Садриддина Айни описаны типы парных слов, части которых выражают самостоятельное значение.

Ключевые слова: форма, компонент, словосочетание, самостоятельное значение, догадка, лексическая окраска.

SADRIDDIN AINIY ASARLARIDA KOMPONENTI MA'NO IFODALOVCHI JUFT SO'ZLARNING QO'LLANILISHI

Annotatsiya

So'zlarning tuzilishiga ko'ra turlaridan biri juft so'zlarsiz nutqni tasavvur etib bo'lmaydi. Asarlarda juft so'zlar emotsional bo'yoqdorlik uchun ham qo'llaniladi. Juft so'zlar komponentlari orqali o'z ichida turli guruhlariga bo'linadi. Maqolada Sadriddin Ainiyning asarlari misolida qismlari mustaqil ma'no ifodalashiga ko'ra juft so'zlarning turlari izohlangan.

Kalit so'zlar: shakl, komponent, so'z turkumi, mustaqil ma'no, chama-taxmin, leksik bo'yoq.

Kirish. O'zbek tilida juft so'zlarning o'rganilishi yuzasidan bir qancha tadqiqotlar amalga oshirilgan. Shuningdek, juft so'zlarning shakllanishiga doir ham turli xil qarashlar mavjud. So'zlar tuzilishiga ko'ra qismlarga bo'linganda dastavval tarkibida aynan aniqlashtirilmagan juft so'zlar keyinchalik alohida ahamiyat kasb eta boshladi. Ularning tuzilishi alohida o'rganildi. Ba'zan konversiya hodisasi uchun ham ahamiyat kasb etadigan juft so'zlar ham mavjud bo'lib, ular orqali yangi ma'nolar anglashiladi. Badiiy asarlarning quroli so'z ekan, ularning kerakli o'rinda ehtiyoj o'laroq qo'llanilishi eng muhim omil sanaladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tilshunos olimlar U.Tursunov, J.Muxtorov, Sh.Rahmatullayevlar tomonidan tuzilgan darslikda "Ikki so'zni juft keltirish yoki bir so'zni takrorlash orqali juft so'z yasaladi. Juft otlarga yaqin turuvchi takroriy otlar ham bor. Juft so'zlar o'z ma'no xususiyatiga ko'ra qo'shma so'zga yaqin turadi. Shuning uchun ular qo'shma so'zlar bilan o'rganiladi", – deb ko'rsatiladi. V.V.Rashetov, B.Madaliyev, A.Xojiyev kabi tilshunoslar juft so'zlarni qo'shma so'zlardan ajratadilar. (R.Ikromova. O'zbek tilida otlarning sintetik, analitik va funksional formalari. – Toshkent: Fan, 1985. 76-bet.)

Hozirgi kunga kelib esa juft so'zlar na qo'shma va na takror so'z tarkibida o'rganiladi.

So'zlar tuzilishi jihatidan quyidagi turlarga bo'linadi:

- 1) sodda so'zlar;
- 2) qo'shma so'zlar;
- 3) juft so'zlar;
- 4) takroriy so'zlar;
- 5) qisqartma so'zlar. (Q.Sapayev. Hozirgi o'zbek tili. O'quv qo'llanma. –Toshkent, 2009. 26-bet.)

Juft so'zlar komponentlari so'z turkumi jihatidan bir xil bo'lishi bilan xarakterlanadi.

Ot+ot: Ammo ot-aravaning topilishi juda qiyin bo'ldi. (2, 132-bet.)

Sifat+sifat: Mirzaabduvohid menga o'xshash ota-onasiz yetim va qarindoshsiz ekan. (1, 36-bet.)

Son+son: Oyiga kitob ko'chirish bilan ellik-oltmish tanga pul topaman, shu bilan ro'zg'orimni o'ngaraman, –derdi. (1, 45-bet.)

Ravish+ravish: Agar narsa oz yig'ilgan bo'lsa, yana ozmi-ko'pmi yig'ib berib, sizni xursand qilamiz, (3, 217-bet.)

Fe'l+fe'l: Baxtga qarshi, cho'ntagimda biron pul ham yo'q ekan, qizarib-bo'zarib attorga qarab. (2, 19-bet.)

Tahlil va natijalar. Maqolada juft otlarning o'zaro xarakteriga ko'ra qismlari Sadriddin Ainiyning uch asari misolida tadqiq etildi. Asarlarda ularning har bir turiga ko'plab na'munalarni uchramiz. Nazariy ma'lumot o'rinda shuni aytish mumkinki, juft so'zlar komponentlari ma'no ifodalash-ifodalamasligiga ko'ra har ikki qismi mustaqil holda ham ishlatiladigan, qismlaridan biri mustaqil holda ishlatilmaydigan, har ikki qismi ham mustaqil ishlatilmaydigan turlarga bo'linadi.

Ijodkor asarlarida qo'llanilgan ot so'z turkumiga oid juft so'zlarda yuqoridagi ikki turni ham kuzatishimiz mumkin.

Har ikki qismi ham mustaqil holda ishlatiladigan juft otlar:

Shuningdek avtor turli kasb-hunarlar, oila va oila munosabatlari, uylanish urf-odati, xotinni taloq qo'yish va boshqalar haqida so'zlar, tanqidiy mulohazalarni ifodalari edi. (1, 62-bet.)

Men she'rda uslubning soddaligi tarafdori bo'lib, ko'pincha xalqning iboralarini, o'xshatish va kinoyalistioralarini qo'llar edim. (1, 66-bet.)

G'azab shiddatidan yuz-ko'zi, qosh-qovoq, soqolmo'yovlari it ko'rgan mushukning juniday hurpaygan bir odam maktabxonaga kirdi. (3, 196-bet.)

Noibni kuzatish uni qarshi olishday shovqin-suron bo'lmadi. (2, 95-bet.)

– Ertaga, vaqtliroq kel, – dedi Qori Ishkamba, – vekselga qo'l qo'yish uchun xat-savoding bormi? – deb so'radi. (2, 122-bet.)

U saylda osh damlab sotadigan oshxonalar qatorida qozon-tovoq va o'choq tayyorlab ijara qo'yadigan «oshxonachilar» ham bo'lar edi. (2, 43-bet.)

Kelganimdan keyin uni yoqib hisob-kitobimizni qilamiz. (2, 60-bet.)

Ko'rib o'tilgan “kasb-hunar, urf-odat, yuz-ko'z, qosh-qovoq, shovqin-suron, xat-savod, qozon-tovoq, hisob-kitob” so'zlarining barchasi “O'zbek tilining izohli lug'ati”da yakka holda tahlil qilinganligiga guvoh bo'lish mumkin. Darhaqiqat, bu so'zlar misollarda yakka holda qo'llanilgan.

Sandiqfurushning o'zi do'konining ichkarirog'ida o'tirardi, oldiga hisob cho'ti tik qo'yilgan bo'lib, labi pichirlar edi. (2, 13-bet.)

Ular o'z kitoblarni shu yostiqlar ustiga qo'yib o'qir edilar. (3, 231-bet.)

Asarda muallif tomonidan yaratilgan desak mubolag'a bo'lmaydigan “kinoya-istiora” juft so'ziga guvoh bo'lamiz. Darhaqiqat, har bir asarga yozuvchi shaxsan yondashishi natijasida asar takrorlanmaydigan o'lmas yodgorlikka aylana oladi.

Qismlaridan biri mustaqil holda ishlatilmaydigan juft otlar:

...U menga tekinga ish buyurmasdi, xizmatini qilmasam haam, menga doimo choy-non berar va kiyim-kechak bilan ko'maklashardi. (1, 40-bet.)

U tikka Rahimi Qand o'tirgan supacha oldiga keldi, u bilan salomlashgandan keyin la'lidan bir-ikki dona qand-qursni olib, og'ziga soldi va bir dona konfetdan ham olib, uning qog'ozini ochayotib o'z yo'liga keta berdi va ketayotganda mening tomonimga yana bir qaradi. (2, 31-bet.)

Har kim nimaga qudrati yetsa, ya'ni nonmi, pulmi, meva-chevami, o'rik-magizmi keltirib bersin, hikoyaning qolganini so'ngra aytaman, – dedi. (3, 217-bet.)

Mayda-chuyda qarzlarni ham u to'laydigan bo'ldi. (1, 22-bet.)

Juft so'zlar ma'noni kuchaytirish uchun ham qo'llaniladi. Masalan, “mayda-chuyda” so'ziga e'tibor qaratadigan bo'lsak, uning o'rnida “ozroq” yoki shu ma'noni beradigan so'zni qo'llasa ham bo'lar edi, ammo u vaziyatda aynan shu o'rin kemtik bo'lib qoladi. Mayda-chuyda – aynan qanchaligi ma'lum emas, ehtimol tosh bosishi oz-u miqdori ko'p.

Shuningdek, yozuvchi asarlarida frazeologik ma'noga ega bo'lgan juft ot ham qo'llaniladi: Qori Ismatning qimordan kirimi ham shu vaqtdan boshlandi: oshiqning chikka-pukkasini, olchisini bo'yab keltirib qimorboz bolalarga sotdi (2, 139-bet.).

Bu juft so'z bolalar o'yining bir turi bo'lgan aynan o'yin obyekti bilan ataladigan “oshiq” o'yiniga aloqador. Oshiqning bir tarafi chikka, bir tarafi pukka. Ular doim birga qo'llanilgani sababdan ham juftlashib ketgan. Oshiqdagi chikkani pukkasiz tasavvur etib bo'lmaydi. Ular bir-birini talab qiladi.

Asarda juft sifatlarining elementlari alohida ma'no ifodalay olishiga ko'ra asardagi juft otlar singari ikki turiga duch kelamiz.

Har ikki qismi mustaqil holda ishlatiladigan juft sifatlar:

Otam xat-savodli bo'lib, u yoshligida bir necha yil Buxoro madrasalarida yashagan ekan. (1, 3-bet.)

Agar haqiqatan bu odam uysiz-joysiz gadoyday bo'lsa, nega o'zini bank xodimlari bilan oshna ko'rsatadi, hatto ularning tushlik payti ustiga yetib borishni zarur sanaydi? (2, 10-bet.)

Bir qismi mustaqil holda ishlatiladigan juft sifat:

Bunday kechada Buxoroning chiroqsiz, egri-bugri, tor ko'chalarida yurish juda qiyin bo'ladi, xayriyatki, qor yog'moqda va hamma joyni oqartirib, ko'chaga ko'r oydin kabi g'ira-shira yorug'lik bergan edi. (2, 49-bet.)

Mendan boshqa hamma mast-alast isitma uyqusida edi. (1, 17-bet.)

Shuningdek, ravish so'z turkumidagi leksemalarda quyidagi turlarni ham uchramiz.

Ikkala qismi ham yakka holda qo'llanilmaydigan juft ravishlar:

Bu kishining ismi Iso maxdum, taxallusi “Iso” — dedi, (men u she'rlarni o'sha to'plamdan olib Iso maxdum nomi bilan “Namuani adabiyoti tojik”ka kiritganman) va u g'azallarni birin-ketin menga o'qib berib, mazmunini o'zi tshunganicha uqtirdi... (1, 6-bet.)

Oxiri u ham o'zining uzil-kesil gapini aytdi: [2]

Har ikkala qismi ham mustaqil qo'llanila oladigan juft ravishlar:

Jon Qori aka, erta-indin boring, samovarchining gardanidagi qarzi og'irlashib ketmasin, – deb dehqon o'rnidan qo'zg'aldi. (2, 69-bet.)

Xalfaning tayoqi ostida uyon-buyon qochib yugurishib yurgan bolalar, uning: – Har kim o'z o'rniga o'tirsin, bo'lmasa yana ham qattiqroq uraman! – deyishi bilan o'z joylariga o'tirdilar, men ham o'z o'rnimga borib o'tirdim[3].

Sonlar ham juftlashadi. Ammo ularning qismlarida bo'linish hosil bo'lmaydi. Sonlar juftlashganda taxmin ma'nosi anglashiladi. Xuddi shunday Ayniyning o'z hayoti haqida qisqacha yozilgan asarida xotiralariga tayanib yozilgan o'rinlarda chama-taxmin sonlarini ko'ramiz.

Men har kuni uch-to'rt kunda tutmayiz qiyomga arpa uni solib xolvaytar qilardim, xolvaytarni zog'ora bilan yer edik[1].

Unda o'qiydigan bizning jamoa (gruppa) oltmish-yetmish kishi edi[1].

Sadriddin Ayniyning “Eski maktab” asarida undov so'zning juftlashishiga guvoh bo'lamiz.

Biroq domla bu bolaning dod-voyiga, yolvorishiga quloq solmadi [3].

Juft fe'l grammatik qurilishi boshqa so'z turkumlaridan farq qiladi. Unda qismlar ma'no ifodalay olishiga ko'ra guruhanish yo'q. Juft fe'l grammatik shakliga ko'ra ikki ko'rinishda bo'ladi: (Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R., Boqiyeva G.H., Qurbonova M.M., Yunusova Z.Q., Abuzalova.M.Q. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent. 2010. 278-bet.)

biri ravishdosh, ikkinchisi boshqa shaklda:

U menga Olimjon madrasasida farrosh (supurib-sidiruvchi kishi) qilib ishga joylashtirishga va'da berdi. (1, 38-bet.)

har ikki qismi bir xil shaklda:

Faqat sandiqfurush do'konining oldidan o'tayotganimda shuni sezdimki, u (o'tgan-ketganlarning ko'zidan yashirmoqchi bo'lib) hisob cho'ti panasiga bir narsani qo'yib yemoqda ekan, [2].

Baxtga qarshi, cho'ntagimda biron pul ham yo'q ekan, qizarib-bo'zarib attorga qarab: [2].

Juft so'zlar orasida sinonimlik hodisasi ham mavjud: Shunga qaramay u har kuni bir-ikki marta kelib otamdan xabar olardi[1].

“Bir-ikki” bu juft so'z “ba'zan” sodda so'ziga sinonim bo'la olsa ham, ba'zan so'zining o'zi “onda-sonda” juft so'z bilan yaqin ma'nodagi so'z hisoblanadi.

Xulosa. Juft so'zlar barcha uslublarda qo'llanila oladi. So'zlashuv va badiiy uslubni ularsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Juft so'zlarda ma'nodoshlik, antonimlik, butun-qism munosabati bor. Ma'no talabi bilan juft so'zlar qismlari ma'no ifodalay oladigan va mustaqil qo'llanila olmaydigan turlarga bo'linishi Sadriddin Ayniyning juft so'zlar keng foydalanilgan asarlari yuzasidan tahlil qilindi. Ijodkor asarlaridagi juft

soʻzlar qismlarining joylashish oʻrni leksemalarning semantik asoslanishini koʻrsatadi.
koʻlami, shakl ixchamligi hamda fonetik qonuniyatlarga

ADABIYOTLAR

1. Sadriddin Ayniy. Qisqacha tarjimai holim. – Toshkent, 1960.
2. Sadriddin Ayniy. Sudxoʻrning oʻlimi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016.
3. Sadriddin Ayniy. Eski maktab. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2020.
4. R.Ikromova. Oʻzbek tilida otlarning sintetik, analitik va funksional formalari. –Toshkent, Fan. 1985.
5. Q.Sapayev. Hozirgi oʻzbek tili. Oʻquv qoʻllanma. – Toshkent, 2009.
6. Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R., Boqiyeva G.H., Qurbonova M.M., Yunusova Z.Q., Abuzalova.M.Q. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. – Toshkent, 2010.
7. Yarashova N.D. Phonetic and methodological features of children's speech in the artistic text //湖南大学学报 (自然科学版). – 2021. – T. 48. – №. 11.
8. Jumaevna Y.N. Occupation of the child's personal mental status in dialogual speech //Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR). – 2020. – T. 9. – №. 5. – C. 405-408.
9. Jumaevna N.Y. Development of linguocreative abilities in children's speech //Modern Journal of Social Sciences and Humanities. – 2022. – T. 3. – C. 5-8.

Хулкар МУҲАММЕДОВА,
ЎзДЖТУ фалсафа доктори (PhD), доцент
E-mail: Hulkar_m@yahoo.com
Мадина ИРСАЛИЕВА,
ЎзМУ ўқитувчиси
E-mail: irsaliyeva92@bk.ru

ЎзДЖТУ доценти., Phd.М.Абдувахабова тақризи асосида

USING OF METAPHOR IN KADZUO ISIGURO'S NOVELS

Abstract

It is known that the means of artistic language are widely used in works of art. The means of artistic language serve to reveal the purpose for which the writer is expressing. Kazuo Isiguro is one of the most influential writers in the world, especially in modern English literature. In 2017, he won the Nobel Prize for his novels. His work is multifaceted. Today, the author is a writer who reveals aspects of the Japanese and English nation. The different interpretations of the metaphor analyzed in Kazuo Isiguro's novels are revealed in the example of the fate of the novel's protagonists.

Key words: novel, English, memory, pain, image, metaphor.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТАФОРЫ В РОМАНАХ КАДЗУО ИСИГУРО

Аннотация

Известно, что средства художественного языка широко используются в художественных произведениях. Средства художественного языка служат для раскрытия цели, ради которой выражается писатель. Кадзуо Исигуро — один из самых влиятельных писателей в мире, особенно в современной английской литературе. В 2017 году он получил Нобелевскую премию за свои романы. Его творчество многогранно. Сегодня автор — писатель, раскрывающий аспекты японской и английской нации. Различные трактовки метафоры, анализируемой в романах Кадзуо Исигуро, раскрываются на примере судеб героев романа.

Ключевые слова: роман, английский язык, память, боль, образ, метафора.

КАДЗУО ИСИГУРО АСАРЛАРИДА МЕТАФОРАНИНГ ТАСВИРЛАНИШИ

Аннотация

Маълумки бадий асарларда бадий тил воситалари кенг қўлланилади. Бадий тил воситалари ёзувчи ифода этаётган мақсадни очиб беришга хизмат қилади. Жаҳон хусусан, замонавий инглиз адабиётидаиждо қилиб келаётган адиблардан бири Кадзуо Исигуродир. 2017 йилда яратган романлари учун нобел мукофотида сазовор бўлди. Унинг ижоди серкиррадир. Бугуни кунда адиб япон ва инглиз миллатига хос бўлган жиҳатларни очиб берган адиб ҳисобланади. Кадзуо Исигуро романларида таҳлилга тортилган метафоранинг турлича талқин этилиши роман қаҳрамонлари тақдири мисолида очиб берилган.

Калит сўзлар: роман, инглиз, хотира, жароҳат, образ, метафора.

Кириш. Замонавий инглиз адибларидан бири бўлган Кадзуо Исигуро ўзининг ёркин асарлари билан адабиётга кириб келди. Келиб чиқиши асли япон бўлган Кадзуо Исигуро ўз асарларида японларга хос бўлган айрим хусусиятларни тасвирлашга ҳаракат қилди. У ҳозирги кунгача серкирра иждокорлардан бири ҳисобланади. Адибнинг ижоди бўйича тадқиқотлар олиб борилаётганлиги ҳам сир эмасдир.

Кадзуо Исигуро қатор романларида жароҳат метафорасини кенг талқин этганлигининг гувоҳи бўламиз. Адибнинг ўзи ҳам айнан яхши романларни яратишга сабаб бўладиган жароҳатлар борлигини таъкидлайди. Адибнинг фикрига кўра қалбга азоб берадиган жароҳатни на даволашнинг имкони бор ва на қутулишнинг. 1995 йилда адибнинг “The Unconsoled- Ҳасрат” номли романи нашр этилди. Роман айнан жароҳат ва оғриқ мавзусидан бошланади. Адиб жароҳатни қуйидагича ифода этади: “Оғриқ тинкангизни қуритишни биласизми, сиз қалб оғриғи ҳақида гапираясизми, Йўқ, йўқ жароҳат ҳақида. Унга айнача йил бўлди ва у мени тинч қўйгани йўқ. Дахшатли жароҳат. Жаноб Бродский сиз юрак оғриғини айтаясизми, Юрак оғриғи ҳеч нарса эмас. Мен ҳақиқий жароҳат ҳақида гапиргандим”[1]. Роман ҳикоячисининг ўзи айнан жароҳатини эслаган ҳолда унга айнача йил бўлган бўлишига қарамай ундан қутулмаганини таъкидлайди.

Умуман Кадзуо Исигуро қаҳрамонлари бахтли хотираларни унутган инсонлар ҳисобланади. Уларга жароҳат турлича таъсир қилган. Уларга етказилган жароҳат туфайли улар етим бўлиб қолишган. Етимликни бошидан ўтказган қаҳрамонлар бу жароҳатни унута олмайдилар. “Pale view of Hills-Туманда қолган тепалик” асари қаҳрамонларидан бўлган Эцуко Нагасакига тушган бомба натижасида ота-онасидан ажралган, Сашико эса етим бўлиб қолди, Кайко ва Ники эса уйларини йўқотишди. Уларда мана шу бомба туфайли пайдо бўлган жароҳат на йўқолади ва на унутилади. Кадзуо Исигуронинг 2000 йили нашр этилган “When we were orphans-Биз етим бўлиб қолганимизда” романида эса ота-онаси йўқ Бэнкс, Сара ва Жениферларнинг қалбидаги жароҳат чуқур очиб берилади. “The Unconsoled- Ҳасрат” романи қаҳрамони пианист Райдер кўплаб мамлакат ва шаҳарларда гастрол сафарларида бўларди. У ҳар сафар янги жойда концертда иштирок этар экан залга ота-онасини қўриш илинжида қарарди. Юқорида тилга олинган бадий тил воситаси ҳисобланган метафора адиб ижодига кенг талқин этилган. Адабиётшунослик лугатида метафора маъно қўчишининг кенг тарқалган турларидан бири бўлиб, нарсаларнинг орасидаги ўхшашликка асосланувчи қўчим турларидан бири деб изоҳланган[2]. Шу ўринда метафора яширин ўхшатиш бўлиб, унда

ўхшатилаётган нарса яъни уни ифодалаётган сўз билдиради. Кадзуо Исигуро ифода этган жароҳат бу жисмонан эмас балки унутиб бўлмайдиган оғрикни билдиради. Роман қахрамонлари олган жароҳатни адиб ниҳоятда теран очиб беради.

Кадзуо Исигуро яратган барча роман қахрамонлари бахтли ўтмишни унутиб юборишган. Бахтли ўтмиш уларга етказилган жароҳат туфайли хотирадан ўчиб кетган. Эндиликда уларнинг руҳига жароҳат шу қадар сингиб кетганки на унутишнинг ва на эсдан чиқаришнинг иложи йўқ. “The Unconsoled- Ҳасрат” романи ҳикоячиси харобазорда эски автобил қолдиқларига кўзи тушади. Автомобил қолдиқлари унга тўсатдан болаликда юз берган бахтли онларини эсалатади. Машинанинг орқа ўриндиғида ўйинчоқ аскарлар билан ўйнаганини, ота-онаси билан боғлиқ хотиралар уйғонади. Бир лаҳзалик бахтли хотираларни эслар экан Райдер бахтли хотиралар ортидан етказилган жароҳат кўпроқ азоб беришини ҳис қилади. Райдер эски автомобиль қолдиғида ўтириб ўша кун қандай яқун топганини хотирлашга уринади. Адиб буни қуйидагича ифода этади: “Автомобил қолдиғида ўтарар эканман кун қандай яқунланганини эслашга уринардим. Аммо тўсатдан хотирамда ёмғирли бўрон каби уйда қўтарилган жанжал ва отамнинг йўлда кўздан ғойиб бўлганлигини эсладим”[3]. Бошидан ўтказган хотираларни эслашда адиб бахтли воқеалардан кўра жароҳат изини қолдирган воқеаларга кучли урғу беради. Бу “When we were orphans- Биз етим бўлиб қолганимизда” романида ҳам акс этган. Роман қахрамонларидан бири болаликдаги бахтли онларини эслар экан, онаси билан майсазорда қувлашмачоқ ўйнаганини, ўйин охирида ҳатто ким ютганини эслай олмаслигини таъкидлайди. Шу билан бирга ҳозиргача онасига нисбатан ўша пайтда ҳис қилган адолатсизликни эслашини айтиб ўтади. Бэнкс эса болалиги ўтган Шанхайдаги уйга ўхшаш уйга келиб қолади. Уйни кузата туриб тўсатдан зинапоёга кўзи тушади. Зинапоё унга болалигида тепадан пастга сирғалиб тушиш одатларини эслатади. Бу онлар бир лаҳзага Бэнкс юзида табассум уйғотади бироқ, бир неча дақиқалардан сўнг онасидан ажралганлиги ва мана шу онлардан бошлаб у ҳеч қачон зинапоёларда тепадан пастга сирғалиб тушмаганлигини эслайди. Онасидан ажралганлиги туфайли у ҳатто бу севимли машғулотини унутиб юборди. Онасидан айрилиши туфайли қалбида чуқур жароҳат қолди. Адибнинг қатор романларида қутилимаган деталь, уй ёки буюмлар ўтмишда етказилган жароҳат оғригини эслатиб юборади. Адибнинг ўзи ҳам жароҳат кундан кун ўзгариб ёки ўзгармаслигини жонли ифода этишга уринади. Дастлаб жароҳат етказилган кун, йиллар ўтган сайин уни унутишга уриниш, аммо ҳар сафар жароҳатни ёдга солувчи воқеаларнинг жонланиши ва ниҳоят бу жароҳат чарчатишини таъкидлайди. Кадзуо Исигуро жароҳатни ўз романларида оғрик, мудҳиш хотиралар, изтироб каби турлари орқали ифода этади.

Адиб қахрамонлардаги жароҳатни кути, сандиқ ёки сирли буюмларга тўла қутича каби деталлар орқали кўрсатишга уринади. “Pale view of Hills-Туманда қолган тепалик” романидаги қахрамон Сашико Америкага кета туриб қутига япон севисини жойлаштиради. Бу сервис оиласи билан боғлиқ ягона эсдаликлардан бир эди Орадан қирқ йил ўтиб ҳикоячи Эцуко бу кути ва сервис ҳақида эслатиб юради. Айнан япон сервиси йўқолган оила ва у билан боғлиқ хотираларни эслатиб турувчи буюм эди. Деталь сифатида ифода этилган кути романдан романга кўчар экан адиб ундан нафақат бахтли хотиралар, балки фожеа бошланган кун кути билан боғлиқлигига ишора қилади. “The Unconsoled- Ҳасрат” романида Софи сувенир қутигасини йўқотиб қўйиши ва бу йўқотиш натижасида отаси билан боғлиқ хотираларни ҳам унутади. Сондерс

эса апельсин қутисининг портлаб кетиши натижасида оиладан ажралиб қолганлигини ачиқ қайғу билан ҳикоя қилади. Кадзуо Исигуро қутини нафақат оддий бир буюм сифатида балки уй тимсолида ҳам ифода этишни давом эттиради. “When we were orphans-Биз етим бўлиб қолганимизда” романида етим бўлиб қолган кичкина Женнифер буюмлари солинган қутини оладиган кунни кутади. Уйдан ва оиласидан ажралган женнифер бор буюмларни қутига жойлаб ўзи билан олиб кетишга уринади. Аммо манзилга етгач қути келмайди. Авиакомпаниядан шахсий буюмлари солинган қути йўқолганлиги ҳақида хат олади. Бу хат батамом уй билан боғлиқ хотираларга хотима ясади. Кичкина Женнифер учун қути унга ўз уйини эслатиб турувчи катта нарса эди. Бундай вазият “Never let me Go- Ҳеч қачон мени қўйиб юборма” романида ҳам такрорланади. “Pale view of Hills-Туманда қолган тепалик” романида тасвирланган кичкина Марико мушук болалари учун уй вазифасини ўтай оладиган катта қутини лотерея белетида ютиб олади. Кичкина Марико лотерея ўйинида атиги мушук болалари учун бошпана бўла оладиган қути ютиб олишни шу қадар хоҳлардики гўёки бу истак Марико ҳаётидаги ягона тилак эди. Мушук болалари учун қути ростқамаиға уй бўла олишини ва бу уйчада мушук болалари марико айтганидек тинч улғайиши мумкин эди. Тадқиқотчи Шаффер Б адиб ижодини ўрганар экан айнан қути деталига эътибор бериб, Марико сабзавотлар учун ютиб олган ютган қути йўқотиш белги вазифасини ўтаганини таъкидлайди. Тадқиқотчи фикрига кўра Кадзуо Исигуро ифода этган қутилар инсонга жароҳат етказиши ва бу оғрикни қахрамонлар доим эсда тутиб туришди[4]. “Pale view of Hills-Туманда қолган тепалик” романи ҳикоячиси Эцуко вафот этган қизи ҳақида гапира туриб, турмуш ўртоғининг отасини хотирлайди. Қирқ йил олдин Нагасакида Эцуконинг қайноғаси Огата-сан скрипка чалишни машқ қилганлигини ва у бу билан ўғли билан муносабатни яхшилаш мақсадида қилганлигини ҳам эслайди. Эцуко учун Огата-сан қарзларни тўлаш учун кечалари скрипка чалган ва бу билан у оиланинг ҳаётини яхшилашга ҳаракат қилган кадрли инсондир. Шундай бўлишига қарамай бу тинч оиланинг ҳаётини Нагасакига тушган бомба барбод қилиб юборди. Романининг энг ачинарли нуқталаридан бири сифатида Кадзуо Исигуро бунга катта эътибор қаратади.

Қўлаб тадқиқотчилар ёшлигида Англияга қўчиб келган Кадзуо инглиз жамиятида улғайсада ўз миллатига нисбатан амалга оширилган даҳшатли ҳодисага беъэтибор эмаслигини таъкидлашади. Унинг романларида бу каби оғрикли жароҳатлар жуда кўпلىги қахрамонлар мисолида ёрқин намоён бўлади. Кадзуо Исигуро ижодини ўрганган Б.Луис ва М.Петрулар “The Unconsoled- Ҳасрат” романида адиб Райдернинг бир неча эгизак персонажлар гуруҳини кузатиш мумкинлигини изоҳлаб ўтишган. Уларнинг фикрига кўра Кадзуо Исигуро инглиз жамиятида улғайган бўлишига қарамай миллат тақдирига бефарқ бўлмаган адибдир[5]. Инглизларга хос бўлган образлар билан бирга адиб япон миллатига хос бўлган қахрамонларни ҳам мохирлик ила тасвирлайди. Уларнинг номлашда ҳам япон исмларидан фойдаланади.

Глоббалашган инглиз жамиятидаги қўпманият-лилик адибга мана шундай образлар яратиш имконини тақдим этиши ҳам бежизга эмасдир. Қалбга етказилган жароҳат япон ва инглиз миллатига ҳам бирдай таъсир қилишини уларнинг қай бири фожеалироқ эканлиги борасидаги саволга ечим топишни адиб китобхонга қўйиб беради.

Кадзуо Исигуродан интервью олган Д.О. Кридор унинг қахрамонлари ўтмишда жароҳат олган вақтларидан бошлаб биз уларни ҳамон ўша манзара фонида кўришимизни билдириб ўтади[6]. Адибнинг ўзи ҳам

жароҳат қандай бўлмасин у оғрикли бўлишини бу нафақат инсонга балки жамият тақдирига ҳам бевосита таъсир қила олишини таъкидлаган. Адиб ҳар бир қаҳрамон тақдирини яратар экан уларнинг ўзига хослигини ҳам очиб беради. Ҳаётнинг битта нуқтасида туташган қаҳрамонлар тақдирда ўчмас жароҳат изи бор. Уларни туташтириб турувчи жароҳат уларга кучли таъсир қилар ва унутиб бўлмасликни эслатиб туради. Кадзуо Исигуронинг аҳамиятга молик тарафи шундаки у инглиз ва япон менталитетини бирлаштира олганлигида кўринади. Ўзи япон бўла туриб инглизларга хос таълимни олганлиги бунинг асосий сабабидир. Унинг романларида ҳам бу кучли таъсир қилганлиги кўзга ташланади. Япон қаҳрамонлари тақдирини тасвирлашда реалликка асосланишга уринади. Уларни борлигича очиб беришга ҳаракат қилади. Инглиз қаҳрамонларида эса инглиз жамиятининг оксужларга хос бўлган феъл-атвори сақлаб қолишнинг уйдасидан чиққан. Хусусан унинг “The Remains of the day – Қолган кунлар” романида яққол кўзга ташланади. Роман қаҳрамони Стивенс бутун умри

давомида лорд Дарлингтонга хизмат қилади. Унинг бурчи ҳам ана шу хизмат қилишида кўринади. Инглиз лорди дарлингтон вафотидан сўнг эса ана шу бурч ва садоқатни ўзида сақлаб қолади. Стивен учун ҳар куни патнисда лордга нонушта ёки ичимлик олиб келиши унинг одатига айланиб қолади. У лордга садоқат билан хизмат қилади. Оксуж зодагонга хизмат қилишни ўзининг бурчи деб билган Стивенс табиатида ўзгартириб бўлмас феъл-атвор мавжуд. Кадзуо Исигуро романлари орасида мазкур асар қаҳрамони бошқа асарларда такрорланмайди. Аммо унинг калбида ҳам жароҳат изи борлигини адиб аста-секинлик очиб беради.

Юқорида таҳлилга тортилган инглиз адиби Кадзуо Исигуро романларида жароҳат метафораси турлича ифода этилганлигини кузатиш мумкиндир. Серқирра ижодкорнинг ўзи ҳам жароҳатни даволаб бўлиш мумкинми деган саволга жавоб топишни китобхонга ҳавола қилади. Қаҳрамонлар тақдирда юз берган туб бурилишларда жароҳатнинг ўчмас изини деталлар билан очиб беришга ҳаракат қилганлигини кўришимиз мумкиндир.

АДАБИЁТЛАР

1. Kadzuo I. The Unconsoled. L.:Faber and Faber 1995. – 3 p.(тарж бизники)
2. Куронов Д. Адабиётшунослик луғати. Тошкент:Академнашр. 2013. -170 б.
3. Kadzuo I. The Unconsoled. L.: Faber and Faber 1995. – 275 p.
4. Shaffer B. Understanding Kazuo Ishiguro. Columbia: University of South Carolina Press, 1998. 141 p.
5. Lewis B. Kazuo Ishiguro. Manchester and NY: Manchester University Press, 2000. 176 p.; Petry M. Narratives of Memory and Identity: The Novels of Kazuo Ishiguro. Frankfurt: Peter Lang, 1999. 174 p.
6. Krider D.O. «Rooted in a Small Space»: An Interview with Kazuo Ishiguro // The Kenyon Review. 1998. Vol. 20.P. 152.

УДК:382.5734.

Хилола НАДИРОВА,
Жиззах "Sambhram" университети инглиз тили ўқитувчиси
E-mail: hilolanadirova18@gmail.com

ЖДПИ доценти, н.ф.д. У.Жуманазаров тақризи асосида

ТИЛ ЎРГАНИШДА НУТҚИЙ КЎНИКМАЛАРНИНГ ЎРНИ

Аннотация

Ушбу мақолада хорижий тилларни ўрганувчиларнинг тилни ўрганиш жараёнида нутқ ва унинг турлари, нутқий фаолият, лингвистик компетенцияни шаклланиши ва ривожланишида унинг ўрни, шунингдек нутқий кўникма тўғрисида сўз юритилган ва мақолада келтириб ўтилган мулоҳазаларга ҳулосалар берилган.

Калит сўзлар: қобилият, нутқ, нутқий компетенция, нутқий кўникма, нутқий фаолият, лингвистик компетенция, нутқ операцияси, грамматик нутқ.

РОЛЬ РАЗГОВОРНЫХ НАВЫКОВ В ИЗУЧЕНИИ ЯЗЫКА

Аннотация

В данной статье рассматривается речь и ее виды в процессе изучения языка изучающими иностранный язык, речевая деятельность, ее роль в формировании и развитии языковой компетенции, а также навыков говорения, и обобщаются соображения, представленные в статье.

Ключевые слова: способность, речь, речевая компетенция, речевая способность, речевая деятельность, языковая компетенция, речевая операция, грамматическая речь.

THE ROLE OF CONVERSATIONAL SKILLS IN LANGUAGE LEARNING

Annotation

This article discusses speech and its types in the process of learning a language by foreign language learners, speech activity, its role in the formation and development of language competence, as well as speaking skills, and summarizes the considerations presented in the article.

Key words: ability, speech, speech competence, speech ability, speech activity, language competence, speech operation, grammatical speech.

Кирриш. Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятида тутган ўрни тобора мустаҳкамланиб бормоқда. Буни барча соҳаларда, айниқса таълим ривожига яққол кўриш мумкин. Ана шундай долзарб бир пайтда юрт келажигининг эгаси бўлган ёшларга хорижий тилларни пухта ўргатиш муҳим вазифа ҳисобланади. Қолаверса, бугунги глобаллашув шароитида хорижий тилларни билиш-жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий, илмий ва маданий тараққиёти учун улкан аҳамият касб этади. Ёшларнинг хорижий тилларни мукаммал ўзлаштириши эса бевосита чет тили ўқитувчиларининг билим ва маҳорати, дарсларда педагогик ва ахборот-коммуникация технологияларини қўллай олиши билан боғлиқдир.

Педагогика ва психологияга оид адабиётларда қобилият турлича изоҳланади. Жумладан, педагогика фанидан изоҳли луғатдаги таърифига кўра: «Қобилият – бу инсоннинг бирон-бир хусусиятининг ўзигагина эмас, балки шахс фаолиятининг талабларига жавоб бера оладиган ва шу фаолиятда юқори кўрсаткичларга эришишни таъминлашга имконият берадиган хусусиятлар синтезидан иборатдир. Бу инсоннинг ҳам индивидуал салоҳияти ва имконияти ҳамдир. Қобилиятнинг юқори даражаси истеъдод ва даҳоликка намоён бўлади». Э.Ғозиевнинг фикрига кўра, «Шахснинг фаолиятини муваффақиятли амалга ошириш шарти ҳисобланган билим, кўникма ва малакаларни егаллаш динамикасида юзага чиқадиган фарқларда намоён бўладиган индивидуал психологик хусусияти қобилиятлар дейилади».

Қобилият алоҳида шахсга хос бўлган психологик, педагогик хусусият бўлиб, у характерига кўра турлича бўлиши мумкин. Яъни педагогик, касбий, меҳнат, ижодкорлик, кўриш, эшитиш, воқеаларни олдиндан билиш қобилиятлари ва бошқалар.

Олиб борилган тадқиқотлар шундан далолат берадики, ўзгалар хатти-ҳаракатини баҳолаш, мулоқот жараёни мазмуни истиқболини башорат қилиш, олдиндан ҳис эта олиш каби йўналишлар ҳам айнан инглиз тили ўқитувчилари учун характерлидир. Инглиз тили ўқитувчиси дарс жараёнида ўқувчини фан мазмунида ифода этилган назарий ғоялар, қиёсий таҳлиллар асосида чиқарилган ҳулосалар, дунёқараши, онги, ахлоқ-одоби, хатти-ҳаракати, сермазмун нутқи, фикр-мулоҳазалари орқали ишонтиради.

Ишонтариш дидактик метод бўлиши билан бир қаторда тарбия методи ҳамдир. Ишонтаришда ўтиладиган мавзуга оид мисоллар, аудиовизуал воситалар, методик характердаги расмли альбомлар, эсдаликлар, хариталар, АКТлар ва бошқалар муҳим восита ҳисобланади. Ушбу воситалар орқали инглиз тилининг ўзига хос хусусиятлари, тили ўрганилаётган мамлакатлар, яъни асосан АҚШ, Англия тарихи, географияси, демографик ҳолати, миллий ўзига хос жиҳатлари, урф-одатлари, анъаналари, маданияти, санъати, иқтисодиёти, сиёсат ва бошқалар ҳақидаги фикрлар исбот ва далиллар келтириш орқали ўқувчилар онгига сингдирилади. Бу ўринда ўқитувчи ва ўқувчи ўртасида ўрганилаётган мавзу юзасидан фикрлар қарама-қаршилиги, баҳс-мунозара, танқидий нуктаи назар бўлиши мумкин. Инглиз тили дарсларида талабанинг эркин ва мустақил фикри, ҳис-ҳаяжони, назарий фикрларнинг далиллар асосида исботлаб берилиши, ўзи билмаган, кўрмаган мамлакат, шахсан мулоқот қилмаган миллат тили, маданияти ҳақидаги қарашларини янада бойитади. Бу жараёнда ўқитувчининг билими, педагогик санъати, нутқ техникасига риоя этиши, тил қондаларини мукаммал билиши, маданиятлараро алоқанинг пайдо бўлиш ва

ривожланиш динамикаси тарихдан хабардорлиги, дунёқараши, ижтимоий сиёсий савияси муҳим аҳамият касб этади [1].

Германиялик олим М.Холлидей нутқий компетенциянинг мазмунида бир-бирига таъсир этувчи учта компонентли тузилиши моделини яратиб, ушбу компонентлар “ижтимоий контекста нутқни формал ифодалайди ва коммуникациянинг мазмунан ўзига хослигини ажратишда объектив асос” [2] бўлиб хизмат қилишини таъкидлайди.

Лингвистик компетенция сўзловчининг бирор бир нутқий вазият, коммуникатив мақсад ва хоҳиш-истагидан келиб чиққан ҳолда керакли лингвистик шакл, ифода усулини танлаш имконини яратади. Шу сабабли касб-хунар коллежлари ҳамда олий таълимнинг ихтисослиги ва ўқитувчиларини ҳисобга олганда лингвистик шакл, ифода усули турлича бўлишини эътиборга олиш лозим. Лингвистик компетенция, шунингдек, ижтимоий-маданий компетенцияни ўз ичига олиб, аутентик нутқнинг миллий хусусиятларини: ўзи яшаётган мамлакатнинг урф-одатлари, кадриятлари, маросимлари ва бошқа миллий-маданий хусусиятларини билиш ҳамда тили ўрганилаётган мамлакат билан таққослаган ҳолда тақдим эта олиш қобилиятини кўзда тутати. Яъни мос коммуникатив вазиятда дискурс танлай олиш; юзага келган муаммонинг моҳиятини тушунтира олиш ва мижозга зарурият туғилганда розилик борасидаги хизматни тақдим қилувчи шахсга тушунтира билиш; тил шакллари танлай билиш ва уларни нутқий мавзу бўйича коммуникатив вазиятлар доирасида лингвистик матнга мувофиқ тарзда қўлай ва ўзгартира олиш; тил эгаларида ҳайратланиш ёки аччиқланишни уйғотмайдиган, улар учун табиий, одатий саналган муомалада мулоқот қила олиш қабилар таҳлил қилинади.

Чет тилда нутқий малакаларни эгаллаш таълимдан кўзланадиган мақсад бўлиши билан бирга ўрганилаётган тил янги ва фойдали ахборот олиш-етказиш воситаси мақомини ҳам олади. Талаба фақат мулоқотдош сифатида эмас, балки ахборот соҳиби мақомида ўрганилаётган тилдан фойдаланади.

Талабалар лингвистик компетентлигини шакллантиришда нутқ ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, улар нутқ темпи, оҳанг-нутқ баландлиги, нутқий актлар, тинглаш, аудиторлик қобилияти коммуникация давомида муҳим дидактик хусусиятга эгадир. Коммуникатив жараёни амалга оширишда субъектлар ҳаракатининг идентификацияси учун нутқий акт кўриниши ва тузилмасини аниқлаш лозим. Лингвист олимларнинг фикрларига кўра, нутқий акт тузилмаси 3 таркибий қисмдан иборат:

- 1) иллокуция – сўзловчи мақсади;
- 2) локуция – тилга чиқариш, ифодалаш;
- 3) перлокуция – тингловчига нутқий таъсир натижаси.

Нутқий актларнинг қуйидаги тоифалари фарқланади:

- 1) Ассертивлар: таъкидлар, маълумотлар, қоидалар ва ҳ.к
- 2) Директивлар – буйруқлар, илтимослар, талаблар, тақиқлар, руҳсатлар, маслаҳатлар, саволлар ва ҳ.к
- 3) Комиссивлар – мажбуриятлар, ваъдалар, ишонтиришлар, қафолатлар, қасамлар, таҳдидлар ва ҳ.к
- 4) Декларативлар – эълонлар, ниманингдир очилиши, ёпилиши, қарорлар, тайинланишлар ва ҳ.к.
- 5) Экспрессивлар – раҳматлар, узрлар, ҳамдардлик, табрик, мактов, шикоятлар ва ҳ.к. Бу дидактик қоидалар лингвистик билим, малака ва кўникмаларни шакллантиришда ўқитувчи ва талаба ўртасидаги коммуникация жараёнида ўз натижасини намоён этмоғи лозим. Демак,

лингвистик компетентликнинг юқори мезони коммуникатив компетентлик ҳисобланади. Шу боис лингвистик компетенция коммуникатив компетентлик учун муҳим босқич ҳисобланади. Коммуникатив компетентлик эса қатор компетенция компонентлари йиғиндиси сифатида намоён бўлади.

Инглиз тили ўқитувчилари коммуникатив компетентлигини белгиловчи муҳим сифат аудит – тинглаш – қобилиятидир. Яхши сезги, муҳокама этилаётган мавзуга кизиқиш, тилга доир хусусиятларни тушуниш, ташқи таъсирлардан ҳимояланганлик, сўзловчи томонидан нутқнинг тўғри уюштирилиши (масалан, оптимал темп, аниқ артикуляция, мантик, ифодалилик), эшитув аппаратининг соғломлиги, диққат барқарорлиги, тезкор хотиранинг етарли ҳажми, асаб тизими хоссалари, ахборотнинг тўлиқ етказилиши ва аудит жараёнининг яхшиланишига таъсир ўтказиши. Демак, нутқнинг психосемантик тузилиши, унинг лингвистик ва паралингвистик жиҳатларининг тадқиқ этилиши инглиз тили ўқитувчиларининг коммуникатив компетентлигини асосий ва муҳим жиҳати ҳисобланади.

Илмий маълумотларга қараганда тинглаш мулоқот жараёнининг 45% ини ташкил этади. Аудит эса қисман, нотўлиқ, қониқарли, аёло ва қониқарсиз бўлиши каби параметрлардан иборат бўлиши мумкин. Мазкур ҳолат эса қатор омилларга: тилга доир қонуниятларни билиш ҳамда тушуниш даражаси, нутқий ахборотни тақдимот этиш шакли, мавзунинг ижтимоий характердаги долзарблиги, ижобий натижалilik, муҳитга таъсири, нутқдаги асосий тушунча ва ғояларни ажратиш олиш, ижтимоий ҳаётни реал ифодалаш даражаси ҳамда аудиторнинг қобилият, хотира, диққат, характер, ирода каби индивидуал-психологик хусусиятлари билан боғлиқдир.

Нутқ маҳорати, хусусан, лексика автоматлашган, барқарор, мослашувчан ва "онглилик" каби сифатларга эга бўлса, уни шаклланган, деб ҳисоблаш мумкин. Автоматлаштириш тезлиги, иқтисод, нутқ ҳаракатининг силлиқлигини, юкламанинг паст даражасини, уланишга тайёрлигини таъминлайди. Барқарорлик она тилига аралаштиш каби ҳар қандай таъсирга қарши иммунитет сифатида қаралади.

Нутқ маҳоратига хос сифатлардан яна бири – мослашувчанликни икки йўл билан ўрганиб чиқиш мумкин: а) янги вазиятлар билан шуғулланиш қобилияти сифатида; б) янги нутқий материал устида ишлаш қобилияти сифатида. Бу сифатлар маҳоратга нисбатан айтилмайди, балки автоматлаштириш ва барқарорликни яратиш жараёнида, маълум машқларни бажариш орқали ҳосил бўлади.

Нутқ кўникмалари деганда тил (грамматик ва лексик) воситаларидан коммуникатив қобилиятларнинг таркибий қисмлари сифатида фойдаланиш операцияларини автоматлаштирилган тарзда амалга оширишни англатади. Нутқий кўникмалар автоматлаштирилган (нутқ) операциялари бўлиб, улар таркибий қисм сифатида қобилиятга киради, қобилият эса ижодий фаолиятнинг бирлиги сифатида кенг қамровли нутқий ҳаракатидир. Грамматик нутқ гапириш кўникмаси остида, масалан, чет тилларни ўқитиш методикасида, синтактик-морфологик жумлалар тузилишини танлаш учун автоматлаштирилган грамматик операциялар, шунингдек, уларни коммуникация ва нутқ нормаларига мувофиқ амалга ошириш тушунилади. Нутқ фаолиятининг асосий турларига қараб чет тиллар методикасида тўртта асосий қобилият ажралиб туради: а) диалогик ва монологик шакллардаги гапириш қобилияти; б) ёзиш қобилияти; в) тинглаш қобилияти; г) ўқиш қобилияти. Ҳар бир қобилият ўз кўникмалар гуруҳига таянади, синтезлашиб қобилиятда фаолият кўрсатади. Биргаликда нутқ қобилиятлари ва кўникмалари тўғри қурилишини ва амалга оширилишини таъминлайди.

Нутқ операцияси – нутқ-фикрлаш жараёнининг бирлиги бўлиб, уни амалга ошириш жараёнида онгсизлик, автоматизм ва барқарорлик билан тавсифланади. А.Леонтьевнинг таърифига кўра[3], мукамалликка етказилган нутқий операциялар нутқий кўникма номи билан юритилади.

Нутқ фаолиятининг турлари (ўқиш, ёзиш, тинглаш ва гапириш) – бу матн асосида параллел равишда шакллантирилиши ва ривожлантирилиши лозим бўлган нутқий кўникма ва қобилиятларнинг ҳар хил турлари саналади.

Шундай қилиб, айтилган мулоҳазаларимизга асосланиб қуйидагиларни таъкидлашни лозим топдик: а) тил ўрганувчиларнинг нутқ компетенцияси – нутқ тайёргарлигининг муайян таркибий қисмига, жумладан, тил, мулоқот ва услубий компонентларга нисбатан ўрнатилган ўзаро боғлиқ шахсий сифатлар (билим, кўникма ва қобилият, фаолият усуллари) мажмуидир; б) ҳар бир тил ўрганувчининг ижтимоий фаолиятида нутқ компетенциясининг шаклланиши сўз бойлигини кенгайтириш, нутқнинг грамматик тузилишини ривожлантириш, нутқ маданиятини эгаллаш, полемикани ва танқидий фикрлашни ўзлаштириш орқали содир бўлади, деган яхлит тўхтамга келдик.

Хулоса. Хуллас, айтилган мулоҳазалар асосида қуйидаги хулосаларга келамиз:

Нутқ фаолияти инсонга нисбатан бинорлик вазифасини бажаришини инобатга олсак, нутқ-фикрлаш

фаолиятининг таркибий қисми сифатида муайян шахсни, хусусан, соҳа талабаларининг ҳам ривожлантиришга, хусусан, сўзамол, луғат бойлиги кенг, интеллектуал ва салоҳиятли, компетентли миллий кадр даражасига етказишга лисоний омил сифатида хизмат қилиши тасдиқланди.

Тўлақонли мулоқот қилиш учун ҳар бир талаба ўзларининг ниятлари, фикр-мулоҳазалари, ички кечинмаларини муайян мақсадларда ифодалаш учун фақат ўзигагина хос ва мос нутқ қобилиятидан самарали фойдаланишга ҳаракат қилади. Айни лисоний омил талабанинг коммуникатив қобилиятини ривожлантиради.

Нутқ компетенцияси мазмун-моҳиятига кўра, муайян билимни эгаллаш, ахборотни олиш ва узатиш, коммуникатив алоқа ва рағбатлантирувчи (мотивация) вазифаларни бажаради ва бу вазифалар ўзаро бир-бири билан боғлиқликда бўлади, муайян нутқий жараёнда эса бири иккинчисига ўтиши ҳам мумкин.

Нутқ компетентлигининг тузилиши учта асосий ёндашув компонентлар йиғиндиси сифатида юзага келишини таъкидлаш лозим: а) фаолиятнинг ижтимоий-амалий йўналиши билан боғлиқ бўлган мотивацион ва мақсадли ёндашув орқали тавсифланади; б) мазмунли, муайян фаолиятнинг нутқига қаратилган билим ва кўникмалар мажмуасининг мавжудлиги билан тавсифланади; в) шахсий, субъектнинг касбий жиҳатдан аҳамиятли психологик сифатларининг салоҳияти билан белгиланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Холиков А. Педагогик маҳорат. Ўқув қўлланма. – Т.: «Iqtisod-Moliya», 2010. – 52-б.
2. Haliday M. «I personal Perspective». In On Grammar, Vol. 1 in The collected Works, pp. 7, 14
3. Леонтьев А. Язык, речь, речевая деятельность. – М.: Просвещение, 1969. – 214 с.
4. Хижняк, Т.А. Спиридонова, В.К. Горбачева // Иностранные языки и межкультурные коммуникации: межвуз. сб. науч. статей: - Саратов: Изд-во «Слово», 2001. – С. 135-142 (0,14 п.л.).
5. Jim Scrivener. Learning Teaching, Macmillan Books for Teachers. – Oxford, 2005. – 68
6. Jeremy Harmer. The Practice of English Language Teaching. – Longman, 1995. – 32
7. Stephen D. Krashen. Principles and Practice in Second Language Acquisition. – Pergamon Press. – 57
8. Fiedler E. America in Close-up / E. Fiedler, R. Jansen, M. Norman-Risch. – Longman Group UK Ltd, 1998. – 282
9. Jones K. Simulations: a Handbook for Teachers and Trainers / K. Jones. – Kogan Page Ltd, 1995. – 145
10. Livingstone C. Role Play in Language Learning / C. Livingstone. – М.: Vysshaya shkola, 1987. – 127
11. Kozhushko S. Law at First Sight / S. Kozhushko, O. Glinska, M. Kabanova. – Dnipropetrovsk, 2011. – 328

Зебогул НАЗИРЖОНОВА,
Андижон давлат университети ўқитувчиси
E-mail:etiborbaxridinovagmail.com

ЎзДЖТУ катта ўқитувчиси, ф.ф.б.ф.д. (PhD) Насриддинов Д.А тақризи асосида

EMOTIONAL IN FRANCE «SCARY (PEUR)» LEXICONS OF CONCEPT REPRESENTATION MEANS

Abstract

The issue of the primacy of human emotions remains relevant and controversial today. There are two approaches in work that shed light on the role of emotions in human life. Indeed, some researchers hypothesize that emotions are secondary because cognitive activity is interrelated with thinking, and that man is a social being. Others, on the contrary, emphasize the emotional and social significance of man and explain that the process of knowing the reality that surrounds him is most effective if it goes through an emotional experience. The article analyzes the views as above.

Key words: dermination, emotional concept, representation, emotional, prism, mismanics, psychosomatic changes, changes, integral and differential segations.

ЭМОЦИОНАЛЬНОЕ ВО ФРАНЦИИ «SCARY (PEUR)» ЛЕКСИКА РЕПРЕЗЕНТАЦИИ ПОНЯТИЯ ОЗНАЧАЕТ

Аннотация

Вопрос о первичности человеческих эмоций остается актуальным и дискуссионным и сегодня. В работе есть два подхода, проливающих свет на роль эмоций в жизни человека. Действительно, некоторые исследователи предполагают, что эмоции вторичны, поскольку познавательная деятельность взаимосвязана с мышлением, а человек — существо социальное. Другие, наоборот, подчеркивают эмоциональную и социальную значимость человека и поясняют, что процесс познания окружающей его действительности наиболее эффективен, если он проходит через эмоциональное переживание. В статье анализируются представленные выше взгляды.

Ключевые слова: дерминизация, эмоциональная концепция, представляющая, эмоциональная, призма, мимические, психосоматические изменения, изменения, интегральные и дифференциальные сегменты.

ФРАНЦУЗ ТИЛИДА «ҚЎРҚИНЧ (PEUR)» ЭМОЦИОНАЛ КОНЦЕПТИНИ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯЛАШНИНГ ЛЕКСИК ВОСИТАЛАРИ

Аннотация

Инсон эмоцияларининг бирламчилиги масаласи бугунги кунда долзарб ва мунозарали бўлиб қолмоқда. Эмоцияларнинг инсон ҳаётидаги ролини ёритадиган ишларда иккита ёндашувни фарқлашади. Ҳақиқатан ҳам, айрим тадқиқотчилар эмоциялар иккиламчи, чунки билиш фаолияти тафаккур билан ўзаро боғланишда бўлади, инсон эса ижтимоий мавжудот ҳисобланади, деб фарз қиладилар. Бошқалари, аксинча, инсоннинг эмоционал-ижтимоий аҳамиятини таъкидлаб қўрсатадилар ва буни ўраб турган воқеликни билиш жараёни, агар у эмоционал кечинма орқали ўтса, энг самарали деб тушунтирадилар. Мақолада юқоридаги каби қарашлар таҳлилга тортилган.

Калит сўзлар: қўрқинч, эмоционал концепт, репрезентациялаш, эмоционал-ижтимоий аҳамият, призма, мимика, психосоматик ўзгаришлар, феъл-атвор ўзгаришлари, интеграл ва дифференциал семадар.

Кириш. Лингвистика соҳасидаги замонавий илмий билимнинг антропоцентрик ва когнитив парадигмалари у ёки бу тўда менталитетининг ўзига хос хусусиятини унинг тилида мужассамладиган концептларни – атрофи олам ҳақидаги билимларнинг призмаси орқали аниқлаш учун кенг истиқболлар очиб беради. Инсон эмоцияларини, уларнинг табиатини ва ролини билиш фаолиятида ўрганиш билимнинг турли – психология, лингвистика, маданиятшунослик ва бошқа соҳалари олимларининг диққат-марказида қолмоқда.

Қатор олимлар инсоннинг эмоционал-ижтимоий аҳамиятини таъкидлаб қўрсатадилар ва буни ўраб турган воқеликни билиш жараёни, агар у эмоционал кечинма орқали ўтса, энг самарали деб тушунтирадилар. Юқоридаги нуқтаи назарга қўра, эмоциялар инсон хатти-ҳаракатларининг асословчи ва йўналтирувчи омил ҳисобланадилар. Эмоция муаммоси билан шуғулланувчи бир қатор олимларнинг фикрига қўра, кейингилари одамлар ўртасидаги муносабатларнинг воситаси сифатида қаралиши мумкин [6], чунки эмоцияларнинг ташқи ифодаси (мимика, имо-ишоралар, феъл-атвор, муомала, юриш-туриш) ижтимоий характерга эга.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Эмоцияларни ўрганишда, шу жумладан психолингвистик ва

лингвокогнитив ёндашувлар нуқтаи назардан ўрганишда, аънавий тарзда универсал, умуммаданий эмоцияларни ажратиб қўрсатадилар, унинг таркибига қўрқинч (фр. peur) эмоцияси қиради. Уларнинг универсал характери бир типдаги физиологик намоён бўлиш ва хилма-хил маданиятларнинг, тилларнинг вакиллари томонидан таниб олиниши билан тушунтирилади. Бунинг шарофати билан маданиятлараро муносабат мумкин бўлиб қолади. Шу билан бирга бу типдаги эмоциялар миллий*маданий ўзига хос хусусиятга эгадирлар. Маданий-тарихий нормалар ва аънавлар маълум этнос учун бу эмоцияларнинг намоён бўлишига ва бошдан кечирилишига таъсир қўрсатадилар (қаранг, масалан, [13]).

Эмоцияларнинг, шу жумладан қўрқинчнинг иккита даражасини фарқлашади. Биринчи даража туғма ва ҳар бир киши томонидан ҳис қилинадиган инстинкт билан ўзаро боғланишда бўлади. Иккинчиси эса инсоннинг ижтимоий роли билан боғлиқ бўлади. А. Н. Леонтьевнинг тўғри қайд қилишича, ўзининг тараққиёти давомида тадқиқ қилинаётган «эмоция <...> мураккаб ўзаро боғланганлик характерини қўлга киритди, табақалашди ва энг эқори эмоционал жараёнлар деб аталувчи ранг-баранг: ижтимоий, эстетик, интеллектуал қўринишларни ҳосил

қилди, улар ҳозир инсоннинг эмоционал ҳаётининг асосини ташкил қиладилар» [8].

С. В. Зайкина изидан бориб, биз эмоцияларни “инсоннинг ўзига ва ўраб турган атрофи-оламга муносабатини акс эттирувчи, мимик, психосоматик, феъл-атвор ўзгаришлари билан характерланувчи ҳамда ўз аксини тилда топувчи рухий жараён деб тушунализ” [5]. Эмоцияларни когнитив тилшунослик нуқтаи назаридан ўрганиш эмоционал концептосферани ўрганиш билан боғлиқ, эмоционал концептосфера деганда эмоционал концептларнинг тўплами тушунилади.

Н. А. Красавскийнинг фикрига мувофиқ, эмоционал концепт “этник, маданий ўзаро боғланган, мураккаб структур-маъновий, қоидага кўра, лексик ва ёки фразеологик вербаллашган, тушунча асосига таянган, ўз ичига тушунчадан ташқари образ ва баҳони олган ҳамда рефлексия ва коммуникация жараёнида инсонга кўп сонли бир тартибли предметларни (сўзнинг кенг маъносиди) функционал алмаштирадиган, уларга инсонда адолатсиз муносабатни келтириб чиқарадиган ҳосиладир” [7]. Таърифдан келиб чиқади-ки, тилнинг лексик таркибида тилга боғлиқ бўлмаган воқеликнинг қисмлари акс эттирилган бўлиб, улар тадқиқ қилинаётган эмоциянинг миллий-маданий ўзига хослигининг намоён бўлишини аниқлаш мақсадида қоддан чиқарилишлари мумкин.

Тадқиқот методологияси. Ҳозирги кунда «кўрқинч» концептини, шу жумладан, француз тили материали асосида ўрганишга бағишланган бир қатор ишлар мавжуд, (қаранг, масалан, [2; 3; 5]). Уларнинг кўпчилиги таққослаш характериға эга. Юқорида номлари зикр қилинган тадқиқотлардан фарқли равишда, тадқиқотимизнинг предмети сифатида француз тилида «кўрқинч (peur)» концептини гавдалантирувчи номинатив турларидан бири сифатида отлар чиқади. «Кўрқинч (peur)» концептининг концептуал белгиларини аниқлаш учун биз тадқиқ қилинаётган тил тизимида ушбу концептнинг репрезентация қилувчи лексик бирликларнинг компонент таҳлилиға мурожаат қилдик.

Таҳлил ва натижалар. Таҳлил асосида объектнинг хусусиятларини акс эттирувчи концептуал белгиларни лугат таърифлари бўйича аниқлаш ётади. Биз З. Д. Попова ва И. А. Стернин томонидан тасвирлаб берилган семантик таҳлилға мурожаат қилдик ([9], [10]) ҳамда ажратиб олинган (ЛБ) лексик бирликларни уларда интеграл ва дифференциал семаларнинг мавжудлигини ва намоён бўлишини аниқлаш мақсадида таҳлил қилиб чиқдик. Бунинг учун гуруҳ ичида маънолари яқин сўзларнинг семалари жуфт-жуфт қилиб таққосланди, кейин интеграл сема ажратиб кўрсатилди. Сўзларнинг маъноларини солиштириш интеграл ва дифференциал семаларнинг мавжудлигини аниқлаш ҳамда уларнинг кейинги маъноларда мавжудлигини текшириш имконини берди. Мавжуд бўлган ҳолда улар интеграл семаға қўшилди. Тадқиқот мобайнида қуйидаги ЛБлар танлаб олинди ва кўриб чиқилди:

Peur (f) - une chose qui est souvent imaginaire (70); sentiment de forte inquiétude (68); état de frayeur (69); une chose que l'on considère comme devant être funeste (66); crainte violente éprouvée en présence d'un danger réel ou imaginaire (67); légère crainte (67).

Crainte (f) - une émotion de l'âme produite par le sentiment d'un péril (70); sentiment de qqn qui craint (68); appréhension inquiète (69); une émotion de l'âme (66); sentiment de peur, d'inquiétude (67).

Crainte (f) ва peur (f) лексик бирликлари инсон томонидан хавф-хатар таҳдид қилганида ҳис қилинадиган қалбнинг ҳолатини ифодаловчи синонимлар ҳисобланади. Бу базавий эмоция бирор-бир нарсадан кўрқишларидаги ҳиссиёт сифатида талқин қилинади. Crainte (f) ЛБдан фарқли равишда, peur (f) ўз семантикасида эмоция намоён

бўлишининг интенсивлиги маъноси олиб юради, унинг «avoir peur», «peur bleue», «peur blanche», «peur morbide», «peur noire» каби барқарор сўз бирикмаларида қўлланилиши шу билан тушунтирилади.

Apprehension (f) - se dit de l'idée présente d'un danger possible (70); crainte vague (68); action d'envisager qqch avec crainte (69); crainte vague, indéfinie (66); crainte, anxiété vague (67).

Alarme (f) - mise en garde contre une surprise, un danger imminent (67); signal avertissant d'un danger (68); cri, pour annoncer un danger (69).

Anxiété (f) - vive inquiétude (68); état de trouble psychique causé par le sentiment de l'imminence d'un événement fâcheux ou dangereux (69); grande inquiétude (67).

Affolement (m) - état d'une personne affolée (69); trouble, agitation d'un trouble (69); signal avertissant d'un danger (68); action de s'affoler (67).

Alerte (f) - signal qui prévient de la menace d'un danger (66); situation critique, dangereuse (69); signal qui avertit d'un danger imminent et appelle à la vigilance (67).

Angoisse (f) - inquiétude profonde (66); peur intense (66); sentiment de menace imminente (66); expérience métaphysique (66); inquiétude profonde (69); appréhension inquiète (69); état de frayeur (69); signal avertissant d'un danger trouble, agitation d'un trouble (68); situation critique, dangereuse (68); malaises psychique et physique, né du sentiment de l'imminence d'un danger (68); sentiment d'appréhension, de profonde inquiétude (67).

Aversion (f) - répugnance extrême, répulsion (66); violente antipathie, répugnance (67).

Effroi (m) - grande frayeur (66); grande frayeur, souvent mêlée d'horreur (69); frayeur intense (67).

Emoi (m) - émotion d'ordre affectif (66); agitation, effervescence (69); agitation suscitée par l'émotion (67).

Epouvante (f) - peur violente et soudaine (68); une vive inquiétude (69); effroi violent, peur soudaine (67).

Frayeur (f) - peur soudaine et passagère (66); peur très vive (69); crainte vive et passagère (67).

Horreur (f) - l'idée de répulsion (68); impression violente causée par la vue d'une chose affreuse (69); réaction d'effroi, provoquée par qqch d'affreux (67).

Inquiétude (f) - une agitation d'esprit causée par la crainte de danger, emporté l'idée d'incertitude, d'irrésolution (70); état pénible, appréhension d'un danger (66); état d'une personne inquiète (69); état intellectuel et affectif pénible, dû à la crainte d'un danger (68); état d'une personne inquiète (67).

Panique (f) - terreur subite et violente (66); peur soudaine, irraisonnée (66); terreur extrême et soudaine (69); frayeur subite et irraisonnée (67).

Phobie (f) - aversion très vive (66); crainte déraisonnable (70); crainte excessive (69); peur irraisonnée, angoissante et obsédante (67).

Répulsion (f) - vive répugnance, aversion (66); force en vertu (68); aversion, dégoût (67).

Terreur (f) - peur violente qui paralyse; pratique systématique de violences [66]; personne ou chose qui inspire une grande peur (66); peur extrême qui bouleverse, paralyse (69); sentiment de peur incontrôlée qui empêche d'agir (67).

Trac (m); frousse (f) - angoisse irraisonnée éprouvée au moment de paraître en public (66); angoisse, crainte, peur (68); angoisse éprouvée avant une épreuve difficile (68); angoisse que l'on ressent juste avant de se produire en public (67).

Шундай қилиб, юқорида номлари зикр қилинган лугатларни таҳлил қилиш мобайнида «кўрқинч (peur)» маъноли 21 та лексик бирлик ажратиб олинди. Таърифларнинг (дефиницияларнинг) таҳлили кўрсатди-ки, улар бир-бирини тўлдирди, шу билан бирга хавотир интенсивлигининг турли даражалари (vague; vive

inquiétude; état de frayeur ва ҳ.к.), ички зўриқиш (agitation; effervescence; angoisse ва ҳ.к.), хавф-хатар, таҳлика туйғуси (anxiété vague; un danger imminent; un événement fâcheux ou dangereux ва ҳ.к.) билан характерланадиган эмоционал ҳолатнинг хилма-хил нозик фарқларини кўрсатадилар.

Тадқиқ қилинаётган ЛБлар маъносининг компонент таҳлили интеграл ва дифференциал семаларни аниқлаш имконини берди. “Хавф-хатар олдида ҳис қилинадиган кучли эмоционал кечинма” барча ЛБларда иштирок этади, у фақат маълум эмоционал ҳолатни кўрсатиб қолмай, балки уни келтириб чиқарувчи қандайдир сабабнинг мавжудлигини ҳам кўзда тутди. Бу сабаб, одатда, контекстда вербаллашади.

«Non! ... Mais ... et il fit un aveu. Par suite de son éducation (c'était plus fort que lui) il ne pouvait manger du gras ce jour-là, dans la crainte de mourir» (ABU).

Хулоса ва таклифлар. Олиб борилган таҳлил кўрсатди-ки, «қўрқинч (peur)» концепти энг муҳим асос соладиган эмоционал концептларнинг бири ҳисобланади, чунки сўзловчининг ўраб турган воқеликка реакциясини акс эттиради. «Қўрқинч (peur)» эмоционал концепти француз тилида миллий-маданий ўзига хосликка эга, бу ўзига хослик воситаларнинг маълум тўпламида ва семантик мазмунида, хусусан уни мужассамлантирувчи лексик воситаларда ўз аксини топади.

АДАБИЁТЛАР

1. Бабушкин А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической стилистике языка [Текст] / А. П. Бабушкин. - Воронеж: Издательство ВГУ, 1996. - 104 с.
2. Белая Е. Н. Некоторые черты концепта страха во французском и русском языках [Электронный ресурс] / Е.Н. Белая // Концепт. - 2012. - №12 (декабрь). - Режим доступа: <http://www.covenok.ru/koncept/2012/12172.htm>. - Гос. рег. Эл № ФС 77-49965. - ISSN 2304-120X.
3. Волостных И. А. Эмоциональные концепты «страх» и «печаль» в русской и французской языковых картинах мира: (лингво-культурологический аспект): автореф. дис. ... канд. наук: 10.02.19 [Текст] / И. А. Волостных. - Тамбов, 2007. - 22 с.
4. Жаботинская С. А. Концептуальный анализ: типы фреймов [Текст] / С. А. Жаботинская // На стыке парадигм лингвистического знания в начале XXI века: грамматика, семантика, словообразование. - Калининград, 2003. - С. 141-159.
5. Зайкина С. В. Эмоциональный концепт «страх» в английской и русской лингвокультурах: автореф. дис. ... канд. наук : 10.02.20 [Текст] / С. В. Зайкина. - Волгоград, 2004. - 24 с.
6. Изард К. Э. Психология эмоций [Текст] / К. Э. Изард ; пер. с англ. - СПб., 1999. - 464 с.
7. Красавский Н. А. Метафорическое использование номинантов эмоций в немецком языке [Текст] / Н. А. Красавский // Языковая личность: социолнгвистические и эмотивные аспекты. - Волгоград, 1998. - С. 96-104.
8. Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы и эмоции [Текст] / А. Н. Леонтьев // Психология эмоций / под ред. В. К. Виллюнаса. - М.: Издательство МГУ, 1984. - С. 162-172.
9. Попова З. Д. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях [Текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин. - 2-е изд. - Воронеж: Изд-во «Истоки», 2003. - 59 с.
10. Селиванова Е. А. Когнитивная ономазиология: монография [Текст] / Е. А. Селиванова. - Киев: Фитосоциоцентр, 2000. - 247 с.
11. ABU-ABU: la Bibliothèque Universelle [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://abu.cnam.fr>.

Азиза **НАИМОВА**,
БухДУ Инглиз тилишунослиги кафедраси ўқитувчиси

Бухоро давлат университети доценти, ф.ф.ф.д.(PhD) М.Б.Ахмедова тақризи асосида

ТАРИХИЙ ИНВЕРСИЯНИНГ НАМОЁН БЎЛИШ ВОСИТАЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада биз тарихий инверсиянинг мазмун моҳиятини тушуниб етишга, макон ва замоннинг ўзаро бир-бири билан уйғунлиги ва жанр хусусиятларидаги хосликларга эътибор қаратдик. Шунингдек, тарихий инверсиянинг китобхонга айланиб беришдаги воситаларнинг ранго-ранглигига гувоҳ бўлдик. Хронотопнинг замон ва макон фазалари ҳар бир мисоллар ёрдамида анализ қилинди.

Калит сўзлар: макон ва замон, хронотоп, ривоят, миф, идрок, туш, масъуд.

СРЕДСТВА ОБНАРУЖЕНИЯ ИСТОРИЧЕСКИХ ИНВЕРСИИ

Аннотация

В данной статье мы остановились на осмыслении содержательной сущности исторической инверсии, на взаимосвязи пространства и времени между собой, на своеобразии в жанровых особенностях. Мы также стали свидетелями исторической инверсии в разнообразии инструментов, используемых при доставке тем же читателям. Фазы времени и пространства хронотопа были проанализированы на каждом из примеров.

Ключевые слова: пространство и время, хронотоп, повествование, миф, восприятие, сон, пожизненный.

THE TOOLS OF HISTORICAL INVERSION'S DISPLAY

Abstract

In this article, we have focused on understanding the content of historical inversion, the interdependence of space and time, and the specifics of the genre. We have also witnessed the diversity of the means of delivering the historical inversion to the reader. The time and place phases of the chronotope were analyzed using each sample.

Keywords: space and time, chronotope, legend, myth, perception, dream, lifelong.

Кириш. Адабий муҳитда намоён бўлувчи реал-тарихий замон, макон ҳамда инсонни идрок этиш жараёни секинлик билан, мураккаб кечмоқда. Бу икки воқеликни англашда инсон тафаккури алоҳида бир хусусият касб этиб, макон ва замоннинг ўзига хосликларини, хусусият ўзгаришлари, намоён бўлиш қурилмалари ва воситаларини шунингдек, даврлараро ривожланиш поғоналарини идрок этиш айлани мавзуйимизнинг асосий қисмини ташкил қилади. Адабий-бадий хронотопда макон ва замон аломатларини бир бутун ҳолда ва аниқ идрок этиш мумкин. Бу ерда вақт қуюқлашади, тиг'излашади, бадий нигоҳга айланади; макон эса вақт, сюжет ва тарих ҳаракати доирасида жадаллашади ҳамда кенгайди. Замон аломатлари маконда намоён бўлса, макон замонда о'лчанади ва анланади. Бадий хронотоп табиати мана шундай қоришиқ аломатлар оқимида намоён бўлади. Демак, макон ва замонда вақт фазалари ўзгариб, ёзувчи айлани вақтда ўтмиш воқеаларига саёҳат қилади. Ушбу ҳолатга мисол тариқасида Розмари Бордернинг "Пианиночи" ҳикоясининг қаҳрамони Калли Хиллини келтириш мумкин:

-Йўқ, йўқ, азизим. Мен оиламдан чиққан илк пианиночиман ва биринчи марта пианино чалганимда ўн тўрт яшар эдим. – У менинг ҳайронлигимни кўриб, деди: - контсертгача оз қолди, лекин мен унғача сизга ўтмишини гапириб бераман[1]...

Ушбу мисолда ёзувчи қаҳрамон тилидан ўзининг ўтмишига қисқа саёҳат қилиб, ёшлик даврлари яъни пианинони чалишни илк бошлаган даври 14 ёшлигини эслаб оиласи ҳақида ҳам фикр билдириб ўтди. Яъни ушбу ҳолатда макон ва замон қуюқлашиб, ҳозирги замон бир неча сонияларда ўтмишга айланди ва неча ўн йилликлар ортга қайтиб гўё ўша даврлар кўз остига гавдаланди. Бунда адиб тарихий инверсияни қаҳрамон тилидан ишлатиб, ўтмиш воқеалари эслаб ўтилди.

Мавзуга онд адабиётларнинг таҳлили. Тарихий инверсиянинг яна бир ўзига хос хусусиятларидан бири бу илмий фантастик сифатларининг берилиши бўлиб, қуйида шу мисоллар келтирилган:

Дунёда иккита яширин шаҳар бор. Бири – тахминан Бобил ҳудудларида кўкларга кўтарилган Боғи Эрам бўлса, иккинчиси – Осиё чўлларида инсон боласи кўздан ниҳон Ҳайбар шаҳри...

Ҳар икки шаҳар ҳам инсонлар кўзига ўқтин-ўқтин кўриниб туради. Баъзан бир неча дақиқа, баъзан бир неча соатга аниқ-ойдин кўринади. Эрам боғлари аслида афсонавий Ҳефсимания осма кўшкларидир деган даъволар, ер юзида жаннат муқобилини бино қилишга уринилгани учун ҳам осмону фалакка олиб чиқиб кетилган ёхуд қай бир сиру синоат ила инсонлар кўздан яширилган, деганга ўхшаш фикрлар бир неча юз йилки, олимларни ва кизиқувчиларни саҳроларда бесамар кезишга ундайди[2].

Бу мисолда айлани жанрга хос бўлган икки яширин макон бу Боғи Эрам ва Ҳайбар шаҳри бўлиб, уларни оддий инсон боласи кўра олмаслиги, ушбу ҳудудлар бир пайдо бўлиб, бир кўздан ғойиб бўлиши, кўзга кўринса-да бир неча дақиқа ёки соатлар чамаси намоён бўлиши, бир қанча афсонавий диёрларнинг яъни, Бобил ҳудудлари, Ҳефсимания осма кўшклари ишлатилиши, бу маконларнинг ноананавий тарзда кўриниш бериши масалан, кўкларга кўтарилган, осмону фалакка олиб чиқиб кетилган ёки бу дунёда инсоният кўриб кўролмаган, ўша лаззатлардан баҳраманд бўлолмаган Жаннат ҳақидаги фаразларга Эрам боғларини мисол қилиниш парчаларининг барча барчаси тарихий инверсия ҳодисасига мисол бўла олади. Чунки бу каби сир-синоатларга инсониятдан бўлак жами тоғ-у тошлар, осмон-у фалак ва бутун бир табиат гувоҳдир. Асосан, ўзбек адабиётида ўзгача хусусият касб этган бу каби

фантастиканинг сифатлари тарихий инверсиянинг нодир дурдонаси десак адашмаймиз.

Тадқиқот методологияси. Фикримизнинг давоми сифатида мисолда келтирилган жаннатмакон манзиллар, кўшклари осмон-у фалакка кўтариладиган бог-у роғлар ҳамда сирли ва яширин шаҳарлар кўпинча афсона, миф, асотр ва турли легендаларда бўлгани сабаб жанр кўриниш берилажак мисоллар ҳам ва айна мавзу объектлари ҳам шулар қамровидадир.

Умрибоқий ва масъуд одамлар макони бўлмиш абадиёт шаҳри – Ҳайбар ҳақида эса тадқиқотчилар ихтиёрида жуда оз манба бор. Бу манбалардан бирида унга «Искандар девори ортидаги шаҳар» деб таъриф берилган. Бошқасида эса фозиллар шаҳри деб номланган. Яна, андалусиялик бир ўрта аср сайёҳининг қисқа таассуротлари. Бор-йўғи шу, холос.

Юқоридаги мисолда сирли шаҳарлардан бири, барча мавжудотларнинг ҳам кўзига кўринмас, асосан бу мисолда макон қуюқлашишини кўришимиз мумкин. Яъни айнан шу гаройиб шаҳар аҳлигагина кўриниш берувчи ва уларнинг ҳам ноодатий сифати – бу уларнинг умрибоқий, масъудлигидадир. Айнан умрибоқий инсонлар абадиёт “Ҳайбар” шаҳрида яшаши, ва бу шаҳарнинг бир қанча синонимик номлари борлиги, яъни «Искандар девори ортидаги шаҳар» ёки фозиллар шаҳри деб номланиши ҳам жанр хусусиятларидан биридир. Демак, биз ўрганаётган шаҳар ўзгача бир сифатли бўлиб, бир қанча олимлар ушбу шаҳар ҳақида изланиш олиб боришмоқда. Яна шунинг англаш мумкинки, жанр муҳимлиги ва айна мавзунинг долзарблиги кўп ва турли мамлакатлар илм аҳллари бу борасида изланиш олиб боришини талаб қилмоқда.

Ўша маҳал биёбон ичидан икки киши чиқиб келади. Бири узун бўйли, сочлари елкасигача ўсган, ялангоёқ, иккинчиси эса нуруний бир чол эди. Ялангоёқ одам шаҳарнинг кунчиқиш томонидан келади, тепалик устига чиқиб ҳеч нарса қилмасдан ўтиради. Чол кунботиш томонидан келади, шаҳарнинг энг баланд мақбараси устига чиқади, Кўк Тангрисига ҳамду санолар айтади. Шу қадар узоқ ибодат қиладики, тиззалари шилинади. Кўллари қотиб қолади. Шундан сўнг нима юз берганини ҳеч ким билмайди. шаҳардагилар ҳеч нарсани сезмайдилар. Мана ҳозир етиб келиб деворларни ва дарвозаларни бузиши, ҳайкира-ҳайкира эркаклари ва кексаларни ўлдириб, болаларни ва аёлларни асир олиши қутилган аскардан дарак бўлмайди. Ҳатто чанг-тўзон ҳам кўздан ғойиб бўлади[3].

Ушбу мисралардан шунинг сезишимиз мумкинки, тарихий инверсиянинг илмий фантастик жанр хусусиятига хос бўлган энг ёрқин ва энг кулминацион нуқтаси берилган бўлиб, жумладан, бу каби жанр сифатининг намоён бўлиши кўпинча кўҳна шарқ адабиётига хос сир-синоатлардир. Ҳикоямизнинг бу қисмида баён қилинишига кўра, Хитой давлатининг (айнан ўша пайтда Чин деб аталган) Хангу ёки баъзи манбаларда чангу қабиласи Ҳайбар шаҳрини босиб олиш учун Лашкар тортиб келади. Халқни душмандан ҳимоя қилиш мақсадида, бутун шаҳарни кўринмас кўринишга келтириш учун икки образ ишлатилган. Бири Ялангоёқ одам бўлса, яна бири Нуруний Чол эди. Улардан бири кун чиқиш ва яна бири эса кунботиш томондан келиб, сирли маросимни бошлаб юборди. Қария халқ тинчлиги учун астойдил киришиб, тиззалари шилингунга қадар ибодат қилиб Кўктангрисига ялинди. Бу ўринда Кўктангри ҳам бир илоҳий образ сифатида ишлатилган бўлиб, жанр ривожини учун хос восита ҳисобланади. Бир неча соатлик чўзилган илтижо ҳамда дуолардан сўнг ушбу шаҳар кўздан нixon бўлиб, аскарлардан ҳеч жон қолмаганига бутун шаҳар аҳли гувоҳ бўлди.

Лашкар тун бўйи йўл босади. Субҳ юз кўрсатганида уфқда ҳеч қанақа шаҳар қиёфаси кўринмас

эди. Хангулар хангу манг бўлиб қоладилар. Сўнгра эса, «бу кўрганларимиз сароб», деб ортага қайтадилар. Саробий шаҳар ҳақидаги ҳикоялар хангу сулоласи солномаларидан ўрин олади ва бизгача етиб келади[4].

Демак, бу мисолда аскарларнинг шаҳар кидириши, сирли шаҳардан ҳеч бир қиёфа қолмаганлиги, маълум бир маконнинг кўздан ғойиб бўлиши унинг саробий макон деган номни олишига сабаб бўлди. Хангу қабиласи лашкарлари узоқ кидиришди, саҳронинг бошидан то охиригача кезишди аммо бу сирли ҳудуд афсонавий ҳикоятлар қингари ғойиб бўлди.

Таҳлил ва натижалар. Айни ҳолатда тарихий инверсиянинг дуо ҳамда ибодат кўринишида маълум бир ғайриоддий шахслар томонидан намоён бўлишини кўришимиз мумкин. Шу воқеадан сўнг ушбу сирли бир ҳудуд топилмас мамлакатлардан бирига айланиб, барчани ўзига ром қилиб, неча юз йиллар давомида кидирувга сабаб бўлади. Худди шундай олим ва изланувчилардан бири бу хорижлик сайёҳ бўлиб, у ўзининг беш йиллик меҳнатининг айнан шу саробий шаҳарни кидириш билан ўтказди. Аммо бу уринишлари бесамар ўтганидан сўнг асардаги образ кўктангрига ялиниб, бир маротаба бўлсада шу ғайриоддий шаҳарни кўришга муяссар бўлай деб илтижо қилади ва бу уринишлари рўёбга чиқади. Яъни сайёҳнинг туши орқали амалга оширилган тилаги тарихий инверсиянинг яна бир намоён бўлиш шакли бўлиб, ёзувчи бутун шаҳарни тўла деталлари орқали тушда намоён қилди ва хронотопдаги макон яъни жой Шаҳри Ҳайбарда амалга оширилган бўлса-да, бутун воқеалар ҳаёлий яъни тушда кўрилгани айни жанр намунаси бўлиб хизмат қилади.

Улар космопортга Янги йилдан бир неча кун олдин етиб келишди. Бу болақайнинг комосга илк саёҳати эди; аввал ҳечам ракетага чиқмаганди. Ота – она эса бу саёҳат кўнгилли ўтиши учун ҳаракат қилишарди. Мана, улар Ерни тарқ этишмақда, божхона тўсиғидан ўтар эканлар, у ерда ясашиб қўйилгани арча ва унинг ажойиб чирокчалари кўзларини қамаштирарди. Космос саёҳати гўё улардан байрам қувончи, Янги йил шуқухини олиб кўяётгандек туюлди.

Болақай кутиш залида ўтирарди. Ота-онаси эса Халқаро сайёралар идораси ходими билан тортишиб, тинкаси қуриган ҳолда боланинг ёнига келишди[5].

Юқорида Рей Бредберининг энг фантастик ҳикояларидан бири Коинот совғасидан олинган мавзуйимизнинг айни марказий мисоли бўлиб, унга оид лекционлар коинот, само, космосга саёҳат, ер сайёраси, уни тарқ этиш, Халқаро сайёралар идораси қабилар бўлиб, уларнинг барчаси келажакка оид терминлар бўлиб, тарихий инверсиянинг замон хронотопи яъни вақтнинг келажакка саёҳати қаҳрамонлар нутқи томонидан қўлланилган. Жумладан, ушбу лекцион фақат маълум бир касб эгалари томонидан ишлатилиб, айни асардан олинган парчада юқоридаги сўзлар ноодатий бўлиб, фантастиканинг реал ҳаётга тадбиқ этилиши ва ушбу кўринишини айнан фантастиканинг ёрқин намунаси сифатида ёзувчи кўрсатиб бера олди. Бола келаятган янги йилни ноодатий шуқухда яъни, самода ўтказишни ният қилиб, бир неча кун олдин космопортга етиб келди ва янги йил арчасини ҳам безатди.

Ракета двигатели ишга тушди, бир силкинди-ю. Ортидан олов чиқариб Ерни тарқ этди. Бугун 2052-йил 24-декабр санаси эди. Ракета эса вақт ҳукм сурмаган; на ой, на йил ва на соат бўлган маконда учиб кетди[6].

Хулоса ва тақлифлар. Ушбу жумлаларда хронотопнинг замон кўрсаткичлари қуюқлашиб, макон катта тезликда ўзгарди. Асар қаҳрамони ракета орқали ҳаммага мавҳум манзилга учиб кетади жуда асосийси ушбу маконда ҳеч бир вақт кўрсаткичлари маълум эмас. Шунингдек, асар воқеалари келажак замон яъни 2052

йиллар тасвирланаётганлиги сабаб, тарихий инверсиянинг келажак тасвирига мисол бўла олади.

Улар катта ёпиқ эшик қаршисида тўхташди. Ота уни уч марта тақиллатди. Сўнгра яна икки марта. Эшик очилди. Хона зим-зиё бўлиб, қандайдир овозлар келиб турарди.

Кир, ўғлим.

Қоронғи-ку?

Улар ичкарига киришди, эшик ёпилди. Уларнинг қаршисида улкан ойна. Ундан коинот яққол кўриниб турарди. Болакай ташқарига тикилиб қолди. Хона бўйлаб Янги йил кўшиғи тарала бошлади.

Янги йил билан, азизларим!-деди ота.

Бола аста ойнага яқинлашиб, юзини муздек шишага босаркан, космосга қараб тўймас, чунки у ерда ҳақиқий Янги йил бўлаётганди. Миллиард-миллиард юлдузлар арчани безаб турган чироқлар эди гўё. Чексиз само эса қўм-қўк арча каби товланарди. Бундай улкан

байрам совғасини кўрмаган болакай эса ҳайрат денгизидан сузарди[7].

Ушбу мисолда ҳам фантастик жумла ва қурилмалар ишлатилган бўлиб, улардан бири улкан ойна, қайсики коинот яққол кўриниб турадиган, коинотда безатиб қўйилган арча миллиард юлдузлар томонидан чироқлар орқали ясалган кабилардир.

Ажабо, бу илтижолардан руҳи енгиллашган сайёҳ шу кун хотиржам ва енгил ором уйқусига чўмади, уйқу аро эса кимдир уни уйғотади. Кўзини очганида уфқдан қуёш ял-ял ёниб чиқиб келмоқда эди. Қуёшнинг яллиғлари аро у қўл узатса етгулик масофада шаҳри абадияни кўради[8].

Бу мисолда тарихий инверсиянинг туш орқали кўриниши бўлиб, асардаги сайёҳнинг илтижолари ижобат бўлиб, айна шаҳри ҳайбар унинг кўзларига кўриниш бериши тасвирланган. Аммо сайёҳнинг барча кўрганлари реал ҳаётда эмас балки тушида содир бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Исажон Султон. Боқий дарбадар. «Шарқ юлдузи» журнали 2010-йил, 6-сон. –Б.30.
2. Исажон Султон. Боқий дарбадар. «Шарқ юлдузи» журнали 2010-йил, 6-сон. –Б.18.
3. Исажон Султон. Боқий дарбадар. «Шарқ юлдузи» журнали 2010-йил, 6-сон. –Б.25.
4. Исажон Султон. Боқий дарбадар. «Шарқ юлдузи» журнали 2010-йил, 6-сон. –Б.44.
5. Gerald (June 6, 2012). "Ray Bradbury, Master of Science Fiction, Dies at 91". The New York Times.
6. Gerald (June 6, 2012). "Ray Bradbury, Master of Science Fiction, Dies at 91". The New York Times.
7. Gerald (June 6, 2012). "Ray Bradbury, Master of Science Fiction, Dies at 91". The New York Times.
8. Исажон Султон. Боқий дарбадар. «Шарқ юлдузи» журнали 2010-йил, 6-сон. –Б.35.

Furqat NURMANOV,
NDPI dotsenti
E-mail: nurmonov.f@gmail.com

NavDK va TU professori, f.f.d. M. Ravshanov taqrizi asosida

SOME VIEWS OF EASTERN THINKERS ON THE PHONETICS OF TURKIC LANGUAGES

Abstract

This article analyzes the linguistic views of Eastern scholars and their importance in the study of phonetics of Turkic languages.

Keywords: oriental scholars, linguistics, linguistics, phonetics, speech sounds.

НЕКОТОРЫЕ ВЗГЛЯДЫ ВОСТОЧНЫХ МЫСЛИТЕЛЕЙ НА ФОНЕТИКУ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ

Аннотация

В данной статье проанализированы лингвистические взгляды восточных ученых и их значение в изучении фонетики тюркских языков.

Ключевые слова: восточные ученые, лингвистика, языковедение, фонетика, звуки речи.

SHARQ MUTAFAKKIRLARINING TURKIY TILLAR FONETIKASIGA OID AYRIM QARASHLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada Sharq allomalarining lingvistik qarashlari va ularning turkiy tillar fonetikasi tadqiqidagi ahamiyati tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: sharq allomalari, lingvistika, tilshunoslik, fonetika, nutq tovushlari

Kirish. Sharq allomalarining o'z asarlari bilan dunyo ilm-faniga qo'shgan takrorlanmas hissalar tarixdan ma'lum. Davr talabiga asosan bu asarlar arab tilida bitilgan bo'lib, mualliflar arab tili va uning grammatikasini puxta o'zlashtirishgan, turkiy tillar grammatikasi bilan qiyoslab, muhim xulosalar chiqarishgan.

Turkiy xalqlar dunyoning boshqa xalqlari qatorida ulkan ma'naviy va madaniy boylikka egadir. Jumladan, o'zbeklar o'z tillarida (arab, turkiy, lotin-o'zbek, kirill-o'zbek xatlarida) juda ko'p badiiy, tarixiy-filologik, jo'g'rofiy va boshqa madaniy yodgorliklarni yaratganlarki, bular o'zbek adabiy tili tarixi, uning taraqqiyot yo'llarini o'rganishda katta ahamiyatga egadir.[5]

O'zbek tilining tarixiy ildizlari juda chuqur ekanligini dalillaydigan tarixiy manbalar anchagina. Bu manbalarda o'zbek tilining taraqqiyot bosqichlari boshqa tillar tarixiga oid yodnomalari bilan solishtirilganda, avvalo, tillarning tovush tizimi – o'xshash va farqli tomonlari, tarixiy taraqqiyotning fonetik birliklar talaffuziga ta'siri tahlil qilinadi.

Asosiy qism. Hozirgi o'zbek tili bu kunning mahsuli bo'lmay, balki ma'lum tarixiy bosqichda qadim yuzaga kelgan boshlang'ich, sodda tilning o'zgargan, takomillashgan ko'rinishidir. U hozirgi shakligacha fonetika, leksika, morfologiya, sintaksis va boshqa sohalarida katta o'zgarish va taraqqiyot bosqichlarini bosib o'tgan. Ana shu o'zgarish va taraqqiyot yo'llarini, uning qadimgi holati qanday bo'lganini, dastlabki davrlardan boshlab tilda qanday yangiliklar bo'lganini, ularning nimadan iborat ekanini qadimgi yozma yodgorliklarni o'rganish, qiyosiy tahlil qilish orqali bilish mumkin.

Turkiy tillarni o'rganish uzoq davrlarga borib taqaladi. Turkiy tillarning o'ziga xos lingvistik xususiyati, faqat shu tilning o'ziga xos jihatlari xalifalik davrlari (Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino va boshq.)da[1], Qoraxoniylar davri (Mahmud Qoshg'ariy, Mahmud Zamxshariy va boshq.)da[4], Temuriylar davri (Alisher Navoiy, Zahiridin Muhammad Bobur)da[3], xonliklar davri (Abulg'oziy Bahodirxon)da[2], sho'rolar davri(Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat) asarlarida[7] teran tavsiflangan.

O'rta asr buyuk allomasi, o'zining falsafiy qarashlari bilan dunyoga dong taratgan alloma Abu Nasr Farobiy tilshunoslikka doir qimmatli fikrlar bildirib, faqat insongina o'zini o'rab turgan olamni hamda o'zini o'zi bilishga qiziqishi va shuning natijasida eng yetuk mavjudodga aylanganligini yozadi.

Farobiyning e'tiroficha, borliqdagi narsa-hodisalar inson sezgi a'zolariga ta'sir etadi. Buning natijasida inson o'zini qurshab turgan olamdagi narsalar va ularning mohiyatini bilib oladi. Shu bilan birga inson eshitish orqali, nutq vositasida ham bilim va tushunchaga ega bo'ladi.

Har qanday rivojlanishning, o'zgarishning asosida ziddiyatlar yotishini alohida uqtiradi.

Forobiy «Falsafatu Aristutolis» asarida shunday yozadi: «Beadad ziddiyatlar bir-birlarini almashtirib turadilar. Ushbu tanovoblarda (almashinib turishlarda) bitta o'zgaraydigan doimiy narsa bor. U ushbu tanovoblarni saqlab turadi va ularga singib ketadi. Narsalar bir-biriga ergashib va o'zgarib turganlari holda, doimiy bo'lib keladigan narsani «Javhar» (substansiya), almashinib va o'zgarib turuvchi narsalarni «oraz» (aksidensiya) deyiladi. Bu tushunchalar keyinchalik tasavvuf falsafasiga ham asos bo'ldi va ular bu ikki tushunchani «zot» va «tazohir» (tajalli) atamallari bilan nomladilar. Forobiy bizning ongimizdan tashqarida bo'lgan ob'ektiv narsalarning tabiiy sifatlar va mohiyat birligi ekanligini ta'kidlaydi [1].

Allomaning «Fanlar tasnifi haqida so'z» asarida tilshunoslik haqidagi fikrlari berilgan. Hozirgi kunda tilshunoslikda leksika, grammatika kabi atamalarning ikki ma'noda qo'llanishi adabiyotlarda keltiriladi. Buning ham asosi Farobiy asarlariga borib taqaladi. U til haqidagi fanning ikki qismdan iboratligini ta'kidlaydi. Birinchisi ma'lum tilda mavjud bo'lgan so'zlarni xotirada saqlash va nimani ifodalashini bilish. Ikkinchisi esa bu so'zlarni boshqarib turadigan qonunlarni bilish.

Abu Nasr Farobiy fikricha, tilshunoslikning munda-rijasi olti bo'limdan iborat bo'lib, ulardan biri sodda so'z qonunlari haqidagi fandir. Bu fan, avvalo, nutq tovushlarini (harflarni), undosh tovushlarning paydo bo'lish o'rni, unli tovushlar va ularning xususiyatlarini, so'zga qo'shimchalar qo'shilganda ro'y beradigan fonetik o'zgarishlarni, so'zning

fonetik modeli, sodda va qo'shma so'zlar, yasama so'zlar namunalari (modeli), ot va fe'llarning o'zgarishi (shaxs, son, zamon bilan o'zgarishi), talaffuzi qiyin so'zlar va ularning talaffuzini yengillashtirish yo'llarini o'rganadi.

Tarix, riyoziyot, matematika, falsafa, handasa, kimyo, astronomiya, geografiya, tibbiyot, adabiyot, musiqa kabi o'nlab sohalar bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlari olib borgan va o'zining nazariy qarashlari bilan jahon allomalarini lol qoldirgan qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy barcha ilmlarning kaliti sanaluvchi tilga va tilshunoslikka alohida e'tibor bergan.

Yoshligida yunon, lotin, arab, fors, so'g'd, suryoniy tillarini chuqur o'rgangan alloma «Saydana» asarining kirish qismida yoshlik yillarida o'zini qurshab turgan olamni va olam uzvlarining turli tillarda qanday nomlanishini bilishga naqadar ishtiyoqmand bo'lganligini bayon qiladi. Beruniy narsa nomini bilish insonning nafaqat ma'naviy boyligini, balki moddiy boyligini ham yuksaltirishi mumkinligini, shuning uchun ham til o'rganishning tengsiz amaliy ahamiyati mavjudligini ta'kidlaydi.

Beruniy yashagan davrda yaratilgan barcha asarlar arab tilida yozilganligi uni fan tili hisoblangan arab tilini chuqur o'rganishga da'vat etadi. Olim arab tilini yunon, hind tillari bilan qiyoslab, arab tilida unli fonemalarning ifodalanmasligi, ko'p harflarning bir-biriga o'xshashligi va ularning ayrim nuqtalar orqaligina farqlanishi ma'lum qiyinchiliklarni yuzaga keltirishi, bunday holatda yunon olimlarining ism-shariflarini to'liq va to'g'ri ifodalab bo'lmashini ta'kidlaydi. Shuningdek, hind so'zlarini berishda bir qancha hind fonemalarining arab tili fonologik tizimida yo'q ekanligini, shuning uchun arab yozuvi orqali bu so'zlarni to'g'ri ifodalab bo'lmashini aytadi. Natijada u arab yozuviga forslardan foydalangan holda ayrim qo'shimcha harflar kiritadi.

Alloma "Saydana" asarida dorivor moddalar nomini arab alifbosi tartibida joylashtiradi. Olim hind so'zlarini arab tilida berishda duch kelgan qiyinchiliklarni bartaraf qilish zarurati bilan arab alfaviti to'rtta (p, ch, j, g) harfni qo'shganligini yozadi. Bu faylasuf - olimning tilshunoslikni ham chuqur o'rganganligidan dalolat beradi.

Adabiyotlarda keltirilishicha, tibbiyot sohasida shuhrat qozongan buyuk hakim Ibn Sinoning lingvistikaga doir «Asbobi xudut al xuruf» asari bizgacha bir necha qo'lyozmalar orqali yetib kelgan. Ibn Sinoning mazkur asari umumiy fonetika masalalarini yoritishga bag'ishlanganligi bilan ajralib turadi. Asarda fonetik o'zgarishlar masalasi emas, tovushlarning fiziologik va akustik xususiyatlari o'rganiladi.

Muallif asarning kirish qismida risolani quyidagi olti bobga ajratganini bayon qiladi:

1. Tovushning paydo bo'lish sabablari haqida.
2. Nutq tovushlarining paydo bo'lish sabablari haqida.
3. Bo'g'iz va tilning anatomiyasi haqida.
4. Ayrim arab tovushlarining paydo bo'lishidagi o'ziga xos xususiyatlari haqida.
5. Bu tovushlarga o'xshash nutq tovushlari haqida.
6. Bu tovushlarning nutqiy bo'lmagan harakatlarda eshtilishi.

Ibn Sino tabiatdagi tovushlarning qanday paydo bo'lishini birinchilardan bo'lib ilmiy asoslab bergan. Muallif fizik tovushlar bilan nutq tovushlarini bir-biridan farqlaydi va fizik tovushni savt, nutq tovushlarini harf atamasi bilan nomlaydi. Alloma nutq tovushlarini hosil qiluvchi uch jihatni ko'rsatib o'tadi.[6]

Hozirgi zamon o'zbek tilshunosligida allomaning tilning tovush tizimi haqidagi fikrlari deyarli o'zgarmagan holda takrorlanib kelmoqda.

Tilshunos olimlar ta'kidlashicha, fonetik sistema tilning qurilish (struktur) birliklari orasida tez o'zgaruvchanligi bilan leksikadan keyinigi o'rinda turadi.[8] Bunga sabab tilning ichki rivojlanish qonuniyatlari, boshqa tillar ta'siri, fan-texnika taraqqiyoti, yangi so'zlarning o'zlashishidir. O'zbek tili fonetik tizimining tarixi yozma manbalar asosida tahlil etilgan tadqiqotlarda[9] VII-X asrlarga oid turkiy yozma yodgorliklar matnidagi yozuvlar, o'sha davrlar tilining lingvistik tabiati aks etgan yozma yodgorliklar tili tahlili va qadimgi davrlardan bugungi kungacha o'zbek tili fonetikasi tarixida yuz bergan o'zgarishlar manbalar asosida yoritib berilgan.

Har qanday til va uni o'rganish shu tilning fonetik tizimini o'rganishdan boshlanadi. Tilshunoslik fani o'rganilish tarixiga nazar solinsa, avvalo, bu fanning tadqiqida fonetika bo'limi birinchi va asosiy o'rinni egallaydi. Chunki tovush, urg'u va ohangsiz bo'g'in, so'z, so'z birikmasi va gap bo'lmaydi. Shu tufayli fonetikaga leksika, morfologiya, sintaksis va stilistika bilan bog'liq til bosqichi deb qaladi.

Fonetikaga qiziqish juda qadimdan boshlanib, u asosan nutq tovushlarini o'rganishga qaratilgan. Tilshunos T.Sodiqov yozma yodgorliklarning sahifalarida, hoshiyalarida ayrim nutq tovushlariga berilgan tavsiflar ro'yxatini o'z asariga kiritgan.[10] Shunga o'xshash ayrim tovushlar tavsifi M.Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida ham uchraydi.

Til jamiyatga xizmat qilar ekan, ijtimoiy hayotda bo'ladigan o'zgarish, avvalo, tilda o'z aksini topadi. Tilshunoslikning leksikologiya bo'limida bunday holat tez o'z aksini topadi, ammo fonetika bo'limida bunday emas, ya'ni til tovush tizimidagi o'zgarish ma'lum bir davrni o'z ichiga oladi.

Turkiy tillar fonetikasi va uning tarixiy taraqqiyoti, undagi o'zgarishlar ham uzoq davrni o'z ichiga oladi.

O'zbek madaniyati, tili va uning mavqeini yuqori ko'targan, dunyo tillari o'rtasidagi o'rni, o'ziga xos nafasatini asarlarida amaliy isbotlagan Alisher Navoiy tovushlarning artikulyatsion-funksional tomoniga katta e'tibor beradi va shu belgiga ko'ra (garchi u fonema atamasini qo'llamagan bo'lsa-da) tovush tipini – fonemani belgilaydi. Fonema va harfning farqli tomonlari mavjudligiga e'tiborni jalb qiladi.

Xulosa. Demak, sharq mutafakkirlari ilmiy merosi bugungi jahon amaliy tilshunosligi asosi va taraqqiyoti uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Arab tili din tili, fan tiliga aylangan davrda Abu Nasr Forobiy, Abu Rayxon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mahmud Qoshg'ariy, Mahmud az-Zamaxshariy, Alisher Navoiy, Mirzo Mexdixon va boshqalar tilshunoslik fani taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shdilar.

Ibn Sino fonemalarni undosh va unlilarga ajratishi bilan jahon tilshunosligida fonetika va fonologiyaning rivojiga ulkan hissa qo'shgan bo'lsa, Mahmud Qoshg'ariy, Alisher Navoiy kabi allomalarning turkiy tillar tovush tizimining boshqa tillardan, xususan, arab tilidan farq qilishi, turkiy tillarning tovush tavsifi va tasnifi haqidagi ilmiy qarashlari hozirgi o'zbek tilshunosligi uchun amaliy manba bo'lib xizmat qiladi.

Ularning asarlarida turkiy tillar fonetik tizimining o'ziga xos xususiyatlari ochib berilgan: fizikaviy tovushlar bilan nutq tovushlarining bir-biridan farqi, ularning umumiy va o'ziga xos belgilarga egaligi, unli va undosh tovushlarning o'zaro farqli jihatlari, hozirgi tilshunoslikdagi fonetika va fonologiyaning farqlanganligi, tovush va harf munosabati, nutqdagi turli fonetik hodisalarning ochib berilganligi va boshqalar.

ADABIYOTLAR

1. Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri. T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993; Abu Ali ibn Sino. Fonetika haqida risola. Nashrga tayyorlovchilar A. Mahmudov. Q.Mahmudov. – Toshkent: O'zbekiston, 1979.

2. Abulg'oz Bahodirxon. Shajarai turk. Toshkent, Cho'lpon, 1992.
3. Alisher Navoiy. Toshkent, Fan, 1996; Nazarova X. Bobur va o'zbek adabiy tili. Toshkent, Fan, 1971.
4. Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'atit turk. T.I – III. – Toshkent: Fan, 1960 – 1963; Rustamov A. Mahmud Zamaxshariy. – Toshkent: Fan, 1971
5. Nazarov K., Odilova S. O'zbek tilidan qo'llanma:-Toshkent.2002.
6. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. Toshkent, O'zbekiston.2002.
7. Fozilov E. Sharqning mashhur filologlari. – Toshkent: Fan, 1971.; Bosimov B. Abdulla Avloniy. – Toshkent: O'qituvchi, 1979.; Qurbonova M. Fitrat - tilshunos. - T., 1996.
8. Ne'matov H. O'zbek tili tarixiy fonetikasi. Toshkent, O'qituvchi, 1992.
9. Mahmudov Q. O'zbek tilining tarixiy fonetikasi. Toshkent, "Ijod" nashriyot uyi, 2006.
10. Sodiqov T. Turkiy yozma yodgorliklar tili:adabiy tilining yuzaga kelishi va tiklanishi. Toshkent, Fan. 2006.

UDK: 879.213

Zarifa OCHILOVA,
Qarshi davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail:zarifao@gmail.com

O'zMU dotsenti I.O'sarov taqrizi asosida

HOZIRGI ZAMON INGLIZ TILI TARAQQIYOTIDA ONOMATOPOIK SO'ZLARNING TUTGAN O'RNI

Annotatsiya

Hozirgi zamon ingliz tili gaplarida onomatopoeik so'zlarni keng qamrovda o'rganish, ularni gapda qanday sintaktik munosabatlar orqali aloqaga kirishi va qanday semantikalarini ifodalay olishi mumkinligini aniqlash bugungi kunda muhim ahamiyat kasb etishi haqida, shuningdek hozirgi zamon ingliz tili gaplarida onomatopoeik so'zlarning, sintaktik, sintaktik – semantik xususiyatlari haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: Onomatopoeik (taqlid so'zlar), tovushga taqlid so'zlar, obrazga taqlid so'zlar, imitatsiya, leksik-semantik guruhlar.

THE ROLE OF ONOMATOPOIC WORDS IN THE DEVELOPMENT OF MODERN ENGLISH

Annotation

An extensive study of onomatopoeic words in modern English sentences, to determine how they can be related by syntactic relations in a sentence and what semantics they can express, as well as onomatopoeic words in modern English sentences, syntactic, syntactic and semantic features.

Key words: onomatopoeia (imitation words), onomatopoeia, figurative imitation words, imitation, lexico-semantic groups.

РОЛЬ ОНОМАТОПИЧЕСКИХ СЛОВ В РАЗВИТИИ СОВРЕМЕННОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

Обширное изучение звукоподражательных слов в современных английских предложениях, для определения того, как они могут быть связаны синтаксическими отношениями в предложении и какую семантику они могут выражать, а также звукоподражательных слов в современных английских предложениях, синтаксических, синтаксических и семантических особенностей.

Ключевые слова: звукоподражания (слова-подражания), звукоподражания, образные слова-подражания, подражание, лексико-семантические группы.

Kirish: Onomatopoeik (taqlid so'zlar) – ma'no va shakli xususiyatlariga ko'ra, so'z turkumlari sirasida alohida har xil sintaktik-semantik guruhni tashkil qiluvchi, kishilar, hayvonlar va boshqa jonli, jonsiz narsalarning tovushini, harakat-holat obrazini taqlid orqali ifodalovchi so'zlardir. Taqlid so'zlarning ba'zilar tovushga taqlidni bildiradi, ba'zilar esa harakat-holat va hodisa obraziga taqlidni ifodalaydi. Shunga ko'ra taqlid so'zlarning turlari farqlanadi: tovushga taqlidni bildiradigan so'zlar (shuningdek onomatopoeiya deb ham nomlanadi); obraz (tasvir)ga taqlidni bildiradigan so'zlar. Tovushga taqlid so'zlar eshitish bilan, obrazga taqlid so'zlar ko'rish bilan aloqadordir.

Tovushga taqlid masalasi bizning eramizdan ilgariyoq tilshunos olimlarning diqqatini o'ziga jalb etgan: biz tovushga taqlid haqidagi ilk fikrlarni o'sha davrlarda aytilganligini ko'ramiz. Ma'lumki, tabiatdagi jonli va jonsiz predmetlar turli xil tovushlar chiqaradi. Kishilar o'z turmush tajribalarida ba'zan ana shunday tovushlarga taqlid qiladilar. Tovushni qabul qiluvchi organimiz quloq tabiatdagi tovushlarni asosan to'g'ri aks ettiradi. Ammo biz talaffuz qilgan tovush o'sha tovushlarga ancha yaqinlashib boradi va u shartli ravishda onomatopoeik so'z deb olinadi. Yozma nutqda esa taqlidni berish yana ham qiyinroq, chunki ular qanday eng yaxshi alifbo, hatto, lingvistlar tomonidan yaratilgan transkripsiyalar ham kishi nutqini, ayniqsa, undagi onomatopoeik so'zlarni to'liq aks ettira olmaydi.

-Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Onomatopoeik so'zlarni imitatsiyadan farqlash kerak, albatta. Tildagi onomatopoeik so'zlarning tabiatdagi tovushlarga to'la mos kelmasligi, bu tovushlar kompleksining tabiatdagi tovushlarning o'zgarishini emasligini tabiatdagi bir narsaning tovushiga turli tilda, o'sha tilning o'ziga xos bo'lgan tovush komplekslari orqali har xil onomatopoeik qilinishi manbalari

yana bir marta tasdiqlaydi. Bir narsaning tovushiga har xil, turli xil tovush komplekslari orqali taqlid qilish hodisasi turli tillargagina xos bo'lmasdan, bir oilaga kiradigan tillarda ham, hatto, bir tilning turli dialektlarida ham ko'zga tashlanadi. Imitatsiyada esa tovush qanday eshitilsa, shunday takrorlashga harakat qilinadi. Tillarning har xil bo'lishidan qat'iy nazar, imitatsiya ularning hammasida asosan bir xil bo'ladi. Ular tabiatdagi tovushlarning nusxasi sifatida maydonga kelib, otlashish va fe'llashish xususiyatiga ega emas. SHuning uchun ularni alohida yoki ma'lum bir so'z turkumi sostavida qarash aslo mumkin emas. Ular sintaktik tomondan gapning biror bo'lagi vazifasida kela olmasligi jihatidan ham boshqa so'zlardan farqlanadi. Agar biz shu tipdagi tovushga taqlidga ega bo'lganimizda bizda onomatopoeik so'z muammosi bo'lmas edi, deydi A.I.Germanovich. Tovushga onomatopoeik so'zlar tashqi moddiy dunyoning tovush tomonidan ko'rinishi haqidagi tushunchalarni anglatadi. Tushunchani anglatish jihatidan so'zlar bir-birlaridan farq qiladilar. Bir xil so'zlar borki, ular nominativlik funktsiyasini bajarib, predmetlik ma'nosi bilan ko'rinadi, ikkinchi bir xil so'zlar esa umumiy funktsional va rel'yativ ma'noda ko'rinadi. Onomatopoeik so'zlarni ana shu ikkinchi guruhga ichida qarash mumkin. Lingvistika qushlarning sayrashidan, itlarning hurishidan, mushukning miyovlashidan paydo bo'lgan tovushlarni ham, jonsiz narsalarning sinishi, bir-birlariga urilishi va boshqa holatlarda paydo bo'lgan tovushlarni ham, imitatsiyalarni ham o'rganishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ymaydi. Ana shu narsa va jonivorlarning tovushlariga kishilarning taqlid qilishlari natijasida tilda sotsial qiymatga ega bo'lgan tovushlar komplekslaridan tashkil topgan so'zlar paydo bo'ladi. Bu tovush komplekslari til ixtiyoriga o'tgach, til uni silliqlashtiradi, fonetik va struktural forma, ma'no beradi. Natijada, ular gapning biror bo'lagi vazifasini bajara oladi va

tushuncha anglatish darajasigacha ko'tarila oladi. Xullas, onomatopoeik so'zlar: a) o'zlarining leksik ma'nolariga ega; b) kishida umumiy taassurot hosil qilish darajasiga ko'tarila oladi. Bir tilda gapiruvchi hamma jamoa asosan ularni bir xilda tushunadi; v) o'zlariga xos qurilishga, formaga ega; g) sodda holda asosan yordamchi fe'llar bilan birga keladi; d) gapda ma'lum bo'lak vazifasini bajarib, boshqa gap bo'laklari bilan munosabatga kirisha oladi. Mana shunday xususiyatlarga ega bo'lgan so'zlarni onomatopoeik so'z deb hisoblaymiz.

Qadimgi grek olimlari til muammolariga asosan falsafiy nuqtai nazardan yondashib, narsa va uning nomi o'rtasidagi munosabat masalasida katta ikki guruhga bo'lindilar. Bu masala bo'yicha bo'lgan munozaralarda Geraklit, Demokrit, Protogor, Epikur kabi filosoflar turli pozitsiyada turib ishtirok etdilar. Platon esa bu haqdagi fikrlarini o'zining *IKratill* dialogida bayon qildi. Platon nazariyasi bo'yicha, moddiy narsalar o'tkinchi xarakterga ega bo'lib, so'zlar unga bog'liq bo'lmagan holda doimiy yashovchi hodisa emish. Uningcha, ideyalar ob'ektiv va abstraktilik xususiyatiga ega. Stol, ot, non kabi real predmetlarning obyektivligi ularni ifodalovchi ideyalarga nisbatan kamroqdir (Masalan, umuman stol, umuman ot, umuman non kabi). Ko'pgina olimlar keyingi yillargacha ham stol, ot yo'qoladi, ular haqidagi ideya, ya'ni umuman stol, umuman ot tushunchasi saqlanib qolaveradi degan fikrda edilar. Ob'ektiv tashqi olam, tabiat, masalan, jonli va jonsiz narsalar, tosh, suv, shamol, temir kabilar turli holatda, turli xil tovush chiqaradi. Bu esa sezgi organimizga ta'sir qilib, bizda sezgi uyg'otadi. Kishi tashqi olamdan olgan sezgisini, taassurotini o'z tilining fonetik va leksik imkoniyatidan foydalangan holda ma'lum tovush komplekslari orqali ifodalaydi. Tilda boshqa hamma gruppadagi so'zlarga nisbatan ham tovushga onomatopoeik so'zlar bilan ular anglatadigan ma'no o'rtasidagi aloqa bir-biriga yaqinroqdir. Bunday so'zlarni jahondagi hamma tillarda ham uchratish mumkin. Ammo har bir tildagi onomatopoeik so'z o'sha tilning fonetik xususiyati, u tilda gapiruvchi xalqning geografik muhiti va shu kabi turli xil faktorlarga bog'liq ravishda o'ziga xos xususiyatga ega bo'ladi, XX asrning yigirmanchi yillariga qadar tilshunoslikda onomatopoeik so'zlarni o'rganishga bag'ishlangan maxsus ishlar maydonga kelmadi deyish mumkin. Boshqa ba'zi grammatikalarda esa onomatopoeik so'zlar undovlarning bir turi ekanligini eslatish bilan chegaralaniladi. Tillar bo'yicha yozilgan grammatikalarining mualliflaridan S. V. Yastremskiy onomatopoeik so'zlarga birinchi bo'lib ahamiyat berdi. Bundan tashqari, taniqli tilshunos olimlarning leksikografik hamda tillarining u yoki bu masalasiga bag'ishlangan asarlarida ham ba'zan onomatopoeik so'zlar to'g'risida yo'li-yo'lakay, lekin juda qimmatli fikrlar bayon qilingan. N.I.Ashmarin tilshunoslikning bu sohasida kuzatish ishlarini boshlab berdi va bu masalaga bag'ishlab qator ilmiy asarlar yaratdi. N.I.Ashmarin Volga bo'yi turkiy xalqlari tillaridagi onomatopoeik so'zlarni besh katta semantik gruppaga ajratadi: tovushga taqlid, harakat va yorug'lik hodisalariga taqlid, kishi organizmida paydo bo'ladigan tovush xarakteriga ega bo'lmagan hodisalariga taqlid, bolalar so'zlariga taqlid kabi. Uning asarlarida onomatopoeik so'zlar genetikasi, bir tovushga turli tilda, hatto, bir tilning turli dialektlarida turli formada taqlid qilish va uning sabablari ko'p hollarda to'g'ri talqin qilinadi. N.I.Ashmarinning onomatopoeik so'zlarga doir asarlarida tilning kelib chiqishini onomatopoeik so'zlarga olib borib bog'lash tendentsiyasi ko'zga tashlanadi. Uning fikricha, til boshlang'ich davrlarda faqat mimemalardan tashkil topgan bo'lib, keyingi davrlardagina undan nutqning artikulyatsiyalashgan tovushlari kelib chiqqan. Mimemalardan nutq tovushlari paydo bo'lguncha til nutq tovushlarini va boshlang'ich so'zlarni tanlash va to'plash davrini boshidan kechirgan emish. N.I.Ashmarin hozirgi ko'pgina narsalarning nomi taqlid bilan bog'liq ekanligini aniqlay olmasligimizning sababi biz o'sha

narsalarning doimiy nomiga aylanib ketgan mimemalarning chiqib kelishi uchun o'sha narsaning qaysi xususiyati sabab bo'lganligini bilmasligimizdir, deb ko'rsatadi. SHuning uchun u tirik va jonsiz tabiatning onomatopoeik so'zlarda aksini topa oladigan hodisalarini qunt bilan o'rganishni ta'kidlash bilan birga, tilning kelib chiqishini, uning praobrazlarini topish uchun mimikalarni, tana-gavda harakatlarini va ular bilan bog'langan tabiiy tovushlarni, qushlar hamda hayvonlar tilini o'rganish va ularni hozirgi til bilan chog'ishtirish kerakligi haqida gapiradi. Xullas, N.I.Ashmarinning tilning kelib chiqishi to'g'risidagi nazariyasi uni tovushga taqlid nazariyachilariga yaqinlashtirib qo'yadi.

- **Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).** Taqlidiy so'zlar haqidagi ta'limotni qadimgi Yunonistonda er.av IV-III asrlarda stoiklar oqimiga mansub faylasuflar yaratgan bo'lib, tovushga taqlid qilib so'zlashni – onomatopiya nazariyasi deb atashgan. Ularning ushbu nazariyani yaratishdan ko'zlagan maqsadlari shundan iboratki, stoiklar so'zlarning etimologiyasini izohlash uchun «birlamchi so'zlar»ni aniqlashga harakat qildilar. Bunday birlamchi so'zlar, ularning fikricha, tovushlar simvolikasi yoki tovushga taqlid qilish, ya'ni, «yashmesis» bo'lib, ayrim tovushlarga qandaydir ma'no berishga asoslangan edi. Go'yo til mana shunday dastlabki boshlang'ich so'zlar (yun.«archai») dan kelib chiqqan deb hisoblaganlar. Dastlabki taqlidiy so'zlar deb faraz qilingan qismlar «radices», «radix» ildiz (корень) o'zbek tilida «o'zak» nomi bilan atalgan. Stoiklarning tovushga taqlid nazariyasining tarafdorlari XX asrda ham mavjud bo'lgan. Bularga nemis faylasufi va matematigi G.V.Leybnits va rus olimi N.I.Ashmarinlarni misol keltirishimiz mumkin. SHunisi diqqatga sazovorki, bugungi kunda ham taqlidiy so'zlar ko'pgina tillarda onomatopiya va mimemalar deb ataladi, shu jumladan ingliz va o'zbek tillarida xam. O'zbek tilida taqlidiy so'zlar so'z turkumlaridan biri bo'lib, morfologiyada o'rganilsa, ingliz tilida taqlidiy so'zlar leksikologiyaning so'z yasash qismidagi tadqiq ob'ekti hisoblanadi. Nazariy adabiyotlarda tovushga taqlid so'zlar ma'nosining ekstralingvistik faktorlik dahldorligi, ya'ni tilshunoslikdan tashqarida bo'lgan realikka taalluqli ekanligi, tilda ma'lum zarurat asosida kelib chiqqanligi qayd etilgan.

- **Tahlil va natijalar.** Ingliz va o'zbek tillarida bunday so'zlar turlicha nomlar bilan ataladi. O'zbek tilida ular mimemalar yoki taqlidlar deb atalsa ingliz tilida onomatopiya, ehoizm (O.Esperson tomonidan kiritilgan atamalar, tovushga taqlid so'zlar (sound imitation words) deb nomlanadi.

Tovushga taqlid deganda, so'zlarning turli ta'sirlar ostida o'zi chiqargan tovush orqali nomlanishi tushuniladi. Lekin tovushga taqlid so'zlar, real tovushlarni to'g'ridan-to'g'ri til qonuniyatlariga bo'ysunmagan holda ifoda etadi degan fikr ham mavjud bo'lib, bizning mazkur fikrga qo'shilishimiz qiyin, chunki tabiatda bir xil bo'lgan tovushlar har xil tillarda turlicha aks ettirilib ifodalanadi. Masalan, buni quyidagi jadvalda yaqqol ko'rish mumkin.

o'zlar	ingliz	rus	uzbek	nemis
It	Bark, howl	Лаять, выть	Вовулламок	Bellen
Xўroz	Cock-a-doodle-do	Ку-ка-ре-ку	Кук-кукур-кур	Ki-ke-ri-ke
Ўрдак		Крякать	Гак-гак	Schnattern
Бака	Quack	Квакать	Вак-вак	Quaken
Сув	Croak	Журчание	Шилдираш	Das murmen
Юлдуз	Bubble	Сверкать	Ялт-ялт	Blitzen
Қўнгирок	Glitter	Динь-динь	Жиринг	Klingeln
Илон	Jingle	Щипеть	Виш-виш	Zischen
	Hiss			

Jadvalda ko'rinib turibdiki, ingliz tilida xudi rus, o'zbek va nemis tillaridagi kabi onomatopoeik so'zlar shu tildagi fonetik xususiyatlarni aks ettirgan kombinatsiya yo'li bilan birikadi. Taqlidiy so'zlarning har ikkala tildagi ma'nosiga ko'ra turlariga keladigan bo'lsak, ingliz tilida taqlid so'zlar ma'nosiga ko'ra 5 turga ajratiladi.

1. Harakatni ifodalovchi tovushlarga taqlidlar: bang, bump, crash, smack, clon, hum, dash.

2. Odamlarning bir-biri bilan gaplashgan (suhbatlashgan)da chiqaradigan tovushlarga taqlid so'zlar: babble, whine, giggle, grun, whisper, chatter, grumble, mitter, titter

3. Hayvon, parranda va hasharotlarning tovushlariga taqlid so'zlar: huzz, roar, moo, neigh, crook, crow, cackle, howl, purr

4. Metall buyumlarning tovushiga taqlid so'zlar: clink, clank, ding, jingle, tinkle, shriek

5. Suv tovushiga taqlid so'zlar: booble, gush, gurgle, splash, flush

O'zbek tilida esa taqlid so'zlar ma'nosiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

1) tovushga taqlid so'zlar

2) obraz (holat, tasvirga) taqlid so'zlar

Tovushga taqlid so'zlar eshitish bilan, obrazga taqlid so'zlar ko'rish bilan aloqador, ya'ni tovushga taqlid so'zni eshitish mumkin (guv-guv, gumbur-gumbur).

Obrazga oid mimema (lip-lip, yalt-yult)ni esa faqat ko'rish mumkin. Ammo o'z navbatida tovushga taqlid so'zlar bir necha turlarga bo'linadi:

1. Insonning turli holati va kayfiyati tufayli sodir bo'ladigan tovushlarga taqlid so'zlar: xa-xa, xi-xi, inga-inga, pix-pix kabilar.

2. Hayvon, qush va hasharotlar chiqargan tovushlarga taqlid so'zlar: vov, mumu, ma-a, miyov-miyov, vish-vish, kag-kag, viz-viz kabilar

3. Tabiat tovushlariga taqlid so'zlar: gumbur-tumbur, jangur-jungur, tak-tak, tars-turs, shildir-shildir (shaldir-shuldur), taraq-turuq kabilar.

Ko'rinib turibdiki, o'zbek tilidagi tovushga taqlid so'zlarning turlari ingliz tilidagi mimemalarning turlariga yaqin. Chunki har ikkala tilda inson chiqaradigan tovushlarga, hayvon, parranda va hasharotlar ovozlarga taqlidlar bir xil bo'lib, bir xil turlarga kiritilgan. Ingliz tilidagi metallardan yasalgan narsalar, hamda suv tovushlariga taqlid so'zlar o'zbek tilida umumlashtirilib, tabiat tovushlari nomiga taqlid so'zlar deb atalgan.

O'zbek tilida obrazga taqlid so'zlar ham bir nechta kichik guruhlarga bo'linadi.

1. Harakat va uning xarakteristikasini bildiruvchi obrazga taqlid so'zlar. Lop, lik-lik, lapang-lapang kabilar.

2. Kishi va narsa-buyumlarning holatini, ya'ni tashqi ko'rinishining tasvirini ifodalovchi obrazli mimemalar: dong (qotdi), xang-mang (bo'ldi), lang (ochiq), hil-hil (pishdi).

3. Yorug'lik tasvirini ifodalovchi taqlid so'zlar: jivir-jivir, yarq, milt-milt, yilt, lip. Ingliz tilining o'ziga xosligi shundaki, unda obrazga taqlid so'zlar mavjud emas.

Lekin ingliz tilida sparkle, glitter, flash, blaze, glimmer kabi so'zlar mavjud, shuning uchun ingliz tilidagi mimemalar bilan o'zbek tilidagi taqlidlarning ma'nosiga ko'ra turlarini ko'rib o'tgandan so'ng, yuqoridagi so'zlarni shartli ravishda obrazga taqlid so'zlarga kiritish bo'ladi. Chunki ular yorug'lik ko'rinishiga taqlid so'zlar bulib, ularni faqat ko'z bilan ko'rish mumkin. Xullas, ingliz va o'zbek tillaridagi taqlidiy so'zlarni o'zaro qiyoslash shuni ko'rsatdiki, mazkur tillarda taqlidlar (garchi turli nomlar bilan yuritilsa ham) mavjud bo'lib, ular turlicha tasnif qilinadi. Ayrim bir taqlidlar esa alohida olingan tillardagina mavjuddir. O'zbek tilida holatga taqlidning yuzga yaqin turlari farqlansa, ingliz tilida mazkur holat kuzatilmaydi.

Hozirgi kunda taqlid so'zlarga mustaqil so'z turkumi doirasida qaralmoqda. Bu davrga kelib so'zlarni mustaqil so'z turkumi, yordamchi so'z turkumi va alohida so'z turkumi

tarzida tasniflash amalga oshirildi. Bu talqin XX asr boshlarida ham o'z qimmatini yo'qotgan emas. Bunda taqlidga munosabat ham o'ziga xos. Bugungi kunda taqlidning mustaqil so'zlik xususiyatini jiddiy ilmiy asoslash lozim. Taqliddan ot va fe'l kabi so'zning yangi bir qismini yasash mumkin. Shuningdek, u ba'zan otlashganda, ba'zan otlashmay turib ham gap bo'lagi vazifasida kela oladi. Biroq anashuning o'zigina uni mustaqil so'zlar qatoriga qo'llash uchun hali etarli emasga o'xshaydi. Taqlid so'zlar gapda, asosan hol va aniqlovchi bo'lib kela olishi sababli keyingi paytlarda ularni mustaqil so'z turkumiga ham qo'shib kelayotganini ko'ramiz. Tabiatda insondan tashqari juda ko'plab tirik jonzorlar yashaydi. Ularda ham o'ziga xos nutq apparati mavjud. Mana shu nutq apparati yordamida ular turli tuman ovoz chiqaradi. Masalan, itlarning vovullashi, mushuklarning miyovlashi, tovuqning qoqoqlashi, qo'y-echkining marashi, otning kishnashi, eshakning hangrashi hech birimizga yot emas.

-Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Bundan tashqari tevarak atrofimizda beadot voqia va hodisalar sodir bo'lib turadi: narsalar bir biriga tegadi, uruladi. Natijada har xil ovozlarga taqlid so'zlar atamasi bilan yuritiladi.

Onomatopoeik (taqlid) so'zlar – ma'no va shakliy xususiyatlariga ko'ra, alohida guruhni tashkil qiluvchi, kishilar, hayvonlar va boshqa jonli, jonsiz narsalarning tovushini, harakat-holat obrazi-Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).ni taqlidan ifodalovchi so'zlar.

Taqlid so'zlarning ba'zilari tovushga taqlidni bildiradi, ba'zilari esa harakat-holat va hodisa obraziga taqlidni ko'rsatadi.

Shunga ko'ra onomatopoeik so'zlarning 2 turi farqlanadi: tovushga taqlidni bildiradigan so'zlar (shuningdek onomatopeya deb ham ataladi); obraz (tasvir)ga taqlidni bildiradigan so'zlar. Tovushga taqlid so'zlar eshitish bilan, obrazga taqlid so'zlar ko'rish bilan aloqadordir, ya'ni tovushga taqlid so'zlar ifodalagan tovushni faqat eshitish mumkin (qars-qurs, taq, duk-duk, g'iyq, miyov kabi); obrazga taqlid so'zlar ifodalagan holat, harakatni faqat ko'rish mumkin (jivir-jivir, lip-lip, yalt-yult, hang-mang kabi).

Onomatopoeik so'zlar bu o'zlarining ma'nolaridan kelib chiqib namoyon bo'ladigan so'zlardir. Onomatopoeik so'zlar tushunchasini misollarsiz tushunishda qiyinchiliklar tug'iladi. Misollar onomatopoeik so'zlar tushunchasini tushunishni osonlashtiradi. Quyida onomatopoeik so'zlarning 5 kategoriyasi hamda ularga misollar keltiriladi.

Suyuqliklar bilan bog'liq bo'lgan onomatopoeik so'zlar: bloop, splash, spray, sprinkle, squirt, drip, drizzle

Tovushlar bilan bog'liq bo'lgan onomatopoeik so'zlar: giggle, growl, grunt, gurgle, mumble, murmur, bawl, belch, chatter, blurt

To'qnashuv bilan bog'liq bo'lgan onomatopoeik so'zlar: bam, bang, clang, clank, clap, clatter, click, clink, ding, jingle, screech, slap, thud, thump

Havo oqimi bilan bog'liq bo'lgan onomatopoeik so'zlar: flutter, fisst, fwoosh, gasp, swish, swoosh, whiff, whoosh, whizz, whip, whisper

Hayvon tovushlari bilan bog'liq bo'lgan onomatopoeik so'zlar: arf, baa, bark, buzz, cheep, chirp, cluck, cock-a-doodle-doo, cuckoo, hiss, meow, moo

Shuni ta'kidlash lozimki, tilshunoslikning eng dolzarb, mavzularidan biri bo'lgan til birligining imkoniyatini belgilash va bu imkoniyatning nutqda namoyon bo'lishini ochib berish masalasiga jiddiy e'tibor qaratishni taqozo etadi.

ADABIYOTLAR

1. Арнольд, И. В. Лексикология современного английского языка. / И. В. Арнольд. – М. : Издательство литературы на иностранных языках, 1959. – 351 с.
2. Воронин, С. В. Английские ониматопы: Фоносемантическая классификация. / С. В. Воронин, под ред. проф. О.И. Бродович. – СПб. : Геликон Плюс, 2004. – 328 с.

3. Всероссийская научно-практическая конференция «Проблемы типологии языковых единиц разных уровней», 24-25 мая 2001 г. / Сергеева, М.Э. Ономапы в системе языка. Бийск : БПГУ им. В. М. Шукшина, 2001. – 136 с.
4. Горохова, Л. А. О критериях выделения поля звукоподражания. / Л. А. Горохова // Проблемы гуманитарного образования: содержание и методы. – 1996. – № 3. С. 35 – 38.
5. Горохова, Л. А. О некоторых закономерностях перевода ономапов в зависимости от функции, выполняемой ими в тексте. / Л. А. Горохова // Лингвистика. Перевод, межкультурная коммуникация. – 2000. – № 2. – С. 110 – 120.
6. Тихонов, А. Н. Междометия и звукоподражания – слова? / А. Н. Тихонов // Русская речь. – 1981. – № 5. – С. 72-76.
7. Cambridge International Dictionary of English. / Cambridge University Press, 1995. – 1773 p.
8. Collins English Dictionary./Collins London and Glasgow, 1976. – 1263 p.

Гавҳар САЛОМОВА,
ТерДУ Педагогика институти ўқитувчиси
E-mail: gavhar.salomova@mail.ru

ТерДУ профессори, ф.ф.д., Бакиров П.У. тақризи асосида

THE PROBLEM OF STUDYING ABBREVIATIONS IN LINGUISTICS

Abstract

This article is devoted to the problems of studying units of lexicology, including abbreviated units. There are 3 types of abbreviations according to their source: mastered abbreviations; abbreviations; divided into autochthonous abbreviations. The concept of abbreviation has been interpreted in the interpretation of various structural languages. The creation of new words as a result of abbreviations, the reduction of existing words in some places at the level of intelligibility also has a number of disadvantages. It is often used as an abbreviation that is widely used in a particular field and is remembered by experts in this field as a combination of letters that have no meaning at all to a person outside this field. Where it is necessary to understand it, of course, it is necessary to use the special text or its full form, the transcript after this abbreviation.

Keywords: abbreviation, mastered, kalka, autochthon abbreviations, world, Uzbek linguistics

ПРОБЛЕМА ИССЛЕДОВАНИЯ АББРЕВИАТУР В ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

Данная статья посвящена проблемам изучения единиц лексикологии, в том числе аббревиатурных единиц. Различают 3 типа аббревиатур по источнику: освоенные аббревиатуры; сокращения; делятся на автохтонные аббревиатуры. Понятие аббревиатуры интерпретировалось в интерпретации различных структурных языков. Создание новых слов в результате сокращений, сокращение существующих слов в некоторых местах на уровне понятности также имеет ряд недостатков. Он часто используется как аббревиатура, которая широко используется в той или иной области и запоминается экспертами в этой области, как сочетание букв, не имеющих вообще никакого значения для человека вне этой области. Там, где это необходимо понять, конечно, необходимо использовать специальный текст или его полную форму, расшифровку после этой аббревиатуры.

Ключевые слова: аббревиатура, освоено, калка, автохтонные аббревиатуры, мир, узбекское языкознание

ТИЛШУНОСЛИҚДА АББРЕВИАТУРАЛАРНИНГ ТАДҚИҚИ МАСАЛАСИ

Аннотация

Мазкур мақола лексикологиянинг бирликлари, жумладан қисқартма сўзларнинг ўрганилиш муаммоларига бағишланган. Аббревиатураларнинг келиб чиқиш манбасига кўра 3 турга: ўзлашган қисқартмалар; кўчирма (калька) қисқартмалар; автохтон қисқартмалар турларига ажратилди. Аббревиатура тушунчаси турли тизимли тиллар изоҳида талкин қилинди. Қисқартириш натижасида янги сўзларни ҳосил қилиш, мавжуд сўзларни тушунарлилик даражасида баъзи ўринларда қисқартириб сўзлаш ўзининг бир қатор ноқулайликлари ҳам эга. Маълум бир соҳада кенг қўлланилиб, шу соҳа мутахассисларига ёд бўлган бир қисқартма сўз, бу соҳа ташқарисидagi шахс учун умуман маънога эга бўлмаган ҳарфлар бирикмаси бўлиб чиқиши тез-тез кузатилади. Уни тушуниш зарур жойларда, албатта, махсус матндан фойдаланиш ёки шу қисқартмадан кейин унинг тўлиқ шакли, изоҳига зарурат туғилади.

Калит сўзлар: аббревиатура, ўзлашган, калька, автохтон қисқартмалар, жаҳон, ўзбек тилшунослиги

Кириш. Ҳар бир тил алоқа воситаси бўлибгина қолмай, фикрларни шакллантирувчи, дунёни билиш, одамлар фаолиятини тартибга солиш каби воситалари ҳамдир. Вербал мулоқот актида бу каби функциялар одатда бирлаштирилади. Шу боис, улар доимо кўп функцияли саналади ва уларга турлича таърифлар келтирилади.

Тилларнинг ҳозирги ҳолати – глобаллашув жараёнлари билан тавсифланди, яъни предметлар, тушунчалар номларининг алоҳида тури пайдо бўлиши натижасида, лексик қатлам ортиб борди, бу эса нутқ тежамкорлиги учун қўйиладиган талабларни юзага чиқарди, натижада нутқда қисқартирилган лугатнинг (аббревиатура) қатта қатлами пайдо бўлди. Айнан, бу каби қатлам нутқда тез-тез учраши, тилшунослиқда доимо қисқартма сўзлар тадқиқи эҳтиёжини келтириб чиқарди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Жаҳон тилшунослигида ҳам, ўзбек тилшунослигида ҳам аббревиатурага бағишланган кўплаб илмий тадқиқотларни учратиш мумкин. Жумладан, Д.И.Алексеев (Беларусь, 1958), С.Б. Берлизон (Москва, 1963), Р.И. Могилевский

(Тбилиси, 1966), В.В.Борисов (Москва, 1972), З.А. Аликулов (Тошкент, 1976), Д.И. Алексеев (Саратов, 1979), М.М. Адиллов (Баку, 1984), Л.В. Васильченко (Алма-Ата, 1986), Кэннон Гарланд (Лондон, 1989), А.А. Безрукова (Москва, 1999), С. Шадыко (Варшава, 2000), О.Г. Косарева (Тверь, 2003), Л.Ф. Каховская (Минск, 2004), Ж. Алго (Колумбия, 2004), Е.П. Волошин (Москва, 2005), Г.Скляревская (Москва, 2006), И.В. Варфоломеева (Москва, 2006), З.И. Санакулов (Тошкент, 2020) кабилар ўз тадқиқотлари билан аббревиатура тадқиқининг муаммоларини ёритишга ва уларга ечим топишга ҳаракат қилишган. Лекин, дунё глобаллашуви таъсирида тилларга ўзлашган сўзлар фаол кириб келиши давом этмоқда. Ўз навбатида, сўз ясалишида янгидан янги аббревиатуралар ҳосил бўлмоқда. Бу эса, мавзу тадқиқи ҳамон долзарб-лигини асосламоқда.

С.А.Никишина қисқартмалар пайдо бўлишининг ҳаракатлантирувчи кучи тил ҳаракатларининг тежамкор-лиги тамойилининг амал қилишидир, яъни: узун сўзлар ҳамда ноқулай ва қийин иборалар, улар мулоқот жараёнига тўсқинлик қилади, шунинг учун нутқни сиқиш

учун қисқартирилган сўз ва иборалар тушунчаларни ифодалаш учун ишлатилади деб, таъкидлайди [8].

Қисқартирилган сўзлар(аббревиатура)ни ўрганишнинг аҳамияти, биринчи навбатда, улар икки сабабга кўра қизиқиш уйғотади. Биринчидан, улар ривожланган жаҳон тилларида узок тарихга эга бу турдаги сўзларнинг пайдо бўлиш тарихини очиб беради; иккинчидан, ҳар қандай тилнинг сўз бойлиги доимий равишда янги неоплазмалар билан янгиланади. Унинг кенгайиши нафақат ички лингвистик омиллар, балки этник-лингвистик омиллар билан ҳам рағбатлантирилади, чунки у тил ва жамиятнинг ижтимоий тузилиши ўртасидаги чамбарчас боғлиқликни ўзида акс эттиради. Шунингдек, қисқартма сўзлар ҳар бир дунё тилларида номинатив бирликларни шакллантиришнинг энг кенг тарқалган устувор йўналишларидан бирига айланмоқда.

Таҳлил ва натижалар. Қисқартмалар (аббревиатура)нинг ўрганилиши доимий жараён бўлиб, у сўнгги йилларда ўзбек тилшунослигида содир бўлаётган жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларини, шунингдек, компьютер технологияларининг жорий этилиши, ғарб маданияти билан ўзаро муносабат ва бошқа бу каби экстралингвистик омиллар таъсирини ўзида акс эттирмоқда.

О. Г. Косарева аббревиатура коммуникатив бирликларнинг моддий қобиғини пасайтиради ва шу билан ахборот оқими тезлигини оширади, деб таъкидлайди [5].

Аббревиатура сўзнинг ёки уларнинг гуруҳларининг кесилган ёки қисқартирилган шаклидир. Аббревиатура сўзнинг ёки уларнинг гуруҳларининг кесилган шаклидир. Аббревиатура тушунчасини аниқлаштириб олсак, у ўзбек тили лугатларида қуйидагича талқин қилинган:

АББРЕВИАТУРА [итал.abbreviatura < лот. Abbrevio – қисқартираман] тлш. айн. қисқартма сўзлар [9]. Масалан, ДХХ (Давлат хавсизлик хизмати), ХДП (халқ – демократик партияси).

Мазкур термин инглиз тилшунослигинда қуйидагича изоҳланган:

ABBREVIATION – a conventional short way of writing a word or phrase: mgs ‘milligrams’, cm ‘centimetre’. Abbreviations are often used in grammatical labels, e.g. adj(ective), prog(ressive) [12].

Abbreviation [Lat. brevis ‘short’] 1 In the broad sense of the word, the process and result of word formation in which the first letters or syllables of word groups are written and pronounced as words. For example USA (‘U-S-A’). 2 In the narrow sense of the word, a short form which may or may not become lexicalized (e.g. prof<professor) [13].

Рус тилшунослигида аббревиатура ҳақида юқорида келтирилган таърифларга хос изоҳлар келтирилган:

АББРЕВИАТУРА [ит. abbreviatura < лат. brevis – краткий]. Сокращение, употребляемое в письменной и устной речи: МГУ – Московский государственный университет [4].

АББРЕВИАТУРА англ. abbreviation, acronym, фр. abréviation, agglomération, нем. Abbrüviatur, Abkürzung, univervierende Verkürzung, ucn. abbreviatura. 1. (сложносокращенное слово). Слово, составленное из сокращенных начальных элементов (морфем) словосочетания, а Русск. Наркомпрос < Народный комиссариат просвещения, сельмаг <сельский магазин [2].

Юқоридаги таърифлардан кўриниб турибдики, жаҳон тилшунослигида “аббревиатура” терминига деярли ўхшаш изоҳ келтирилади. Демак, “аббревиатура” – бу сўзларнинг қисқартирилган шакли. Ўзбек тилида қисқартирилган сўзлар, қисқартмалар, рус тилида сокращение деб ҳам аталади. Лекин, тадқиқотлар бу терминлар фарқланишини ҳам кўрсатади.

Аббревиатура одатда, тўғридан-тўғри сўз ёки иборадан олинган ҳарфлардан иборат, лекин бу ҳар доим ҳам эмас. Масалан, инглиз тилида: a.m. (before noon); e.g. (for example); etc. (and so on); ESL (English as a second language); ID (identification); PC (personal computer); U.S. (United States).

Аббревиатура терминини қаттиқ таҳлил қилинганда, уни баъзи семантик ва фонетик функцияларни бажарадиган қисқартмалар ёки акронимлар билан аралаштириб юбормаслик керак, гарчи бу учта турдаги сўзлар эркин тилда «аббревиатура» атамаси билан белгиланса-да.

Аббревиатура - ҳар қандай усул билан қисқартма; кичрайтириш (сокращение) - қисмларни қўшиш орқали ўлчамнинг қисқариши.

Сўзнинг кичрайиши (қисқариши) маълум ҳарфлар ёки бўғинларни қолдириб, биринчи ва охириги ҳарф ёки элементларни бирлаштириш орқали амалга оширилади; аббревиатура ички қисмдан айрим қисмларни ташлаб қўйиш ёки бир қисмини кесиб ташлаш орқали амалга оширилиши мумкин.

Қисқартма аббревиатура ҳисобланади, лекин аббревиатура қисқартма бўлиши шарт эмас.

Аббревиация усулига кўра, бир бутун ҳолда қўлланиладиган атамалар ясалади. Аббревиация усулида ясалган от қисқартма от ёки аббревиатура дейилади [1].

Э.А. Бирюков, “қисқартириш (аббревиатура) жараёнлари ҳар қандай миллий тилнинг ривожланишининг мантикий хусусиятини акс эттиради, лингвистик ифоданинг соддалигига интилади ва мулоқот максадларида унинг ахборот аҳамиятини сақлаб қолади”, деган ҳақиқатдан келиб чиқади ва “аббревиация дастлаб фақат ёзма равишда тежамкорлик воситаси сифатида пайдо бўлган, фақат анча кейинроқ (инглиз тилида - 16-асрда, рус тилида - 29-асрнинг охирида) аббревиатур бирликлар биринчи марта сўзлашув нуткида пайдо бўла бошлаган ва фақат кейин ёзиш услубларига ўтган” [3] деб, изоҳ келтиради.

Қисқартириш натижасида янги сўзларни ҳосил қилиш, мавжуд сўзларни тушунарлилик даражасида баъзи ўринларда қисқартириб сўзлаш ўзининг бир қатор ноқулайликларига ҳам эга. Маълум бир соҳада кенг қўлланилиб, шу соҳа мутахассисларига ёд бўлган бир қисқартма сўз, бу соҳа ташқарисидagi шахс учун умуман маънога эга бўлмаган ҳарфлар бирикмаси бўлиб чиқиши тез-тез кузатилади. Уни тушуниш зарур жойларда, албатта, махсус матндан фойдаланиш ёки шу қисқартмадан кейин унинг тўлиқ шакли, изоҳига зарурат туғилади.

Аббревиатура қуйидаги лингвистик хусусиятлар билан белгиланади:

биризма таркибидаги сўзлар биринчи ҳарфлари алифбо тартибда ўқилади ёки оддий сўз – ҳарфлар англатган товушлар каби талаффуз этилади. Мас. БМТ (бэ-эм-тэ) (Бирлашган Миллатлар Ташкилоти), МДХ (эм-дэ-хэ) (Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги);

мураккаб қисқартма сўзлар: сўз бирикмалари таркибидаги сўзлар биринчи ҳарфларидан ташқари, улар маълум қисмлари (морфемалари) олиниб ясалади. Мас. ЎзР., юрфак, филфак (юридика, филология факультети) [10].

Аббревиатураларни келиб чиққан манбаларига кўра 3 турга ажратиш мумкин:

- 1) Ўзлашган қисқартмалар;
- 2) Кўчирма (калька) қисқартмалар;
- 3) Автохтон қисқартмалар [7].

Ўзлашган қисқартмалар қаторига ўзбек тилига чет тили муҳитида ҳосил қилиниб, тайёр ҳолда кириб ўзлашган аббревиатуралар киради. Масалан, IELTS, NATO, UNESCO. Чет тилида пайдо бўлгани сабабли бундай

қисқартма сўзлар асл тил талаффуз қондаларига асосланган ҳолда ўқилади.

Кўчирилган аббревиатуралар – қисқартмани ташкил қилган материал (сўз, бўғин, морфема) асли тил соҳибининг она тилига қарашли бўлиб, қисқартма тузилиши жиҳатидан чет тилидан ўзлашган. Масалан, БМТ (UNO), АҚШ (USA). Бу турдаги аббревиатуралар асосан инициаллар (сўзлар бош ҳарфлари) орқали ҳосил қилинади. Бунда аббревиатурани ҳосил бўлишига экстралингвистик омиллар сабабчи бўлади [6, С.8].

Автохтон қисқартмаларга ҳам сўз, ҳам қисқартириш модели қилини ички манбадан олади. Бу турдаги қисқартмалар сафига акронимлар, реверсив ва қисман инициал қисқартмалар қиради. Масалан, инглиз тилида: a.m. (before noon); e.g. (for example); ОАК (Олий аттестация комиссияси), ДТМ (Давлат тест маркази), ИИБ (Ички ишлар вазирлиги).

Хулоса ва таклифлар. Шундай қилиб, юқоридагилардан келиб чиқиб, қуйидагиларни хулоса қилиш мумкин:

сўз яшашнинг асосий усуллари сифатида аббревиатуралар ва уларнинг турлари ўз илдиэларини узок ўтмишдан олган мураккаб, кўп қиррали ҳодиса бўлиб, инглиз, ўзбек, рус тилларида ўхшаш талқин қилинади;

глобаллашув даври таъсирида аббревиатура кўплаб тилларнинг сўз бойлигини тўлдиришнинг энг самарали усулларида бирига айланди;

замонавий тилларда аббревиатураларнинг келиб чиқиш манбасига кўра: ўзлашган қисқартмалар; кўчирма (калька) қисқартмалар; автохтон қисқартмалар турларига ажралади.

АДАБИЁТЛАР

1. Асқарова М., Қосимова К., Жамолхожаев Ҳ. Ўзбек тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1989. – Б.89.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Москва: Советская энциклопедия, 1996. – 598 с.
3. Бирюкова Е.А. Функционирование аббревиатур в современной речи: Дисс. ... канд. филол. наук. – Москва, 2007. – 310 с.
4. Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. Изд. 5-е, испр. и доп. – Назрань: ООО «Пилигрим», 2010. – 486 с.
5. Косарева О. Г. Аббревиация в языке современной прессы: На материале французского, английского и русского языков: Автореферат. – Тверь, 2003. – С. 13.
6. Курило Н.А. Сокращения в современном английском языке: функциональный аспект: Автореферат. – Минск, 2005. – С.8.
7. Мирзоева М.М. Сокращенные слова в русском языке и таджикском языке: Автореферат. – Душанбе, 2006. – С.7.
8. Никишина С. А. Аббревиатуры: генезис, словообразовательный статус, морфемная структура, тематические группы, употребление и прогнозы // Вестник Нижневартковского государственного гуманитарного университета. 2011. № 4. С. 37-47.
9. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I жилд. – Тошкент: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси", 2007. – 680б.
10. Ўзбекистон Энциклопедияси. 1-том. Тошкент, 2000. – Б.16-17.
11. Ҳожиев А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. – Тошкент: 1985.– 166 б.
12. Brown K., Miller J. The Cambridge Dictionary of Linguistics. – United Kingdom: Cambridge University Press, 2013. – 494 pp.
13. Bussmann H. Routledge Dictionary of Language and Linguistics [translated and edited by Gregory Trauth and Kerstin Kazzazi]. – London: Taylor & Francis, 2006. – p.1. https://www.academia.edu/21666719/Routledge_Dictionary_of_Language_and_Linguistics.
14. Mahkamov N., Ermatov I. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati: umumta'lim maktablari hamda akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun. – Toshkent: Fan, 2013. – 144 b.

Nargiza SATTAROVA,
O'zMU magistranti
E-mail: nargiza.sattarova@internet.ru

Toshkent davlat agrar universiteti o'qituvchisi, f.f.f.d., PhD Z.G'.Karimova taqrizi asosida

ERKIN VOKHIDOV'S SKILLS OF USING LINGVOGRAMMATIC MEANS

Abstract

The study of linguopragmatics, one of the new branches of anthropocentric linguistics in Uzbek linguistics during the independence period, requires special research to master the subject, tasks and conceptual-terminological apparatus of the field. From this point of view, this scientific article covers topical issues of linguopragmatics. The study of the works of Uzbek artist Erkin Vahidov from a linguopragmatic point of view is a novelty in Uzbek linguistics, which raises the problem of studying the linguopragmatic aspects of the works of E. Vahidov. This article reveals the pragmatic means of E.Vahidov's comedy drama "Golden Wall", including the artist's use of presupposition and rhetoric, as well as the skillful use of these hidden expressions.

Keywords: linguopragmatics, presupposition, addressee, recipient, inner meaning, deictic unit, speech acts

НАВЫКИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЛИНГВОГРАММАТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ ЭРКИНА ВОХИДОВА

Аннотация

Изучение лингвопрагматики, одного из новых направлений антропоцентрической лингвистики в узбекском языкознании за годы независимости, требует специальных исследований для овладения предметом, задачами и понятийно-терминологическим аппаратом данной области. С этой точки зрения данная научная статья освещает актуальные вопросы лингвопрагматики. Изучение творчества узбекского художника Эркина Вахидова с лингвопрагматической точки зрения является новшеством в узбекском языкознании, что ставит проблему изучения лингвопрагматических аспектов творчества Э. Вахидова. В данной статье раскрываются прагматические средства комедийной драмы Е.Вахидова «Золотая стена», в том числе обращение автора к предпосылке и тегу, а также умелое использование этих скрытых выражений.

Ключевые слова: лингвопрагматика, пресуппозиция, адресат, адресант, подтекст, дейктическая единица, речевые акты.

ERKIN VOHIDOVNING LINGVOPRAGMATIK VOSITALARDAN FOYDALANISH MAHORATI

Annotatsiya

Mustaqillik davri o'zbek tilshunosligida antroposentrik tilshunoslikning yangi sohalaridan biri bo'lgan linguopragmatika masalalarini o'rganish, sohaning predmeti, vazifalari va tushunchaviy-terminologik apparatini o'zlashtirish maxsus tadqiqotlarni taqozo etmoqda. Shu nuqtayi nazardan mazkur ilmiy maqolamiz linguopragmatikaning dolzarb masalalarni o'z ichiga qamrab oladi. O'zbek ijodkori Erkin Vohidov asarlarining linguopragmatik nuqtayi nazaridan tadqiq qilinishi esa o'zbek tilshunosligida yangilik hisoblanib, bu esa E.Vohidov asarlarining linguopragmatik jihatlarini tadqiq etish muammosini qo'yadi. Mazkur maqolada E.Vohidovning "Oltin devor" komedik dramasiidagi pragmatik vositalar, jumladan, ijodkorning presuppozitsiya va tagma'noga murojaati hamda ushbu yashirin ifodalardan mohirona foydalanish mahorati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: linguopragmatika, presuppozitsiya, adresat, adresant, tagma'no, deyktik birlik, nutqiy aktlar.

Kirish. Bugungi kunda tilshunosligimizda lingvopragmatika sohasida anchayin sezilarli ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, bolalar nutqi pragmatikasi, ayol va erkaklar nutqidagi o'ziga xos pragmatik jihatlar, shuningdek, turli ilmiy va badiiy asarlarning linguopragmatik tadqiqiga bag'ishlangan qator ilmiy-publitsistik maqolalar, tadqiqotlar yaratilmoqdaki, bular o'z navbatida mazkur sohaning taraqqiyotiga xizmat qilib kelmoqda. Tilshunosligimizdagi mazkur o'zgarishlar faqatgina fanimiz rivojiga emas, balki milliy tafakkurimiz taraqqiyotiga ham munosib hissa qo'shmoqda. Zero, Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov ta'kidlaganidek: "Istiqloq davrida o'zbek tilining qo'llanish doirasi amalda nihoyatda kengaygan, uni ilmiy asosda rivojlantirishga qaratilgan tadqiqotlar, tilimizning o'ziga xos xususiyatlariga bag'ishlangan ilmiy va ommabop kitoblar, o'quv qo'llanmalari, yangi-yangi lug'atlar chop etilayotgani jamiyat tafakkurini yuksaltirishga o'z hissasini qo'shmoqda"[1:2008].

So'nggi yillarda badiiy asarlarning lingvistik, lingvopoetik tadqiqiga bag'ishlangan monografik yo'nalishdagi tadqiqot ishlari yuzaga keldi. Tadqiqotimiz obyekti bo'lmish E.Vohidov asarlari turli tadqiqotlarda u yoki bu yo'nalishda o'rganilgan. Ammo shu kunga qadar shoir asarlarining pragmatik jihati yaxlit holda tadqiq etilgan emas. Ijodkor

adabiy merosining linguopragmatik nuqtayi nazaridan tadqiq qilinishi esa tilshunoslikda yangilik hisoblanadi. Bu esa E.Vohidov asarlarining linguopragmatik jihatlarini tadqiq etish muammosini qo'yadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Pragmatika atamasi, dastlab, tilshunoslik faniga XX asrning 30-yillarida mashhur nazariyotchi Ch.Morris tomonidan kiritilgan. U pragmatikani semiotikaning tarkibiy qismlaridan biri deb ta'kidlaydi[4:2001]. Darhaqiqat, o'tgan asr boshlariga kelib pragmatika sohasiga alohida e'tibor bilan qarala boshlandi. Unga qadar semiotika va sintaktika diqqat markazida bo'ldi. Gap semantikasini aniqlashda so'zlarning obyektiv borliqqa munosabatini aniqlash bilangina cheklanilardi. Keyinchalik so'zlarning nutq jarayonida ma'no ifodalash jihatlariga ham e'tibor qararla boshlandi. Natijada zamonaviy tilshunoslikda yangi bir soha shakllandi, ya'ni pragmatik yo'nalish yuzaga keldi.

Pragmatikaning tilshunoslikka kirib kelishi va shakllanishida Ch.Morrisning xizmatlari katta bo'lgan bo'lsa, lingvistika va pragmatikaning kesishgan nuqtasida paydo bo'lgan linguopragmatikaning taraqqiyotida esa Ferdenand de Sossyur faoliyatini e'tirof etmaslik mumkin emas. Lingvistik pragmatika tilshunoslikning amaliy sohalaridan bo'lib, uning ayni rivoj topgan davri XX asrning oxirlariga to'g'ri keladi.

Amaldagi jonli tilni tilshunoslik nuqtayi nazaridan tadqiq etuvchi mazkur soha so'nggi chorak asr mobaynida yangi-yangi tadqiqotlarning yaralishiga sabab bo'ldi. Ayniqsa, rus tilshunosligida lingvistik pragmatika sohasi atroflicha o'rganildi. Hattoki pragmatolingvistikaning funksional va yashirin turlari ajratildi. Muloqot jarayoni bilan bog'liq bo'lgan kommunikativ taktika, kommunikativ strategiya tushunchalari tilshunoslik nuqtayi nazari bilan chuqur tahlil qilindi [7:2009].

“Inson to'g'ri va aniq so'zlashi uchun undagi semantik bilimlarning o'zi yetarli emas,”so'zlash va fikrni to'g'ri ifodalash uchun individual strategiya mahoratiga ham ega bo'lishi lozim. Tildagi ayni mana shu jihatlarni lingvistik pragmatika o'rganadi”[2:2013]. M.Hakimovning mazkur e'tirofi esa V. V. Petrovning: “Inson qaysidir tilga xos semantik bilimlarsiz so'zlashi yoki anglashi mumkin emas, ammo o'sha tilga xos semantik bilimlar egasi bo'lishning o'zi ushbu tilda so'zlash va anglash uchun kifoya qiladi degani emas, masalan, musiqali pyessa mazmunidan ogohlik uning ijrosi uchun yetarli bo'lmaydi, buning uchun, eng asosiysi, ijro mahorati, layoqati (“умение играть”) ga ham ega bo'lish lozim” [10:1985], degan qarashlarini tasdiqlaydi va uni to'ldiradi. Darhaqiqat, inson semantik bilimlarning o'zi bilan kifoyalanishi mumkin, qachonki, xorijiy tilda muloqotga kirishsa. Lekin o'z ona tilida so'zlashadigan inson borki, semantik bilimlarning o'zi bilan samarali muloqotga erisha olmaydi. Lisoniy birliklarning semantikasi bilan birga ulardan muloqot jarayonida foydalanish ko'nikmasini ham shakllantirgan bo'lishi lozim. Bular o'z navbatida insonning milliy qadriyatlarini va ma'naviyati bilan uzviy bog'liq. Demak, tildan foydalanish mahorati ilmi o'rgatilmaydi, u inson bilan birga tug'iladi va an'ana-qadriyatlar, ijtimoiy munosabatlar ta'sirida shakllanib boradi.

Keltirib o'tilgan fikrlarni birlashtirgan holda, shuni aytish mumkinki, pragmatika tilshunoslikdagi yangi soha bo'lish bilan birga o'ziga xos murakkab tarmoq hamdir. O'z ona tilida so'zlashadigan inson borki, semantik bilimlarning o'zi bilan samarali muloqotga erisha olmaydi. Lisoniy birliklarning semantikasi bilan birga ulardan muloqot jarayonida foydalanish ko'nikmasini ham shakllantirgan bo'lishi lozim. Bular o'z navbatida insonning milliy qadriyatlarini va ma'naviyati bilan uzviy bog'liq. Demak, tildan foydalanish mahorati ilmi o'rgatilmaydi, u inson bilan birga tug'iladi va an'ana-qadriyatlar, ijtimoiy munosabatlar ta'sirida shakllanib boradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tilga o'zbek xalqining bebaho qadriyati sifatida cheksiz hurmat bilan yondashish, uning imkoniyatlarini jilvalantirish, ayniqsa, Erkin Vohidovda kuchli. U so'z sehriga bag'ishlangan bir qator ilmiy-publisistik maqolalarida ham buni isbotlab berdi. Shoir o'z ijodi bilan Alisher Navoiy an'anasini davom ettirdi. Albatta, tilga bebaho boylik sifatida qarash mas'uliyatini chuqur anglagan adiblarning asarlarigina davrlar osha xalq e'tiborini qozonib yuraveradi... Shoir asarlarining sevimliligi shundaki, unda xalq ruhiyati, quvonchi va dardi so'zlaydi” [2:2013].

Erkin Vohidov asarlarining pragmatikasini tadqiq etish borasida olib borgan ijodiy faoliyatimiz mobaynida ustoz shoirning faqat o'zigagina xos bo'lgan badiiy mahoratini kashf etishga harakat qildik. Jumladan, yashirin ifoda usullaridan biri bo'lgan presuppozitsiyani Erkin Vohidov qalamiga mansub “Oltin devor” dramasi misolida tahlil qildik.

Ma'lumki, “presuppozitsiya inferensiyaning xususiy ko'rinishlaridan biri bo'lib, bunda muloqot ishtirokchilari hodisa haqida umumiy ma'lumotga ega bo'lishlari kerak. Presuppozitsiya matnda yo'qolmaydigan, o'zgaraydigan hodisa [6:2008]. “Presuppozitsiyaning o'rganilish tarixi nemis mantiqshunos faylasufi G.Frege nomi bilan bog'liq. U presuppozitsiyani “Hukmning tabiiy asosi” sifatida tushunadi. Presuppozitsiya - muayyan jumla tarkibida bevosita ifodalanmagan, yashirin holda aks etgan ma'no. Presup-

pozitsiya tushunchasi kontekst va vaziyat tushunchalarini o'z ichiga oladi. Kontekstdan tashqarida presuppozitsiya uchun yo'l yopiladi.

Tahlil va natijalar. O'zbek tilida ayrim yuklamalar borki, ular gapda presuppozitsiyaga ishora qiladi. Jumladan, presuppozitsiya ham yuklamasi yordamida yuzaga keladi[5:1994]. Masalan, “Oltin devor” dramasi olingan quyidagi parchalarni tahlilga tortaylik:

Abdusalom – Juda ham to'g'ri qilgan ekanlar, rahmatli otam. Sening otang ham o'zingga o'xshagan judayam ayyor, tulki edi. Mana shu devorni olishda ham, rejani to'rt enlik beridan olganlar. Haliyam mana shu hovlingda to'rt enlik haqqim bor. (“Oltin devor”)

Mazkur parchada yashirin ifoda vositalaridan presuppozitsiya hamda tagma'no mavjud bo'lib, avvalo, tulki so'zining lug'aviy ma'nosini tushunib olishimiz lozim bo'ladi. Tulki aslida o'ta sezgir va ayyor, yirtqich sutemizuvchi hayvon bo'lib, ko'chma ma'noda o'ta sezgir, ayyor odamga nisbatan ishlatiladi. Bu yerda leksik tagma'noni ifodalab, har qanday vaziyatlarda suvdan quruq chiqishga urinadigan, ishbilarmon, uddaburonlik ma'nosini ifodalashga xizmat qilgan va “otangning ayyorligi shu qadarki, hattoki devorni ham o'z manfaati yo'lida to'rt enlik beridan olgan” mazmuni anglashilgan. Presuppozitsiya esa sen juda ayyor, tulki odamsan. Otang ham xuddi sen kabi ayyor odam bo'lgan. Ya'ni otasiga nisbatan salbiy munosabat orqali farzandining xususiyati ochib berilgan hamda salbiy baho mazmuni anglashilgan.

Shuningdek, “yana” yuklamasi takroriylik ma'nosi-dagi presuppozitsiyani yuzaga keltiradi”[5:1994].

Mo'min –Ikki yosh bir-biri bilan topishib ketsa, biz qarilar kim degan odam bo'lamiz-a? Yo'q, yana gaplashib ko'rmasan bo'lmaydi. (“Oltin devor”)

Presuppozitsiya – Avval ham gaplashgan. Ikki yosh birikmasi orqali farzandlar ifodasiga hamda qarilar ifodasi orqali esa esa ota-onalar so'ziga ishora qilingan va presuppozitsiya yuzaga kelgan. Shuningdek, inkor shakli vositasida tasdiq ma'nosidagi presuppozitsiya ifodalangan: “Yana gaplashib ko'rishim kerak”.

-mi so'roq yuklamasi yordamida tuzilgan ritorik gaplar vositasida ham presuppozitsiyaga ishora qilinadi. Bunday gaplar shaklan so'roq gap ko'rinishida bo'lsa-da, mazmunan inkorni ifodalaydi:

Bundan ko'ra qaro yerga kirsam bo'lmasmidi? (“Oltin devor”)

Presuppozitsiya – Bundan ko'ra qaro yerga kirsam bo'lardi. Mazkur gapning kesimi shaklan bo'lishsiz ko'rinishda bo'lsa-da, lekin mazmunan bo'lishlilik ifodalangan. Qolaversa, qaro yerga kirmoq frazeologik ifodasidan so'zlovchi shaxsning boshiga tushgan kulfat shu qadarki, hattoki u tiriklar safidan chiqib, ajalidan besh kun burun boqiy dunyoga rixlat qilishga ham tayyor ekanligi, adresant ruhiy holatining zaifligi va, shuningdek, aynan milliy mentalitetimiz, e'tiqodimiz bilan bog'liq uyat o'limdan qattiq maqoliga hamohang inson or-nomusi, g'ururi, sha'ni kabi axloqiy masalalar ifodasi ham anglashiladi.

Kim, nima so'roq olmoshlari ishtirokidagi ritorik gaplarda ham presuppozitsiya mavjud bo'ladi. So'roq olmoshlari ishtirokida tuzilgan bunday javob talab qilmas ritorik so'roq gaplarda so'roq olmoshi nimani anglatasa, u ishora qilgan ma'no alohida ta'kidlanadi, uning ta'sirchanligi kuchaytiriladi[8:2012]. Masalan, kim so'roq olmoshi ishtirok etgan so'roq gaplarda hamma yoki hech kim tushunchasi alohida ta'kidlanadi.

Mo'min - Mening o'g'limga kimlar qizini bermaydi? (“Oltin devor”)

Mazkur ritorik so'roq gapi orqali “Menga hamma qizini beradi” presuppozitsiyasi ifodalangan. Bunday ritorik so'roq gapning kesimi inkor shaklda bo'lsa-da, gap mazmunan tasdiqni ifodalagan. Bu jumladan, shuningdek, menga

manaman deganlar qizini beradi, sen kim bo'libsan mazmunidagi mensimaslik, suhbatdoshini pisand qilmaslik mazmuni ham anglashiladi.

Saidmalik – Men senga nima yomonlik qildim? (“Oltin devor”) Presuppozitsiya – men senga hech qanday yomonlik qilganim yo'q. Nima so'roq olmoshi vositasida hech qanday bo'lishsizlik olmoshiga ishora qilingan. Bu yerda, shuningdek, so'zlovchi shaxsning o'zini oqlashga, vaziyatni yumshatishga harakati namoyon bo'ladi va yalinish, xokisorlik mazmuni anglashiladi.

Faqat yuklamasi ham yashirin presuppozitsiyani yuzaga keltiruvchi vosita bo'lib, u o'zi ajratib kelayotgan bo'lakka yaqin bo'lgan tushunchalarni zidlash orqali presuppozitsiyani hosil qiladi. Zidlashning tasdiq yoki inkor xarakterda bo'lishi o'zi ishtirok etayotgan gapning predikatiga bog'liq bo'ladi. Agar predikat tasdiq formada bo'lsa, yashirin presuppozitsiya inkor xarakterda bo'ladi” [5].

Matlab - Hajja faqat halol mehnat bilan topilgan pul bo'lishi kerak. (“Oltin devor”)

Ushbu gap ham shaklan tasdiq ko'rinishida-da, lekin mazmunan harom pul bilan hajja borilmaydi, presuppozitsiyasiga ishora qilingan. Chuqurroq yondashib, mantiqiy izchillik bilan tahlilga yondashadigan bo'lsak, parchada tasdiq orqali inkor munosabatidagi presuppozitsiyaga ishora qilingan bo'lsa-da, ammo presuppozitsiya anglatgan inkor mazmunidagi jumlada ham aslida tasdiq ma'nosiga ishora mavjud. Bunday badiiy mukammallik ijodkorning so'zdan foydalanishda naqadar sinchkov bo'lganini ko'rsatadi.

Shoir Erkin Vohidovning pragmatik vositalardan biri bo'lgan tagma'noga murojaati ham shoir asarlarining yanada sevimliva ta'sirli bo'lishiga xizmat qilgan unsurlardan, deb bimalol ayta olamiz. Tagma'no lingvistik pragmatikaning markaziy masalalaridan biri hisoblanadi. Tagma'no so'zlovchining kommunikativ maqsadini amalga oshiradi va nutq ishtirokchilarini kelgusi vaziyatdan ogoh etadi. Tagma'no - matn ichidagi yashirin matn-podtekst. Tagma'no kommunikatsiya ishtirokchilarining fikrlash faoliyati hamda ularning olam haqidagi tasavvurlari bilan bog'liq. Yashirin ifoda, ya'ni tagma'noga so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi xususiy munosabatlarda, shuningdek, so'zlovchi o'zi uchun muhim axborotni oshkora bayon qilishni istamagan holatlarda murojaat qilinadi. Piching, kesatig, kinoya tagma'no ko'rinishlari sifatida e'tirof etiladi [2].

Tagma'no gap orqali ifodalangan gapning zamirida yotgan ko'chma ma'nodir. Masalan:

Abdusalom – Shu, bitta tilla tish qo'ydimochiman.

Saidmalik – Tilla tish? O'zlarigami? Obbo qo'shniyey. Tuva hammomni orzu qilibdi-da. (“Oltin devor”)

Bu dialogik nutqda qo'llangan “tilla tish” so'roq gapi ohang yordamida tuzilgan bo'lib, nutq subyektning taajjubini hamda implitsit axborotga ishorani (Tish qo'ydira olmay-san) aks ettirgan. O'zlarigami ifodasi aslida o'zingizgami shaklida bo'lishi lozim edi, bu yerda ikkinchi shaxs birlik shakli o'rniga uchinchi shaxs ko'plik egalik shaklidagi o'zlik olmoshini keltirish bilan mensimaslik, suhbatdoshiga nisbatan past nazar bilan qarash kabi salbiy munosabat o'z aksini topgan.

Mo'min – He, men yamoqchining qiziga zor emasman. Mening o'g'limga kimlar qizini bermaydi?

Abdusalom - He, qorovul! Mening qizimga magazin mudirlaridan sovchilar kelyapti, ha! (Keta boshlaydi.) (“Oltin devor”)

Ushbu dialogik parchada ikkala nutq subyektning bir-biriga nisbatan salbiy baho munosabati aks etgan. Suhbatdoshining ijtimoiy statusini ta'kidlash orqali o'zini baland olish, mensimaslik ma'nolari yuzaga chiqqan. Mo'minning nutqidagi “Mening o'g'limga kimlar qizini bermaydi?” ifodasida “o'g'limga manaman deganlar, sendan ko'ra iqtisodiy holati yaxshi insonlar qizini beradi” presuppozitsiyasi hamda maqtanish, takabburlik salbiy munosabati ifodalangan. Shuningdek, magazin va qorovul mudiri so'zlarini qarshilantirish bilan antiteza yuzaga kelgan va bu ham o'z navbatida pragmatik ottenkani kuchaytirishga xizmat qilgan. Bundan tashqari, he undov so'zi jerkish, jahl emotsiyalarini, ha undovi esa maqtanish emotsiyasini ifodalashga xizmat qilgan. Shu orqali fonopragmatik tagma'no yuzaga chiqqan.

Xulosa va takliflar. Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, lingvopragmatika o'zbek tilshunosligidagi yangi nazariy va amaliy soha sifatida bugungi kunda faol rivojlanishda davom etmoqda. Biz mazkur kichik ilmiy tadqiqotimiz davomida o'zbek xalqining zabardast shoiri, so'z mulkinining sultoni bobokalonimiz Alisher Navoiyning izdoshi Erkin Vohidov qalamiga mansub “Oltin devor” dramasiidagi lingvopragmatik jihatlarni tahlil etdik hamda ijodkorning so'zdan foydalanish mahoratini ko'rsatib berishga harakat qildik. Ilmiy tadqiqot ishi natijasi o'zbek filologiyasi ilmini badiiy matnning lingvopragmatik xususiyatlari haqidagi nazariy ma'lumotlar bilan boyitadi hamda unda ilgari surilgan ilmiy natijalardan oliy va o'rta ta'limda, E.Vohidov asarlarini o'rganishda foydalanish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т: Маънавият, 2008.
2. Hakimov M. O'zbek pragmalingsvistikasi asoslari. Toshkent: “Akademnashr”, 2013.
3. Hakimov M. X. O'zbek ilmiy matnining sintagmatik va pragmatik xususiyatlari. Nomz.diss...avtoref. –Toshkent, 1993.
4. Nurmonov A., Hakimov M. Lingvistik pragmatikaning nazariy shakllanishi.-Toshkent : 2001,4-son.
5. Rahimov U.E. O'zbek tilida yuklamalar presuppozitsiyasi. Filol. fanlari nomz...dis.avtoref. –Samarqand,1994.
6. Safarov Sh. Pragmalingsvistika. Monografiya.-Toshkent, 2008.
7. Davlatova R.H. Propozitsiya va uning o'zbek tilida ifodalanishi. Filol.fanlari nomz...dis.avtoref. –Toshkent, 2009.
8. Maksudova S.S. Erkin Vohidov asrlarida konnotativlikning ifodalanishi. Filol.fanlari nomzodi diss. – Toshkent, 2012.
9. Матвеева Г.Г., Самарина И.В., Селиверстова Л.Н. Два направления в современной прагмалингвистике *Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 12. 2009.
10. Петров В.В. Философия, семантика, прагматика // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. - М., 1985.
11. Vohidov E. “Oltin devor” komediyasi. www.ziyouz.com kutubxonasi.

УДК:3751

Нодирабегим СОБИРЖОНОВА,
Андижон давлат университети талабаси
E-mail: bahridinovaetiborxonemail.com

SOME CONSIDERATIONS REGARDING THE COMPILATION OF A DICTIONARY OF LINGUISTIC TERMS

Abstract

There is no encyclopedic electronic dictionary of linguistic terms of the Uzbek language. Therefore, the article talks about the creation of a dictionary that helps to link research conducted in Uzbek linguistics and eliminates the diversity of terms. If the electronic dictionaries available in the world computer dictionary are based mainly on the results of European linguistics, then this dictionary reflects the nature of the Uzbek language in the description of language units.

Keywords: electronic dictionary, computer lexicography, linguistic term, extreme linguistics, education, conceptual term, electronic linguistic encyclopedic dictionary, project.

НЕКОТОРЫЕ СООБРАЖЕНИЯ ПО СОСТАВЛЕНИЮ СЛОВАРЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ

Аннотация

Отсутствует энциклопедический электронный словарь лингвистических терминов узбекского языка. Поэтому в статье говорится о создании словаря, помогающего связать исследования, проводимые в узбекской лингвистике, и устраняющего разнообразие терминов. Если электронные словари, доступные в world computer dictionary, основаны в основном на результатах европейской лингвистики, то этот словарь отражает природу узбекского языка в описании языковых единиц.

Ключевые слова: электронный словарь, компьютерная лексикография, лингвистический термин, экстремальная лингвистика, образование, концептуальный термин, электронный лингвистический энциклопедический словарь, проект.

ЛИНГВИСТИК АТАМАЛАР ЛУҒАТИНИ ТУЗИШГА ДОИР АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

Аннотация

Ўзбек тили лингвистик атамаларининг энциклопедик электрон луғати мавжуд эмас. Шу боис мақолада луғатнинг яратилиши ўзбек тилшунослигида олиб борилаётган тадқиқотларнинг ўзаро боғлилишига ёрдам бериб, атамалар борасидаги хилма-хилликка барҳам бериш ҳақида сўз юритилади. Жаҳон компьютер луғатшунослигида мавжуд электрон луғатлар асосан, европа тилшунослиги натижаларига асосланган бўлса, ушбу луғат тил бирликлари тавсифида ўзбек тили табиатини акс эттиради.

Калит сўзлар: электрон луғат, компьютер лексикографияси, лингвистик атама, экстремал тилшунослик, таълим, Консепт атамаси, электрон лингвистик энциклопедик луғат, лойиҳа.

Кириш. Ўзбек назарий тилшунослиги кейинги даврда жаҳон тилшунослигининг барча ютуқларини ўзлаштириб бормоқда. Жаҳон тилшунослигида эса, бир неча ўн йил аввал тасаввурда бўлмаган тадқиқ объектлари ва ушбу объектларнинг талқинлари пайдо бўлмоқда. Хусусан, нейролингвистика, сунъий онг, лингвистик экспертиза, экстремал тилшунослик, нуткий таъсир, корпус лингвистикаси, лингвокультурология, каби йўналишлар нафақат ўзбек, балки жаҳон тилшунослигида ҳам етарлича монографик планда тадқиқ этилмаган. Айрим йўналишларда бажарилган тадқиқотлар жуда кўп ва академик тадқиқот деб аталишга даъвогар бўлса-да, изчил атамалар тизимининг шаклланиши, бундай баҳо беришга ҳали эрта эканлигини кўрсатади. Хусусан, санаб ўтилган йўналишларнинг айримларида фаол қўлланиб келаётган концепт, оламнинг лисоний манзараси, оламнинг лингвистик модели, фрейм, гештальт, конструкт, констант, скрипт каби атамаларнинг ўнлаб изоҳлари мавжуд. Атама эса бир маъноли бўлиши шарт. Шунингдек, ўзбек луғатшунослигида лингвистик атамаларнинг замонавий, нисбатан тўлиқ изоҳли луғати мавжуд эмас. Мавжуд луғатлар маънан эскирган ва кам сўзли. Бу типдаги энг катта луғатларнинг сўзлиги 2000га ҳам етмайди.[1] Шунингдек, лингвистик атамаларнинг электрон луғати умуман мавжуд эмас.

Мавзуга оид адабиётларнинг талили. Ўзбек луғатшунослиги тарихида муайян лингвистик атамалар луғатлари яратилган. Ушбу луғатлар сўзлигининг озлиги, изоҳларнинг эскирганлиги, кенг истеъмолчилар доираси учун етарли эмаслиги туфайли бугунги талабларга жавоб

бормади. Ўзбек тили лингвистик атамаларининг энциклопедик электрон луғати мавжуд эмас.

Электрон луғатлар бир неча жиҳати билан замонавий луғатлардан фарқ қилади: элементар – жой эгалламаслиги, транспортировканинг қулайлиги (виртуаллиги), қўллашда қулайлиги (йиртилмайди, эскирмайди, маълумот топиш тезкор...) кабилардан ташқари, техник характеристикасига кўра ҳам устунлик қилади: электрон луғатларда нафақат матн ва график иллюстрациялар, балки аудио, видео, анимация...кабилар ҳам иштирок эта олади. Бу эса изоҳлар мазмунини бойитади, объект тавсифини янада тушунарли қилади.

Тадқиқот методологияси. Ўзбек лингвистик атамашунослиги кейинги юз йилда мунтазам эволюцион ўзгаришда ва бир неча революцион ўзгаришларни бошидан кечирди. Замонавий тилшуносликнинг дастлабки даврида лингвистик атамалар асосан рус тилидан калькалаш орқали ёки бевосита ўзлаштирилган. Бу атамаларнинг барчаси ҳам ўзбек тили табиатига мос келган деб бўлмайди: сўз органлари, апостроф, инфинитив, турловчи суффикс, ясовчи суффикс, составли сонлар...Кейинчалик бу ва бошқа атамалар қатор таҳрирларга учради.[2] Бу реформаларнинг ҳам барчаси муваффақиятли кечган эмас. Атамалар уясининг бир аъзоси таҳрир қилиниб, қолганлари маълум бир сабабларга кўра таҳрир этилмай қолган ўринлар бор. М., ўзак атамаси жуда фаол қўлланган ҳолда, асос атамасига алмаштирилди. Натижада у билан ассоциатив қатор ҳосил қилувчи ўзакдош, бир ўзакли ...каби атамалар ҳам истеъмолдан чиқиб кетди. Ўзак атамаси сўз сифатида асос

га нисбатан камроқ фаол бўлиб, истеъмоладойрасини чегаралашда асос га нисбатан кўпроқ имкониятга эга эди.[3] Гап асоси, грамматик асос каби атамалар билан уйкашлик ҳам бу сўзнинг атама мақомида мустақам-лаинишига тўсик бўлиб келмоқда. Ихчам гап, гап қолиплари, кенгаювчи сўз, кенгайтирувчи сўз, ярим тўхтам (вергул), сўзлар тизмаси, гаплар тизмаси, нутқ узвлари, сўзшунослик, умумий сўзлар, хусусий сўзлар, маҳаллий сўзлар каби бир қатор атамалар тилшунослар томонидан олиб борилган тадқиқотларда тавсия қилиниб, ҳатто мактаб дарсликларида кирган бўлса-да, оммалашмади. Назарий жиҳатдан ғоят қизиқарли тавсиялар ҳам кўпинча охиригача тўқис ишланмади. Хусусан, гапнинг бош бўлаклари масаласидаги қарашлар бир неча ўн йилдан бери тугал ечимини топмай келмоқда. Фақат гап кесимини бош бўлак деб олинishi ортидан турли тил бирликлари дефинициясида юзага келиши лозим бўлган тавсифий ўзгаришлар атамалар тизимида, демаски, тил сатҳлари тавсифида акс этмапти. Хусусан, кесими уюшиб келган гаплар энди нима деб аталади: содда гапми ёки қўшма гап? Бундай ҳолатлар кўп учрайди.

Таҳлил ва натижалар. Дунё тилшунослигида лингвистик атамаларнинг энциклопедик луғатлари жуда кўп яратилган. Рус компьютер лексикографияси маҳсулотларини ўрганганимизда, лингвистик энциклопедик луғатлар асосан 20-30 ва ундан ортиқ вақт аввал яратилган луғатлар асосида ишлангани кўринди.

Кузатишимизча, бундай луғатлар билан мунтазам ишлаб борилмайди. Натижада уларнинг рақобатбардошлиги кам.

Ўзбек тили мисолида эса бундай тадқиқотлар олиб борилмаган. Андижон давлат университетида олиб борилаётган № ИЛ-402104213 “Ўзбек тилида электрон лингвистик энциклопедик луғат ишлаб чиқиш” мавзусидаги инновацион лойиҳаси шу муаммо ечимига йўналтирилган. Лойиҳада ишлаб чиқиши кўзда тутилган луғатда атамаларнинг русча, инглизча муқобилини бериш, изоҳнинг ўзбеккона бўлишини таъминлаш ва матнлар устида мунтазам ишлаш орқали рақобатбардошликни таъминлаш кўзда тутилган.

Лойиҳа доирасида ўзбек тилшунослигида мунозари бўлиб келаётган атамалар тавсифи замонавий қарашлар асосида кўриб чиқилади: ўзбек тили табиатини ҳисобга олган ҳолда тавсифланади, уядош атамалар ассоциатив тизими тикланади. Ушбу луғатнинг яратилиши ўзбек тилшунослигида олиб борилаётган тадқиқотларнинг ўзаро боғлиқлигига ёрдам бериб, атамалар борасидаги хилма-хилликка барҳам беради. Жаҳон компьютер луғатшунослигида мавжуд электрон луғатлар асосан, европа тилшунослиги натижаларига асосланган бўлса, ушбу луғат тил бирликлари тавсифида ўзбек тили табиатини акс эттиради. Шунингдек, электрон луғатлар яратиш назарияси ва амалиёти ишлаб чиқилади.

Яратиладиган луғат мавжуд луғатлардан бир неча жиҳатдан фарқ қилади. Мавжуд луғатларнинг энг мукам-мали академик А.Ҳожиёв томонидан тузилган бўлиб, энг сўнгги нашрига ҳам кўп йил бўлди. Бу даврда ўзбек тилшунослигига кўплаб янги атамалар кириб келди. Аввалдан мавжуд атамалар тавсифи ҳам бугунги кун талабларига жавоб бермайди. Лойиҳада яратилиши кўзда тутилган энциклопедик луғат ана шу қамчиликларни тўлдирishни назарда тутди. Ўзбек тилшунослигида бундай луғатлардан кўпини яратишга зарурат бор. Масалан, рус тилшунослигида мавжуд йирик энциклопедик луғатлар мавжудлигига қарамай бир қатор луғатлар яратиб келинмоқдаки, ўзбек тилшунослигида бу типдаги луғатлар яратиш ҳали вазифа қилиб ҳам қўйилган эмас: Й.Вахёкиннинг “Лингвистический словарь Пражской школы” 60 йил аввал яратилган, Н.Н.Дурновнинг

«Грамматический словарь (грамматические и лингвистические термины)» асари салкам 100 йил аввал яратилган, О. С. Ахмановнинг «Словарь лингвистических терминов»и бир неча бор нашр қилинди, янги луғатлар ҳам яратилмоқда: 2002 йили М. Г. Булаховнинг беш томлик «Опыт исторического словаря русской лингвистической терминологии» асари чоп этилди.[4] Машхур “Лингвистический энциклопедический словарь” (Москва, 1990) муаллифлари давлат мукофоти билан тақдирландилар. 2008 йили ушбу луғат CD-ROM шаклида чоп этилди, қатор электрон онлайн версиялари мавжуд. Ўзбек тилшунослиги эса мавжуд луғатларга қаноат қилиб келмоқда.

Лингвистик атамаларнинг пайдо бўлиши ва алоҳида қатлам сифатида шаклланишини замонавий йўналишларда тадқиқ этиш, тартибга солиш борасидаги тадқиқотлар ўзбек тилшунослигида жуда кам. Янги терминлар эса кўплаб пайдо бўлмоқда, терминлар учун маъқул бўлмаган синонимия, полисемия, вариантликнинг олдини олиш, терминлар таркиби ва функционал-семантик жиҳатларини аниқ тавсифлаш тилшуносликнинг долзарб вазифасидир. Ўзбек тилшунослигида тилимизнинг ўзига хос табиатини аниқлашга йўналтирилган қатор тадқиқотлар бажарилди. Аммо бу изланишлар барчаси ҳам луғатларда акс этиб тадқиқотчилар учун зарур шаклга келгани йўқ.

Хусусан, яратилажак луғатда атамаларнинг қуйидагича берилиши назарда тутилган:

Консепт

Консепт атамаси тилшуносликда бир вақтнинг ўзида ҳам қадимий, ҳам навқирон термин ҳисобланади. Консепт атамасининг бугунги кун когнитологиясида қўлланилаётган маъноси С.А. Асколдовнинг 1928 йилда нашр этган «Консепт ва сўз» номили мақоласига бориб тақалади. Бироқ, С.А. Асколдов қўтарган мазкур масала ўтган асрнинг ўрталарига қадар жиддий ёндашувлар асосида ўрганилмади. В.А.Маслова Консепт атамаси уч хил ёндашувга кўра изоҳлашини асослайди: биринчи ёндашув вакиллари Консепт атамаси тавсифида унинг маданий жиҳатларига асосий эътиборни қаратишдаи ва ҳар қандай маданият муайян Консептлар йиғиндисиди ва улар ўртасидаги муносабат эканлигини таъкидлайдилар (масалан, Й.С. Степанов, В.Н. Телия).[5] Демак, мазкур ёндашувга кўра Консепт – маданиятнинг асосий ячейкаси. Иккинчи гуруҳ – семантик ёндашув вакиллари (Н.Д. Арутюнова, Т.В. Булигина, А.Д. Шмелев, Н.Ф. Алефиренко ва бошқ.) Консептни когнитив семантика соҳасига тегишли атама сифатида талкин қилсалар, В.А.Маслова, Д.С.Лихачёв, Е.С. Кубрякова каби тадқиқотчилар Консептни сўзнинг муайян маъносини инсоннинг шахсий ва миллий тажрибаси билан тўқнашув натижасида ҳосил бўлишини таъкидлайдилар, яъни консепт сўз ва фаолият ўртасидаги воситачи сифатида изоҳланади.[6] Консепт, Й.С. Кубряковнинг талқини бўйича, инсон ментал хотирасини, мианинг Консептуал тизимини (лингва менталис), инсон руҳиятида акс этган олам манзарасини ташкил қилувчи оператив бирлик ҳисобланади.

Консептни айримлар тушунча билан тенглаш-тирсалар, айримлар тушунчанинг ҳам конкрет таркиби билан мутаносиб, деб ҳисоблайдилар. Айнан шундай қараш кенг тарқалган. Баъзилар эса Консепт сифатий хусусият ташувчидир, деб баҳолайдилар. Масалан, И.Г.Беседина бадийлик Консепти борасида тадқиқот олиб боради ва бу Консептни бадий матн Консептосферасининг бир қисми сифатида тушунади. Консепт борасидаги қарашларида И.А.Стернин анча мукамал ва Консептни шу пайтгача мавжуд бўлган бошқа атамалар, тушунча, семема, маъно, тус (оттенки)лар дан аниқ фарқлаб бера олган, у консептда

информатив моментга урғу беради. Тилни инсон онгида шаклланган Концептосфера калити, деб баҳолайди.[7]

Демак, когнитив сатҳда Концепт ва тушунча, гарчи бир-бирига чамбарчас богълиқ бўлса-да, алоҳида талкин майдонига эга эканлигини унутмаслик зарур. Хусусан, тушунча Концептнинг ядро элементи, иккаласи ҳам когнитив тартибда фаоллашади, бироқ, структур-семантик шаклланиши жиҳатидан Концепт архитектоникаси тушунча архитектоникасидан кўра анча мураккаб. Бундан ташқари, Концепт тушунчадан фарқли ўлароқ, нафақат тафаккур қилинади, балки бошдан ўтказилади, ҳис қилинади. Шунинг учун ҳам Концептнинг кўлами тушунчаникидан анча кенг.

Концепт – олам манзарасининг бирлиги. М., она, муҳаббат Концептлари. Олам манзараси эса чек-чегарасиздир. Адабиётларда олам манзарасининг идеалистик, материалистик, синтетик, илмий, фалсафий, рационал, космологик, биологик, маиший, маънавий, ахлоқий бадиий ва ҳ.к. сингари кўринишлари ҳақида гап кетади. Демак, ҳар қандай Концепт оламнинг турли манзаралари кесимида тавсифлаш мумкин бўлган феномендир.

Яратилаётган лугат бир неча параметрлари билан мавжуд анъанавий лугатлардан устунлик қилади:

Ушбу лугатдан фойдаланиш учун компьютер ёки гаджет етарли.

Анъанавий лугатлардан фойдаланиш чизиқли характерга эга бўлса, бу лугат ҳам чизиқли, ҳам қисмли излаш имконини беради. Қидириш ишлари бир неча баробар тез амалга ошади.

Лугат доимо, узлуксиз янгиланиб бориши мумкин, бунда нафақат муаллифлар, истеъмолчилар иштирокини таъминлаш ҳам осон.

Лугатдан фойдаланганда, истеъмолчига зарур бўлган қайд ва белгиларни кўйиб бориш, янгилан туриш имкони мавжуд.

Ҳаволалар орқали ассоциатив гуруҳлар ҳосил қилиш, адабиётларга, бошқа лугатларга гиперҳавола орқали боғланиш имконини яратади.

Лойиҳа бажарилишидан қуйидаги натижалар кутилмоқда:

- Хусусий энциклопедик лугатлар яратиш асослари ишлаб чиқилади.

- Тилшуносликнинг барча сатҳлари ва йўналишларини акс эттирувчи энциклопедик лугат яратилади.

- Тил ва тилшуносликка оид фактларни тавсифлашда айнан ўзбек тили табиати ҳисобга олинади.

- Тадқиқотларда турлича изоҳланиб келинаётган атамаларга ягона таъриф берилади.

- Электрон лугат имкониятларидан фойдаланиб ўзаро боғлиқ тушунчаларни ассоциатив қаторлари тикланади.

- Тил бирликларини жонли кузатиш имкони яратилган ягона лугат(аудио, видео ва бошқа креолларни қўллаш орқали) юзага келади.

- “Ёш филолог лугати”, “Орфографик лугат” ва “Орфоэпик лугат” кабиларни тайёрлашни кўзда тутувчи инновацион лойиҳалар учун асос тайёрланади.

- Лойиҳа доирасида илмий анжуман ўтказиш, жаҳонда кўзга кўринган соҳа мутахассисларининг мастер-классларини ташкил этиш ва яна бир қатор тадбирлар ўтказиш назарда тутилган.

Хулоса ва таклифлар. Ушбу лугатнинг яратилиши ўзбек тилшунослигида олиб борилаётган тадқиқотларнинг ўзаро боғланишига ёрдам бериб, атамалар борасидаги хилма-хилликка барҳам беради. Жаҳон компьютер лугатшунослигида мавжуд электрон лугатлар асосан, европа тилшунослиги натижаларига асосланган бўлса, ушбу лугат тил бирликлари тавсифида ўзбек тили табиатини акс эттиради. Ушбу лугат филолог талабалар, изланувчилар ва олимлардан иборат камида 10000 истеъмолчи учун зарурдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Авербух К.Я. Терминография: традиционное и специфическое. // Теория и практика научно-технической лексикографии. – М., 1988. – С. 27-34.
2. Алексеева Л.М. Проблемы термина и терминообразования: Учебное пособие по спецкурсу. – Пермь, 1998. – 120 с.
3. Ақобиров С. Терминология лугатларининг типлари ҳақида // “Ўзбек тили ва адабиёти” журна. – 1973, №5. – Б.44-48.
4. Ақобиров С. Терминология ишининг мазмуни ва вазифалари ҳақида // “Ўзбек тили ва адабиёти” журна. – 1964., №3. – Б.31-38.
5. Лингвистический энциклопедический словарь/ Гл.редактор В.Н.Ярцева – Москва: Советская энциклопедия, 1990 – 685 с.
6. Решетов В.В. Краткий справочник по лингвистической терминологии. – Т., 1950.
7. Худойберганава Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли лугати. – Т.: Turon zamin ziyo, 2015.
8. Ҳожиёв А.Лингвистик терминларнинг изоҳли лугати.–Т.: Ўқитувчи,1985
9. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли лугати. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002
10. Ҳожиёв А., Решетова Л. Ўзбек тили грамматик терминларининг қисқача изоҳли лугати. –Т.: Ўқитувчи, 1980

Ra'noxon SOBIROVA,
Andijon davlat universiteti dotsenti, f.f.b.f.d. (PhD)

E-mail: r.sobirova@mail.ru

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS AND CLASSIFICATION CRITERIA FOR THE ANALYSIS OF LEXICAL UNITS IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES

Abstract

The lexicon of many invaluable literary and artistic works created at different stages of the Turkic language also serves as a rich source for the study of the lexical layer in many aspects, including many ancient, mostly unique elements closely related to the material culture of the people. The identification and study of such words provides valuable material in restoring the process of semantic development of the dictionary of Turkish languages, which is one of the main tasks of comparative-historical lexicology.

Keywords: semantic field, lexical-semantic group, paradigm, lexeme, nomema, semema.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И КЛАССИФИКАЦИОННЫЕ КРИТЕРИИ АНАЛИЗА ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ УЗБЕКСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ

Аннотация

Лексика многих бесценных литературно-художественных произведений, созданных на разных этапах развития тюркского языка, также служит богатым источником при изучении лексического пласта во многих аспектах, включающего множество древних, преимущественно уникальных элементов, тесно связанных с материальной культурой тюркского народного языка. Выявление и изучение таких слов дает ценный материал для восстановления процесса семантического развития словаря тюркских языков, что является одной из основных задач сравнительно-исторической лексикологии.

Ключевые слова: семантическое поле, лексико-семантическая группа, парадигма, лексема, номема, семема.

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA LEKSIK SATX BIRLIKLARINI TADQIQ QILISHNING METODOLOGIK ASOSLARI VA TASNIFLASH MEZONLARI

Аннотация

Turkiy tilning turli bosqichlarida yaratilgan ko'plab bebaho adabiy-badiiy asarlar leksikasi ham ko'plab qadimgi, aksariyati xalqning moddiy madaniyati bilan chambarchas bog'liq noyob elementlarni o'z ichiga olgan leksik qatlamni turli aspektga tadqiq etishda boy manba vazifasini o'taydi. Bunday so'zlarni aniqlash va o'rganish qiyosiy-tarixiy leksikologiyaning asosiy vazifalaridan biri bo'lgan turkiy tillar lug'atining semantik rivojlanish jarayonini tiklashda juda qimmatli material beradi.

Kalit so'zlar: semantik maydon, leksik-semantik guruh, paradijma, leksema, nomema, semema.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslik nazariyasining rivojlanishi jarayonida turli darajadagi til birliklarining tizimli munosabatlari va funktsional xususiyatlarini o'rganish, ularning umuman semantik korrelyatsiyasi dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Til xususiyatlarini tizimli o'rganishga qadar ko'plab tadqiqotlar, asosan, morfologik va sintaktik hodisalarga qaratilgan va leksik birliklar masalasi, xususiylar va tasodifiylar xarakterga ega edi. Tilda inson omilining yetakchilik mohiyati, til haqidagi fanda antropotsentrik yondashuvning asosiy tamoyilga aylanishi Tilshunoliksning markaziy muammolaridan biri bu tilning tizimli mohiyati masalasidir. Tildagi tizimlilik ichki munosabatlar bilan bog'langan elementlar to'plamida o'zini namoyon qiladi. So'z boyligini sistem-struktur tadqiq qilish asosida semantik maydon yoki leksik-semantik guruhlash nazariyasi shakllandi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Jahon tilshunosligida Y.Trir, L.Vaysgerber, V.Portsig, G.Ipsen, L.Yollas, F.Donrzeyf, V.Vartburg, X.Kasares, Yu.N.Karaulov, V.V.Morkovkin kabi olimlar tomonidan semantik maydonning nazariy va amaliy asoslari ishlab chiqilgan.

O'zbek tilshunosligida H.Ne'matov, I.Qo'chqortoyev, A.Nurmonov, E.Begmatov, R.Rasulov, T.Mirzaqulov, O.Bozorov, R.Safarova, B.Qilichev, M.Narziyeva, D.Hojieva kabi qator tilshunoslarning ilmiy tadqiqotlarida maydon nazariyasi muammolari, o'zbek tili leksikasini semantik maydon sifatida tadqiq qilish asoslari o'rganildi. Bu borada amalga oshirilgan ilmiy tadqiqot ishlari o'zbek tili leksikasini maydon nazariyasi asosida o'rganishda muhim ahamiyatga

ega. Maydon tushunchasi va uning tilshunosdagi o'rni masalasi A.Sobirov va SH.Iskandarovning ilmiy ishlarida monografik tarzda tadqiq qilindi.

Semantik maydon (SM) – bu bir-biriga bog'liq ma'nolarga ega bo'lgan so'zlar guruhining ma'lum bir struktur qonuniyatlar asosida guruhlanishi.[1]. Semantik maydon nazariyasi, har qanday sathdagi lisoniy birliklar ichki izolyatsiyalangan shaklda emas, balki tizimdagi boshqa birliklar bilan faqat paradijmatik va sintagmatik munosabatlari tufayli lingvistik ahamiyatga ega bo'ladi. Ushbu tamoyil leksik semantikaga nisbatan qo'llaniladi.

Semantik maydon ma'lum bir arxisea asosida birlashuvchi so'z va iboralar majmui. Masalan, vaqt semantik maydoni yil, oy, hafta, kun va h.k. leksik, frazeologik birliklardan tashkil topadi[2].

I.N.Kabanovning tahliliga ko'ra, semantik maydon tushunchasining asoschisi J.Trir nazariyasining yangiligi uning so'z ma'nolarini o'rganishga struktur yondashishida edi. U tilning butun so'z boyligini yaxlit tizim sifatida ko'rib chiqdi, unda har bir leksik birlik tizimning boshqa elementlari bilan munosabatlarda belgilanadi va ajralib turadi. Mozaikadagi kubiklar rolini o'ynaydigan har bir alohida so'z, J.Trir ta'riflaganidek, so'z boyligi bilan qamrab olingan barcha ma'nolarni bo'shliqlarsiz to'liq qamrab oladi va yaxlit maydonni, ya'ni mozaikaning bir turini hosil qiladi, agar bitta birlikda o'zgarish bo'lsa, bu muqarrar ravishda qo'shni birliklarning o'zgarishiga olib keladi [3].

Tadqiqot metodologiyasi. Semantik tuzilishning ushbu modeli so'zning ma'nosini o'rganishning yangi usuli – tizimda sodir bo'layotgan o'zgarishlarni diaxron tarzda kuzatib borish imkonini beradi. Albatta, tilning barcha so'z boyligini Shu tarzda o'rganish mumkin emas, ammo cheklangan leksik sohalar, ya'ni ma'lum bir tushunchani qamrab olgan so'zlar guruhini o'rganish mumkin.

Semantik maydon – bu bir-biriga bog'liq ma'nolarga ega bo'lgan so'zlar guruhining ma'lum bir struktur qonuniyatlar asosida guruhlanishi.

“SMning LSGdan asosiy farqi shuki, bir necha turkum leksemalari bir arxisema asosida qamrab olinadi. Masalan, “nutq faoliyati” SMga “nutq” arxisemasi asosida ot leksemalar ham, fe'l leksemalar ham birlashtiriladi”. “

Sistem tilshunosda leksemaning shakl tomoni nomema ongimizda fonemalar tizmasi sifatida mavjud. Semema leksemaning ichki tomoni, uning mazmuni, ma'nosi nimani ifodalab kelishidir. Demak, leksema = nomema + sememadir. Sememani hosil qiluvchi ma'no bo'laklari (sememaning tarkibiy qismlari) esa sema deb ataladi [4]. Ma'lumki, leksemalar ham boshqa sathlardagi til birliklari kabi til tizimida ma'lum tartibdagi guruhlarini tashkil qiladi va ana Shu “leksik-semantik guruh” (LSG) komponentlari o'zaro paradigmatic munosabatda bo'ladi. Tildagi leksemalarning muayyan ma'no umumiyliги asosida yuzaga kelgan yig'indisi leksik maydon sifatida tavsiflanadi.

So'zlarni leksik-semantik guruhlariga birlashtirish ular ma'nolarining ma'lum bir umumiyliги yoki farqlanishi, qarama-qarshiligi asosida amalga oshiriladi. Ushbu umumlashtiruvchi va farqlovchi (differentsial) belgilar juda aniq semantik jihatlariga asoslanadiki, ularning kombinatsiyasi so'zlarning leksik ma'nolarini hosil qiladi”[5].

Leksik-semantik guruh bir so'z turkumi doirasidagi so'zlarni birlashtiradi, unda umumiy grammatik semalardan tashqari yana kamida bitta arxisema – leksik-kategorial sema mavjud bo'ladi. So'zlar semantikasida bunday sema, go'yo grammatik semalar bilan leksik semalar o'rtasidagi oraliq pozitsiyani egallaydi. Masalan, qozon so'zi ma'nosida ot so'z turkumiga oid, narsa-buyum, birlikda kabi grammatik semalar bilan birgalikda ovqat pishirish uchun ishlatiladi, temir yoki alyuminiydan yasaladi, ushlash uchun qulog'i (dastagi) bor kabi leksik-kategorial semalari mavjud. Qozon so'zining tarkibida “oshxona buyumi” leksik-kategorial semasi asosida narsa-buyum grammatik semasi aniqlanadi. Leksik-kategorial semalar ancha umumiy xarakterga ega bo'lib, ular grammatik semalarga yaqinlashadi, lekin ularni ifodalashning maxsus formal vositalari yo'q. Ushbu xususiyat leksik-kategorial semalarni “yashirin grammatika” deb nomlangan sohaga yo'naltirishga asos beradi. Bunday qat'iy leksik semalar alohida leksik-semantik guruhlar asosida yotadi. Masalan, tafakkur fe'llari (o'ylamoq, eslamok, tasavvur qilmoq, taxmin qilmoq kabi.

SH.Rahmatullayevga ko'ra, leksemalarning leksik ma'no asosida guruhlanishi giper-giponim tizimi asosida ierarxik tarzda shakllanadi. Eng yirik LSG deb leksemalarning turkumlarga ajratilishi ko'rsatiladi: ot leksemalar LSGi, fe'l leksemalar LSGi kabi. H.Ne'matov va R.Rasulovlar ana Shu birlamchi LSG va uning tarkibidagi kichik LSGlarni farqlash uchun ularni “leksemalarning mavzu to'dalari” (LMT) va “leksemalarning mavzu guruhlarini”(LMG) tarzida qo'llaydilar: “LMT bir umumiy mavzuga oid bir necha LMGni o'zida birlashtiradi. Masalan, o'zi bir necha LMGlaridan iborat “uy hayvonlari” yoki “qush” kabi LMTlari Shular jumlasidandir” [6].

“Maydon nazariyasi til sohiblariga ma'lum bir sohada ishlatiluvchi leksik birliklarning asosiy jamg'armasini butun ko'lami bilan anglash, muloqot jarayonida ulardan eng zaruriysini (ehtijoj tushib turganini) qo'llash imkonini beradi, leksik birliklarning bir-birlari bilan mazmuniy jihatdan bog'lanishini ta'minlaydi”[7]. Tadqiqotimiz yo'nalishidan

kelib chiqib, uy-ro'zg'or buyumlarini ifodalovchi leksemalarni semantik maydon asosida shakllangan tematik guruh (sistema) sifatida o'rganishni ma'qul deb hisoblaymiz. Bu esa guruhga mansub buyumlar va ular bilan bog'liq tushunchalarning ona tilimizda so'zlashuvchilar jamoaviy lisoniy ongida (olamning lisoniy tasvirida) aks etish xususiyatlarini o'chishga imkon beradi. “Til sistemasi va strukturasi leksik sathning tutgan o'rmini belgilash, unga xos bo'lgan umumiy hamda xususiy qonuniyatlarni aniqlash, leksemalarning paradigmatic (ichki), sintagmatic (tashqi), pragmatic (nutqiy-uslubiy) xossalari asosida o'zbek tilining leksik sathidagi semantik maydonlarni asosida hamda tadqiq qilish bugungi kunda o'zbek Tilshunosligi oldida ko'ndalang bo'lib turgan asosiy masalalardan biridir”[8].

Sistem tilshunos tamoyillariga asosan bir so'z turkumi doirasida bir mazmuniy guruh tarkibiga birlashgan so'zlar o'rtasidagi munosabat paradigmatic (o'xshashlik) munosabat hisoblanadi. Masalan, qozon, tovoq, kosa, lagan kabi so'zlarni bir umumiy yadro, ya'ni oshxona buyumi semasi birlashtirib turadi, Shu yadro asosida ularni bir mavzu guruhi uztvori sifatida qabul qilish imkoniyati yuzaga keladi. Ana shunday munosabat paradigmatic yoki uyadoshlik munosabati ham deyiladi.

Leksik ma'no tarkibida ajratiladigan semalar ideografik (yunoncha idea - tushuncha, grafo - yozuv) sema deb nomlanadi. Leksik ma'noga ta'rif ideografik semalar asosida tuziladi[9]. Masalan, semik tahlil usuli bilan gilam leksemasining leksik ma'nosi tarkibiga kiruvchi quyidagi ideografik semalar aniqlanadi: a) uy jihozi, b) to'qilgan, v) xonaga to'shaladigan, g) turli hajmli, d) naqshli (yoki rasimli). Ushbu ideografik semalar asosida leksik ma'no ta'rif quyidagicha tuziladi: xonaga to'shaladigan, guldor yoki naqshli qilib to'qiladigan ro'zg'or jihozi. Sandiq – a) uy jihozi, b) taxtadan yasalgan, v) quti vazifasini bajaradi, g) ichiga turli buyumlar solish mumkin, d) turli hajmli, ye) bezakli. Har ikki buyumning uy jihozi semasi ularni bir LSGga birlashtirish imkonini beradi.

Tahlil va natijalar. Ma'lum bir tildagi lug'aviy birliklarni mazmuniy jamlash usulining dastlabki belgilarini Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'otit-turk” (Turkiy so'zlar devoni) asarida ko'rishimiz mumkin. Bu so'zlar turkiy xalqlar hayotining deyarli barcha sohalarni qamraydi: moddiy madaniyat predmetlarining nomlari (kiyim-kechak, uy, ro'zg'or, bezaklar, muzika, qurol-yarog', asbob-uskuna, xo'jalik buyumlarining nomlari); etnonim va toponimlar; qarindoshlik nomlari; davlat tuzumiga oid terminlar; taom nomlari; hayvonlar va o'simliklarning nomlari; kasallik va dorilarning nomlari; ilmiy, diniy, etnografik, geografik terminologiya; yil fasllari, oy va hafta kunlarining nomlari; tarixiy va mifologik qahramonlarning nomlari.

Chanaq – yog'ochdan ishlangan tuzluq va Shu kabi idishlar. Wooden pickles and similar utensils.

Sarinch – yog'ochdan yasalgan chelak. Wooden bucket.

Lagun – ichi chuqur qilib yog'ochdan qilinadigan idish. Unda sut, qatiq va Shunga o'xshash narsalar ichiladi. Yog'och tovoq. Bizningcha, hozirda bu so'z Andijon shevalarida lagan, lagancha variantlarida qo'llanadi, faqat zamonaviy shakli yog'ochdan emas, alyuminiy, plastik va chinni kabi materiallardan ishlanadi. a vessel made of wood with a deep inside. It drinks milk, yogurt and the like. Wooden plate. In our opinion, now the word is used in Andijan dialects in variants, platters, only the modern form is made of materials such as aluminum, plastic and porcelain, not wood.

Chunak – yog'ochdan qilinadigan sut sog'adigan idish, yog'och chelak (chigilcha) va boshqalar[10]. wooden milking parlor, wooden bucket and others.

N.Mirzayevning “O'zbek tili etnografizmlarining izohli lug'ati”da ham ayrim sopol idish turlari berilgan. Chorgo'sha [f-t]. Sut va qaymoq saqlash uchun sopolan

tayyorlangan to'rtburchak shakldagi idish. A rectangular container made of ceramic for storing milk and cream.

DLTda hozirda ham iste'molda bo'lgan ko'plab uy-ro'zg'or buyumlarining qadimiy nomlari berilgan. Ularning ayrimlari bir necha sinonim variantlarga ega ekanligi esa turli turkiy qabilalarda turlicha nom bilan atalganligi bilan tavsiflanadi. Masalan, qaychi – bichg'uch, sindu, qiftu.

sag'raq – suv va boshqa narsalar ichiladigan idish, kosa; bowl for drinking water and other things

qisg'ach – qichqich, ombir; scissors, pliers;

sarinch – yog'ochdan yasalgan chelak; wooden bucket

bichg'uch – qaychi; scissors

tekna – tog'ora; drum

tergi – dasturxon; tablecloth

tergo' – turli ovqatlar bilan to'la dasturxon; a table full of different dishes;

– qozon-tovoq; pot

ko'nak – obdasta; pitcher

chanaq – kosa (o'g'uzcha); bowl

yula – chiroq, qandil. . lamp, chandelier

yasg'ach – uvra taxta. Bu so'zning asli yassi yig'ach, ya'ni yassi yog'och, enli taxtadir; ; The origin of the word is flat wood, i.e., flat wood, a wide plank;

yemachok – bug'doy tashiladigan kichik qop; ; a small sack of wheat;

yiparlig' – mushkli, mushk saqlanadigan idish. musk storage container

Partu (fartuk) va o'tuk (dazmol) so'zlari Yevropa tillari orqali aylanib yana nutqimizga qaytgan bo'lsa, rus tilidan o'zlashma voronka so'zining turkcha "anut" shakli otobobolarimiz nutqida mavjud bo'lganligi bizni hayratlantirdi:

partu – yaxtak, bir qavatli ustki to'n, partuq; one-story top coat;

o'tuk – dazmol; andavaga o'xshash temir (asbob) bo'lib, uni qizdiradilar va kiyimning chok hamda bahyalarini va tuklarini bostirib silliqldaydilar; iron; an iron-like iron,

which is heated and smoothed by pressing the seams and seams of the garment.

A.Nurmonov Mahmud Zamaxshariyning "Muqaddimat ul-adab" ("Adabiyotga kirish") asari Tilshunos uchun ham katta ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi. Asarning ismlar va fe'llar qismi lug'at bo'lib, qolgan bo'limlari grammatikaga oid. Ismlar tematik tamoyil asosida guruhlariga bo'linadi: vaqt nomlari, osmon jismlari nomlari, tabiat hodisalari nomlari, metall va minerallar nomlari, aloqa yo'llari nomlari, suv bilan bog'liq bo'lgan nomlar, o'simlik nomlari va boshqalar.

Ma'lumki, Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asari betakror memuar asar bo'lib ko'p sohalarga oid materiallarga boyligi bilan ahamiyatlidir. Jumladan, kundalik turmush tarzi va uy-ro'zg'or buyumlariga oid so'zlarni ham uchratishimiz mumkin. Umrining ko'p qismi safarlarda, sargashtlikda o'tgan shoir va shoh qalamiga mansub realistik lavhalarda bir manzildan ikkinchi manzilga ko'chish harakatlariga oid tasvirlar ko'plab uchraydi. Ana shunday lavhalarda partol so'zi bir necha o'rinlarda berilgan.

Sabohi daryodin kemalarni kelturub, aksar cherik eli chodirlarni, partollarni kema bila o'tkardilar. (Z.M.Bobur "Boburnoma" T., O'zFA nashriyoti, 1960 y.)

Shuningdek, "Boburnoma" asarida gilam, dasturxon, pichoq, qoshiq, bolta kabi ro'zg'or buyumlari nomlari ham keltirilgan. Chopqi so'zini "chopqulab" shaklidagi ravishdosh tarkibida uchratdik.

To'sh-to'shidin pichoqlab, chopqulab, pora-pora ayladilar. (Z.M.Bobur "Boburnoma")

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, uy-ro'zg'or buyumlari nomlari mazmunij maydonini ana shu tamoyillar asosida diaxron-sinxron tarzda tadqiq etish kelgusida o'zbek tili ideografik lug'ati mikromaydonini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Uy-ro'zg'or buyumlari leksikasini sistem-struktur tamoyillar nuqtai nazaridan tahlil qilish jarayoni ana shu bo'limlarning barchasiga oid nazariy va amaliy tushunchalar asosida ish ko'rishni talab etadi.

ADABIYOTLAR

1. Белянина Н.В., Котлов С.Ю. Использование языко-ориентированного программирования в процессе разработки информационных систем//Дистанционное виртуальное обучение 2007, № 11. – С. 49-57
2. Хожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: ЎЗМЭ нашриёти, 2002. - Б. 87
3. Кабанова И.Н. Основы лексикологии английского языка. Издание второе, дополненное. – Нижний Новгород, 2013. – С.88.
4. Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари: Олий ўқув юрти талабалари учун қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б.54-56.
5. Кабанова И.Н. Основы лексикологии английского языка. Издание второе, дополненное. – Нижний Новгород, 2013. – С.88
6. Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари: Олий ўқув юрти талабалари учун қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б.121.
7. Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш. Монография. – Тошкент: Маънавият, 2004 й. – Б.82.
8. Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш. Монография. – Тошкент: Маънавият, 2004. - Б.9.
9. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили (дарслик), – Тошкент, Университет, 2006 й. – Б.50.
10. Абдулахатов Н., Тошпўлатов И., Носирова У., Жўрабоева У. Маҳмуд Кошғарийнинг "Девону луғотит турк" асаридаги лексик бирликлар тадқиқи. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2013. – Б.68-69.

УДК: 811.111.1: 87'9 (575.1)

Исторахон СОТВОЛДИЕВА,
Андижон давлат университети ўқитувчиси
E-mail: i.sotvoldiyeva@mail.ru

ЎзМУ профессори, ф.ф.д. А.Э. Маматов тақризи асосида

LOOK AT THE INVESTIGATION OF COLLOQUIALISM IN LINGUISTICS

Abstract

In recent years, world linguistics has paid great attention to the study of not only written speech but also oral speech. Most of this research aims to reveal the differences between the lexical layers such as argot, jargon and slang speech units which are used in live communication. The following non-standard speech units are placed in a lower position than colloquialisms, their potential of usage in oral speech is restricted. However, the scope of the investigations devoted to English colloquial speech used by native speakers, lacks. Therefore, in this article, the principle branches in oral speech investigation, various points of view given by well-known linguists who conducted researches on this field, are briefly analyzed and fundamental rules in terminology are stated.

Key words: colloquial speech, oral speech, colloquial language, colloquial style, colloquialism, colloquial sub-language.

ВЗГЛЯД НА ИССЛЕДОВАНИЕ КОЛЛОКВИАЛИЗМА В ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

В последние годы мировая лингвистика уделяет большое внимание изучению не только письменной, но и устной речи. Большая часть этого исследования направлена на выявление различий между лексическими слоями, такими как аргот, жаргон и сленговые речевые единицы, которые используются в живом общении. Следующие нестандартные речевые единицы поставлены в более низкую позицию, чем просторечия, возможности их употребления в устной речи ограничены. Однако объем исследований, посвященных английской разговорной речи носителей языка, недостаточен. Поэтому в данной статье кратко анализируются основные направления исследования устной речи, различные точки зрения известных лингвистов, проводивших исследования в этой области, и формулируются основные правила терминологии.

Ключевые слова: разговорная речь, устная речь, разговорный язык, разговорный стиль, просторечие, разговорный подъязык.

ТИЛШУНОСЛИҚДА КОЛЛОКВИАЛИЗМ ТАДҚИҚИГА НАЗАР

Аннотация

Сўнгги йилларда дунё тилшунослигида нафақат ёзма нутқ, балки оғзаки нутқни тадқиқ қилишга ҳам катта эътибор қаратилмоқда. Ушбу тадқиқотларнинг аксарияти жонли мулоқотда қўлланувчи лексик қатлам аргот, жаргон ва сленг нутқ бирликлари ўртасидаги фарқларни очиқ беришга қаратилган. Бундай ноадабий нутқ бирликлари норма жиҳатидан коллоквиализмлардан қуйида жойлашган бўлиб, улардан фойдаланиш ҳолатлари чекланган ҳисобланади. Бироқ, соф инглиз тили соҳиблари томонидан қўлланувчи сўзлашув тили тадқиқига бағишланган изланишларнинг қўлама катта эмас. Шу боис ушбу мақолада инглиз сўзлашув тилини ўрганишдаги асосий йўналишлар, ушбу соҳада тадқиқот олиб борган тилшунос олимлар томонидан билдирилган фикрларнинг қисқача таҳлили берилди ва терминологик жиҳатдан бошланғич назарий қоидалар баён қилинди.

Калит сўзлар: сўзлашув нутқи, оғзаки нутқ, сўзлашув тили, сўзлашув услуби, коллоквиализм, сўзлашув тагтили.

Кириш. Сўнгги йилларда дунё тилшунослигида сўзлашув тили муаммоларига бағишланган тадқиқотлар сонининг сезиларли даражада ўсиши кузатилмоқда. Тилнинг лингвистик томонлари тадқиқ этилар экан, унинг барча хусусиятларини тўлиқ очиқ бериш учун тил тизимининг ҳамма соҳалари, жумладан, сўзлашув тилини ҳам таҳлил қилиш даркор.

Бугунги кунгача олиб борилган инглиз сўзлашув тилига оид тадқиқотлар, асосан, унинг алоҳида аспектлари ва ўзига хос синтактик хусусиятларига бағишланган бўлиб, оғзаки нутқнинг морфологик ва лексик томонларига доир ишлар кам учрайди.

- Мавзуга оид адабиётлар таҳлили (Literature review). Жаҳон тилшунослигида инглиз сўзлашув тилига доир қўллаб тадқиқот ишлари олиб борилган. Жумладан, унинг лексик жиҳати Э.Партриж [1] томонидан тадқиқ қилинган бўлса, инглиз тили америка варианты сўзлашув тилининг лексикографик томондан ўрганишга бағишланган Г.Уэнтворт ва С.Б.Флекснернинг ишлари муҳим аҳамият касб этади[2]. Бундан ташқари, У.Болнинг инглиз сўзлашув тили муаммоларига оид

нутқни назарлари олимлар орасида катта қизиқиш уйғотади [3]. Сўзлашув тили, жумладан, содда тил ҳамда шеваларни ўрганишдаги социолингвистик ёндашув У.Лабовнинг ишларида ўз аксини топади [4]. Инглиз сўзлашув тилининг лексик-фразеологик ўзига хослиги чех тилшунос олимлари Й.Носек ва Л.Соудекларнинг ишларида очиқ берилган [5].

- Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Сўзлашув тили муаммоларига бағишланган тадқиқотларда бир қатор терминлар, кўпинча, синонимик тарзда ишлатилади. Шу боис “сўзлашув нутқи”, “оғзаки нутқ”, “сўзлашув тили”, сўзлашув услуби” ва “коллоквиализм” каби тушунчаларнинг моҳиятини аниқлаштириб олиш мақсадга мувофиқдир.

Дастлаб, “сўзлашув нутқи” ва “оғзаки нутқ” тушунчалари ўзаро таққослаб чиқилганда, уларнинг мутлақо бир хил эмаслиги маълум бўлди. Айтиш мумкин, “сўзлашув нутқи” ҳақиқатан ҳам оғзаки шаклга эга. Аммо, “оғзаки нутқ” ҳар доим ҳам сўзлашув тили ҳисобланмаслиги мумкин. Агар биз нутқ услубларининг доклад, маъруза, оммавий чиқиш каби қўринишларини

таҳлил қилсак, гарчи улар шаклан оғзаки бўлса-да, айрим сўзлашув элементларини ўз ичига олса-да, қоидага кўра, баён услуби бўйича сўзлашув тилига оид эмаслиги намоён бўлади. Бу ҳолатда, сўзлашув тилига оидлик даражаси нотикнинг шахси, тингловчилар таркиби ва чиқиш мавзуси каби параметрларга боғлиқ бўлади. Шундай қилиб, “сўзлашув нутқи” ва “оғзаки нутқ” тушунчалари синонимик бўлмасдан, аксинча, улар бошқа-бошқа оппозицияларга тааллуқлидир. Оғзаки нутқни ёзма нутқ билан оппозицияда, тил мавжудлигининг турли-туман моддий шакллари, яъни товуш ва график ҳолатдаги кўринишларини солиштириб чиқиш мақсадга мувофиқ бўлади. Таъкидлаш лозимки, оғзаки шакл ёзма шаклдан, энг аввало, маълум интонация орқали айтилиш имконияти билан фарқ қилади.

- Таҳлил ва натижалар (Analyses and results).

Сўзлашув нутқи ёзма нутқ билан эмас, балки, бадий нутқ билан оппозицияда бўлади ҳисоблаймиз. Чунки, ушбу қарама-қаршилик муносабат турларининг табақалашуви билан ўзаро боғланади ва у нутқнинг синтактик ва лексик сатҳларидаги маълум фарқларга боғлиқ бўлади.

Иккинчидан, “сўзлашув нутқи” ва “сўзлашув тили” терминларининг қўлланилишига ҳам алоҳида тўхталиб ўтиш керак. Чунки, уларнинг ишлатилишида ҳам маълум камчиликлар кўзга ташланади. “Сўзлашув нутқи” терминининг камчилиги шундаки, нутқ деганда тилшуносликда тил тизимининг реализация жараёни, яъни, мулоқотнинг айрим ва конкрет актлари тушунилади. Ушбу ҳолатда “сўзлашув нутқи” ҳодисанинг моҳиятини унинг структур-дистрибуцион белгилари очиб бера олмайди. “Сўзлашув тили” термини ҳам маълум камчиликлардан ҳоли эмас. Тилшуносликда “тил” тушунчаси мустақил тизим ҳисобланиб, бу тизим фонетика, грамматика ва лексика каби таркибий қисмлардан ўз ичига олади. Бу ҳолда, “сўзлашув тили” автоном тизимни ҳосил қилмайди. Тилнинг сўзлашув ва бадий элементларининг катта қисми бир-бирига ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлади ва тилнинг “умумий ядросини” ташкил қилади.

“Сўзлашув тили” ва “сўзлашув нутқи” терминларининг бундай камчиликларини эътиборга олиб, айрим тилшунослар уларнинг ўрнига “сўзлашув тагтили” [6] ёки “сўзлашув субътили” [7] терминларини қўллашни афзал кўрадилар. Бу терминлар ушбу ҳодисанинг “тилга оид” характерини анча аниқ ифода этади ҳамда унинг “умумий тил” тушунчаси қоидаларига бўйсунганини кўрсатади.

Ю.М. Скребневнинг фикрига кўра тагтил “Тиллараро муносабатнинг у ёки бошқа соҳасига хизмат қилувчи элементларнинг мажмуи ва уларнинг синтагматик шакллари намоён қилади” [8].

Бироқ, “сўзлашув нутқи” ва “сўзлашув тили” терминларининг аввал таъкидлаб ўтилган камчиликларига қарамасдан, кўплаб тилшунослар ўз изланишларида анъанавий тарзда уларни қўллайдилар. Юкорида келтирилган фикр мулоҳазаларни ҳисобга олиб, биз “сўзлашув тили” ва “сўзлашув тагтили” бирикмаларни ишчи терминлар сифатида синонимик қўлланиши мумкин деб ҳисоблаймиз.

Бундан ташқари, яна бир маротаба “сўзлашув тили” ва “сўзлашув услуби” тушунчалари ўртасидаги ўзаро муносабатга тўхталиб ўтиш зарур. Баъзи тилшунос олимлар, жумладан, Н.Н.Семенов, тилнинг мавжудлиги унинг функционал услублари ҳамда шакллари ўртасидаги чегараларнинг бекарорлиги сабабли, ушбу тушунчаларни чегаралаш қийин эканлигини таъкидлайди. Шу боис тилшунос олим, “Функционал услуб бу маълум муносабат муҳити ва маълум мақсадда қўлланиладиган тил воситаларининг мажмуидир. Шу билан бирга, у инсон фаолиятининг қайсидир соҳасига потенциал жиҳатдан

тааллуқли бўлган тил воситаларини танлаш ва гуруҳлашнинг маълум қонуниятларидир” деб ёзади [9]. И.Р. Гальперин ва О.А.Лаптева каби олимлар сўзлашув услубини алоҳида ажратиб кўрсатмайдилар ҳамда “Функционал услублар фақат тилнинг ёзма шаклида мавжуд бўлади” деб ҳисоблайдилар [10, 11]. Бундан ташқари, И.Р.Гальпериннинг фикрича, “Оғзаки муносабат шакллари чуқурроқ ўрганиш, эҳтимол, унда маълум услубларни аниқлаш имконини бериши мумкин” [10].

М.Н.Кожина функционал услубни “Нутқнинг у ёки бошқа ижтимоий фаолиятнинг маълум соҳасига мос келувчи турининг ўзига хос характери ва у билан онгнинг шаклида муносабатдош бўлган ва маълум стилистик маъно ифодаловчи нутқий шакл” дея таърифлайди [11].

Ю.М.Скребнев сўзлашув тили ва сўзлашув услуби ўртасидаги муносабат муаммосини қуйидагича ҳал этади: “Сўзлашув услуби, ҳар қандай бошқа функционал услуб каби, тагтилни лингвистик жиҳатдан характерловчи ўзига хос специфик соҳа ҳисобланади. Демак, ушбу субътилдан барча тагтиллар учун умумий бўлган нейтрал соҳа чиқариб ташланса, унинг стилистик жиҳатдан релевант соҳаси, яъни, тегишли функционал услубни ташкил қилувчи бирликларнинг мажмуи қолади” [6]. Шу билан бирга, олим яна таъкидлаб ўтадики, “Нейтрал бирликларсиз субътил муносабатнинг ушбу соҳасида тўла қимматга эга бўлган тил ҳисобланмайди, қоидага кўра, матн фақат тил элементлари ва улар жамланмасининг ўзига хос специфик шаклларидагина ташкил топа олмайди” [6].

Сўзлашув услубининг ўзига хослиги шундан иборатки, бадий функционал услублардан фарқли равишда, сўзлашув услубидаги тил бирликларининг танлаб олиниши ва қайта ишланишида қисқа вақт мобайнида қандайдир кичик ижтимоий қатлам ёки гуруҳлар эмас, балки, узоқ вақт давомида инсонларнинг катта аудиторияси иштирок этади.

“Коллоквиализм” термини ҳақида гап борар экан, биз бу борада К.М.Рябованинг “Сўзлашув субътилининг таркибий қисми сифатида коллоквиализмлар стилистик жиҳатдан бироз пасайтирилган, эстетик маъно шкаласи бўйича бевосита нейтрал қатламдан кейин жойлашган лексик бирликлар ҳисобланади” деган фикрига қўшилаемиз [13]. Бизнингча, коллоквиализмлар норасмий муносабат соҳаси таркибига мансуб бўлиб, коллоквиал лексика бу сўзлашув нутқида қўлланиладиган барча лексик бирликлар эмас, балки бошқа (юкори) коммуникатив соҳаларда қўлланилиши ноўрин бўлган лексик бирликлар ҳисобланади. Шу сабабли, Ю.М.Скребнев қайд этади-ки: “Коллоквиализмнинг спецификлик белгиси унинг бошқа тагтилларга тегишли бўлган матнларда қанчалик кўп учрашига эмас, балки коллектив-субъектив тил тажрибасининг маълумотлари асосида аниқланадиган ушбу матнларда уларнинг қайтарзда ноўрин қўлланилишига боғлиқ” [6]. Коллоквиализмлар адабий-сўзлашув тили лексикасининг асосини ташкил қилиб, уларнинг муҳим белгиси стилистик жиҳатдан фақат бироз пасайтирилган бўлади ҳамда айнан шу хусусияти билан улар арго, жаргон, сленг ва вульгаризмлардан фарқ қилади. Чунки, арго, жаргон, сленг ва вульгаризмлар стилистик жиҳатдан кескин пасайтирилган нутқ бирликлари бўлиб, улар услубий жиҳатдан коллоквиализмлардан кейинги поғонада жойлашади. Сўзнинг стилистик пасайганлиги мулоқотдаги эркинлик даражаси, эмоционаллик ва экспрессиянинг ортиши ортидан унда қўлланиладиган ибораларнинг ҳам бетакаллуфлик даражаси юқорилаб бориши билан изоҳланади.

Эмоционалликни сўзловчи томонидан таъриф берилаётган предмет ёки ҳодисанинг субъектив баҳосини лексик бирликлар орқали ифодалай олиш қобилияти

сифатида баҳолаш мумкин ва сўзнинг ушбу эмоционал нозик фарқлари унинг лексик маъноси таркибига киради. Сўзловчининг хоҳишидан қатъий назар, сўз ҳар доим эмоционалдир. Тилнинг эмоционал воситалари ҳам ўз навбатида доим экспрессив ҳисобланади, аммо тилнинг экспрессив воситалари ҳар доим ҳам эмоционал бўлмаслиги мумкин [12].

Экспрессивлик эмоционаллик категориясидан кенгрок тушунча саналиб, экспрессивликни оширилган ифодалилик, баъзан эса лексик бирликнинг тасвирийлиги сифатида таърифлаш мумкин.

В.Д.Девкин, коллоквиализмларни “кундалик-сўзлашув тилида қўлланиладиган, тил қўлланилиши мумкин бўлган бошқа соҳалардан ўзининг факультативлиги ва эркинлиги билан фарқ қилувчи лексика” деб ҳисоблайди [14].

Инглиз тилшунослигида ҳам “сўзлашув тили” тушунчасининг таърифи ва тавсифида яқдиллик кузатилмайди. Инглиз тилида ушбу бирикма учун “Colloquial English” терминидан кенг фойдаланилади. Бирок, ушбу терминнинг ҳаддан ташқари кенг ва аниқ чегарага эга эмаслиги доимо мунозараларга сабаб бўлади. Масалан, Э.Партриж бу ҳақда шундай ёзади: “...I use “colloquial” only in the sense of belonging to that speech which is less respectable than standard, but more respectable than slang” [1].

Машхур “Америка сленги” лугатида қайд қилинишича, “colloquialisms are familiar words and idioms used in informal speech and writing, but not considered explicit or formal enough for polite conversation or business correspondence. Unlike slang, however, colloquialisms are used and understood by nearly everyone in the United States” [15].

Уэбстер лугатида “colloquial” сўзи қуйидагича таърифланади: “Pertaining to, or used in conversation, esp. familiar conversation, friendly letters, or informal speech” [16].

- Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendation). Тадқиқотимиз учун биз “коллоквиализм” термини учун К.М. Рябова томонидан берилган таърифдан фойдаланамиз: “...коллоквиализмлар фақат норасмий муносабатда ишлатиладиган ва расмий-иш шароитида ўринсиз бўлган сўзлардир. Айнан улар коллоквиал субътилнинг лексик жиҳатини шакллантиради. Уларнинг муҳим белгиси – стилистик пасайтирилганликнинг минимал даражасидир. Айнан шу хусусияти билан улар арготизмлар, содда сўзлашув сўзлари, вульгаризмлар ва бошқалардан ажралиб туради” [13]. Ушбу таъриф коллоквиализмнинг асосий мақсадларига жавоб беради, у, бизнингча, ишчи таъриф сифатида макбулдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Partridge E. Slang today and yesterday. – London: Routledge, 1953.
2. Flexner S.B. American slang. – In: The American language in the 1970-s. – Sacramento: Boyd & Frazer, 1974.
3. Ball W.J. Conversational English. – London. – N.Y., 1954.
4. Labov W. The logic of nonstandard English. – In: Varieties of Present-day English. – N.Y.: Macmillan, 1973.
5. Soudek Z. Structure of substandard words in British and American English. – Bratislava, 1967.
6. Скребнев Ю.М. Коллоквиалистика как теоретико-описательная и как прикладная область языкознания. – В сб.: Теория и практика лингвистического описания разговорной речи, в. 12, – Горький, 1981.
7. Шубин Э.П. Актуальные направления исследования разговорного субъязыка. – В кн.: Теория и практика лингвистического описания разговорной речи. – Горький, 1972.
8. Скребнев Ю.М. Общелингвистические проблемы описания синтаксиса разговорной речи. – Дисс...докт.филол.наук. – Горький, 1971.
9. Земская Е.А. Русская разговорная речь. – М.: Наука, 1978.
10. Гальперин И.Р. Речевые стили и стилистические средства языка. – ВЯ, 1954, № 4.
11. Лаптева О.А. Русский разговорный синтаксис. – М.: Наука, 1976.
12. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. – М.: Просвещение, 1977.
13. Рябова К.М. Коллоквиальная лексика современного английского языка: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Горький, 1980.
14. Девкин В.Д. Особенности немецкой разговорной речи. – М.: Международные отношения, 1965.
15. Wentworth H., Flexner S.B. Dictionary of American slang. 2nd suppl., ed. – N.Y.: The Crowell, 1975.
16. The New International Webster's Standard Dictionary. – The USA: Trident Reference Publishing, 2006.

УДК: 81'373.46:811.512.133

Баходир СУЮНОВ,
ЎзМУ докторанти
E-mail: Baxasuyun@gmail.com

Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети профессори, ф.ф.д. С.Муҳамедова тақризи асосида

THESAURUS OF LACUNAR UNITS IN MEDICAL TERMINOLOGY

Abstract

This article discusses the thesaurus of lacunar units of medical terminology in the Uzbek language and their application in practice. A number of foreign literature, scientific and theoretical sources on this topic are analyzed. In particular, the absence of a lexical unit or word of one language in another language, as well as the impossibility of expressing this word in another language due to the lack of a unit equivalent to the same word, such units are usually expressed by interpretation or description, or by non-equivalent words. The author found medical gaps in Uzbek vernacular, such as akashak, agin, bebilchak, borak, mayrik, munachok, interpreted and analyzed them semantically, as well as synchronously and diachronically. These lacunar units reflect the national-cultural and linguo-cultural traditions and characteristics of the Uzbek people. It is this concept of “medical gaps” that serves as the basis for internal linguistic and cultural communication.

Key words: vocabulary, term, thesaurus, gap, ethnography, communication, equivalent, medical, phenomenon, paradigm, linguistics, factor.

ТЕЗАУРУС ЛАКУНАРНЫХ ЕДИНИЦ В МЕДИЦИНСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Аннотация

В данной статье рассматривается тезаурус лакунарных единиц медицинской терминологии узбекского языка и их применение на практике. Анализируется ряд зарубежной литературы, научных и теоретических источников по данной теме. В частности, отсутствие лексической единицы или слова одного языка в другом языке, а также невозможность выразить это слово в другом языке из-за отсутствия эквивалентной этому же слову единицы, такие единицы обычно выражаются толкованием или описанием, или неэквивалентными словами. Автор обнаружил в узбекском просторечии медицинские лакуны, такие как акашак, агин, бибилчак, борак, майрик, муначок, интерпретировал и проанализировал их семантически, а также синхронно и диахронически. Эти лакунарные единицы отражают национально-культурные и лингвокультурные традиции и особенности узбекского народа. Именно это понятие “медицинских лакун” служит основой для внутренней лингвокультурной коммуникации.

Ключевые слова: лексика, термин, тезаурус, лакуна, этнография, коммуникация, эквивалент, медицинский, феномен, парадигма, языкознание, фактор.

ТИББИЙ ТЕРМИНОЛОГИЯДАГИ ЛАКУНАР БИРЛИКЛАР ТЕЗАУРУСИ

Аннотация

Ушбу мақола ўзбек тили тиббий терминологиясидаги лакунар бирликлар тезауруси ва уларни амалиётга татбиқ этиш масалалари ўз аксини топган. Унда мавзуга оид бир қатор хорижий адабиётлар, илмий-назарий манбалар таҳлилга тортилган. Хусусан, бир тилда мавжуд бўлган лексик бирлик ёки сўз бошқа тилда мавжуд бўлмаслиги, шунингдек айни сўзга эквивалент бирлик йўқлиги сабабли ўзга тилда шу сўзни ифодалаш имконияти йўқлиги, бундай бирликлар, одатда изоҳлаш ёки тасвирлаш орқали ёки ноэквивалент сўзлар орқали ифодаланиши – лакуна тушунчаси остида тадқиқ қилинган. Муаллиф ўзбек халқ жонли тилидаги акашак, агин, бибилчак, борак, майрик, муначок сингари тиббий лакуналарни топиб, уларни семантик, шунингдек синхроник ҳамда диахроник аспектда талқин ва таҳлил қилган. Мазкур лакунар бирликларда ўзбек халқининг миллий-маданий ва лингвокультурологик аънавалари, ўзига хос томонлари зуҳур этилган. Айнан мана шу ўзига хослик “тиббий лакуналар” тавсифи ҳақидаги концепция, ички лингвомаданий коммуникациянинг асоси бўлиб хизмат қилади.

Калит сўзлар: лексика, термин, тезаурус, лакуна, этнография, коммуникация, эквивалент, тиббий, феномен, парадигма, лингвистика, фактор.

Кирриш. Дунёдаги тиллар, маданиятлар ўзаро доимий алоқада ва ҳамкорликда бўлиб, бу жараён уларнинг узлуксиз ривожланишини таъминлайди. Шу билан биргаликда, турли тил ва маданиятлар орасида ўзаро номутаносибликлар, фарқли жиҳатлар ҳам вужудга келади.

Тилшуносликда бундай ўзаро фарқли жиҳатларни кўрсатиш учун терминологик воситалар турфа хил. Қиёсланаётган тиллар ва маданиятлар ўртасидаги фарқни асослаш учун илмий тадқиқотларда кенг қўлланилаётган терминлардан бири – бу лакуна терминидир.

Лакуна бугунги кунда қиёсланаётган тиллар ўртасидаги ўзаро номутаносиблик, тизимли фарқлашни белгилашда фаол ишлатилмоқда.

Лакуна – LACUNA – лотинча 1. Ичида суюклик бўлган чуқурча, ботиклик, бўшлиқ жой. 2. Бирор нарсани ўтказувчи жой [9].

Лакунар бирликлар бирор бир тилда бошқа тилдаги тушунчанинг сўз кўринишидаги ифодаси мавжуд бўлмаслиги натижасида юзага келади. Лакунар бирликлар муайян тил ёки маданиятда мавжуд бўлган тушунчани номлайди, аслида бу тушунча бошқа тил ёки маданиятда ҳам мавжуд бўлиб, бироқ мазкур тушунча лексик бирлик сифатида ўша маданиятнинг тилида воқеаланмайди.

Лакуна тушунчаси илмий термин сифатида ўтган аср, яъни XX асрнинг 70-йилларидан бошлаб қўлланила бошлаганлиги илмий манбаларда қайд этилган. Ҳозирги кунда замонавий тилшуносликда лакуна терминининг талқини илмий тадқиқотларни синтез қилиш йўлига ўтди.

Ва бу тасодиф эмас, чунки тил муомала воситаси сифатида ижтимоий ҳаёт ва маданият билан узвий боғлиқ. Зеро, тилнинг исталган соҳаси маданий, этнографик, ижтимоий, психологик факторларсиз мавжуд бўла олмайди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Бугунги кунда лакуна терминининг илмий изоҳлари ҳар хил. Масалан, Лакуна – бирор бир тилда эквивалент тушунчанинг мавжуд эмаслиги натижасида юзага келадиган “оқ доғлар”, “бўшлик”дир [10]. Бундай ёндашув фақат тор маънода, тилнинг лексик қатлами доирасида тушунилади. Тилшунос олим Л.С.Бархударов эквивалентсиз лексикани тасниф қилар экан, бир гуруҳ “тасодифий лакуналар”ни ажратади ва тилларнинг биридаги бу лексик бирлик қайсидир сабаб билан бошқа тилда сўз шаклида ёки турғун бирикма шаклида мавжуд бўлмайди, деб таъкидлайди [1].

Бинобарин, лакуна ҳодисаси маълум фан ёки соҳа доирасида турлича тил ва маданият эгалари томонидан субъектлараро ҳодиса сифатида, аввало таржима назарияси ва маданиятлараро коммуникация (ўзаро алоқалар)да ўрганилиб, таҳлил қилинган.

“Ҳар бир маданият, ҳар битта тил бу дунёни ўзича кўради ва ўзича алоҳида дунёдир”, деб ёзади Октавио Пас [6].

XX асрнинг 2-ярми ва XXI аср бошларида тилнинг қурилиш тизими парадигмаси ўтган юз йил давомида тегишли матншунослик масалаларига жавоб бериш билангина чекланиб, натижада, лингвистика инсон факторига мурожаат қилди.

Тил ва маданият ўртасидаги муҳим боғловчи восита – бу инсон ҳисобланади. Инсон камолоти шахсий (субъектив) фаолият сифатида аниқ бир жағиятдаги кадриятлар тизими билан биргаликда амалга ошади. Инсоннинг қобилияти аниқ бир вақт бирлигида, аниқ бир тарихий-ижтимоий борлиқда шаклланади. Унинг тил ва нутқ қобилияти ана шу маданият ёки кадрият билангина чекланмайди, балки барча мулоқотдаги инсонлар билан ўзаро алоқада ривожланади.

Бир тилда мавжуд бўлган лексик бирлик ёки сўз бошқа тилда мавжуд бўлмаслиги, шунингдек айна сўзга эквивалент бирлик йўқлиги сабабли ўзга тилда шу сўзни ифодалаш имконияти бўлмайди. Бундай бирликлар, одатда изоҳлаш ёки тасвирлаш орқали ёки ноэквивалент сўзлар орқали ифодаланади.

Рус тилшуноси И.А.Стернин бу ҳақда шундай дейди: “Ҳар бир тилда кўп сонли тил ичидаги лакунар бирликлар мавжуд, яъни гарчи маъносига кўра яқин лексемалар мавжуд бўлса-да, тилнинг лексик тизимида бўш, тўлдирилмаган жойлар учрайди” [8].

Кўпгина тадқиқотчилар бундай ўзаро номуносивибликни, яъни бир тилда бўлиб, иккинчи тилда мавжуд бўлмасликни нафақат тилнинг лексик қатламида, балки қиёсланаётган тилларнинг грамматик қатламида ҳам бўлишини таъкидлайдилар [2].

Мавжуд далиллар шуни кўрсатадики, ўзаро алоқада бўлган тиллар ва маданиятлар орасида, уларнинг лексик қатлами ва грамматик қурилишидаги ўзаро номуносивибликлар нисбатан кенгрок фарқ қилади.

Бинобарин, тилшунослар тилдаги лакуналарни аслий ва нисбий лакуналарга ажратиш билан бирга, уларни стилистик, этнографик ва ассоциатив лакуналарга ҳам ажратади. Стилистик лакуналар икки тил ўртасида бирор сабаб билан стилистик планда ўзаро мос келмаган ҳолатларда юзага келади.

Юқорида таъкидланган аслий лакуна деганда, бир тил ёки маданиятда мавжуд бўлиб, бошқа тил ва маданиятда мутлақо учрамайдиган бирлик (элемент) тушунилади. Нисбий лакуна деганда, қиёсланаётган тил

ва маданиятларда ўзаро қисман мос келмайдиган тушунча ва ҳодисалар англашилади.

Таъкидлаш жоизки, кўпгина мутахассислар тиллараро ва маданиятлараро турли хил номуносивибликларни ифодалашда лакуна терминидан фойдаланмайдилар. Уларнинг ўрнига бирор тилда йўқ бўлган лексик бирлиكنинг ўрнига бошқа тилдаги мавжуд тушунчадан тўғридан-тўғри фойдаланишади.

Лакуна – алоқа жараёнида у ёки бу реалиянинг ўзаро мос келмаслиги сабабли тил ва маданиятларни бир хил ўлчаб (қолип)га солиб бўлмасликдир.

Тадқиқотчилар (Марковина И.Ю., Сорокин Ю.А.) ижтимоий-маданий лакуналарни қуйидагича тасниф қиладилар [3,7]:

Субъектив лакуналар, миллий-маданий ўзига хосликларни акс эттиради;

Коммуникатив фаолият лакуналари, алоқа-аралашув (коммуникация)даги турли миллий-маданий номуносивибликларни акс эттиради;

Матн лакуналари, матнларда юзага келадиган ўзига хос мулоқот қуроли бўлиб, улар матн мазмунида, акс эттириш, материални қабул қилиш шаклларида муаллифнинг мўлжали ва поэтикасида ўз аксини топади;

Маданий кўлам (ландшафт)лакуналари, кенг маънода у ёки бу аниқ коммуникатив ҳолатни акс эттиради.

Дунё манзараси, бир томондан, ўзгарувчан, кўп вариантли ва индивидуал, бошқа томондан унда тил эгаларининг катта гуруҳи ва миллатнинг ижтимоий-типик тасаввури ўз аксини топган. Шунга кўра, биз дунёнинг миллий ўзига хос тасвири ва тафаккурини ўзида мужассам этган миллий-маданий тил ва хусусий тил ҳақида сўз юритишимиз мумкин.

Айнан мана шу ўзига хослик “лакуналар тавсифи” ҳақидаги концепция, ички лингвомаданий коммуникациянинг асоси бўлиб хизмат қилади. Масалан, рус тили ва немис тилининг дунё тиллари манзарасидаги ўзаро фарқи маданиятлараро коммуникация жараёнида муайян лакуналар пайдо бўлишига олиб келади.

Ҳар бир тилда ички лакуналар катта ўрин тутати. Гарчи маъно жиҳатдан бир-бирига яқин бўлган лексемалар мавжуд бўлса-да, барибир тил захирасида, унинг лексик тизимида бўш жойлар кўп бўлади.

Тадқиқот методологияси. 2019 йил 4 октябрдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тили ҳақида”ги Қонуни қабул қилинганлигининг 30 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги ПҚ-4479-сон қарори, 2020 йил 2 октябрдаги “Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6884-сон Фармонида давлат тилини янада ривожлантириш, унинг халқаро нуфузини ошириш, маиший хизмат, ҳарбий, тиббиёт ва бошқа соҳаларда кенг қўлланилаётган хорижий сўз ва терминларнинг ўзбекча муқобиллари ва уларнинг луғатини яратиш, ўзбек тилига илғор технологияларни татбиқ этиш ва бу борадаги илмий тадқиқот ишларини қўллаб-қувватлаш сингари долзарб масалалар кўзда тутилган.

Юқоридаги Фармон ва қарорлар ушбу тадқиқотнинг методологик асосини ташкил этади.

Таҳлил ва натижалар. Тил алоқаларининг кўпгина миллий-маданий, махсус соҳаларида лакуна терминидан мутлақо фойдаланилмайди. Бундай пайтларда воқеа-ҳодиса унга эквивалент термин йўқлиги сабабли юқоридагича ҳолат такрорланади. Булар эса умумистеъмолдаги лакуна терминини мазмунан янада мураккаблаштиради.

Шулардан келиб чиқиб, лакуна терминига қуйидагича аниқлик киритиш мумкин:

Лакуна – ҳар хил тил ва маданият бирликлари вакилларининг ўзаро тушунишлари қийин бўлган ўзига хос тушунчалардир. Умуман, лакуна тушунчасини тил бирликлари барча соҳасига тегишли феномен, деб қараш мақсадга мувофиқ. Лакуна термини таънишмасликда ўзига хос кўп қиррали тушунча деб қаралади, лекин унинг ички шифофлиги ўз-ўзидан тил илмида аниқлик ва бир маънолиликни таъминлайди.

Тилшуносликда лакуна тушунчаси “кўп қиррали ва айни пайтда, англаш учун осон бўлмаган феномен”, деб талқин қилинади. Бу феноменни англаб олишнинг мураккаблиги шундаки, бир томондан лакуна ўзида бир тил ёки бир неча тиллар доирасида мавжуд предметни акс эттирса, иккинчи томондан мавжуд бўлмаган предмет ёки воқеа-ҳодисани, яъни йўқ маънони, тизимли бўшлиқ, очикликни акс эттиради. Шунинг учун ҳам мазкур феномен тиллар ўртасида турлича нуктаи назарни юзага келтиради.

Қуйида айрим шундай ички лакунар бирликларни таҳлилга тортаман:

Акашак – 1. Мушакларнинг қаттиқ тортишуви натижасида одам танасининг бирор қисми ишламай, ҳаракатланмай қолиши. Масалан, Гулнор оёқларининг акашаклана борганини, бутун гавдасининг тириша бошлаганини сезди (Ойбек, “Қутлуғ қон”).

Акашак термини бугунги кунда халқ тилида тез-тез ишлатилиб туради. Бу касалликнинг ўзига хос хусусияти шундаки, тўсатдан, қутилмаганда, бирданига содир бўлади. Киши танаси аъзоларининг нерв толалари ёки томирлари тортишиб қолиши натижасида пайдо бўлади. Шу боис, одамнинг оёқлари, қўллари, бўйни, тили ва ҳоказо аъзоларига нисбатан қўлланилиши мумкин.

2. Тоб ташламоқ, қийшайиб қолмоқ. Масалан, Ефим тоға.. болгани қўлига олиб, ўки букри одамдай акашак бўлиб кетган арава олдиға борди (Х.Назир, “Сўнмас чакмоқлар”).

Агин (агин) – туғма ёки орттирилган “соқов”, “гунг”, “тилсиз” маъноларини англатади. Бу термин тарихий асарларда кўплаб учрайди ва бугунги кунда ҳаётимизда камдан-кам қўлланилади. Жумладан, Носириддин Бурхониддин Рабғўзийнинг “Қиссас-ул Рабғўзий”, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадуғ билиг” асарида ҳам худди шу маънода қўлланган. Масалан, “Тағи ишламаганлар бири қарағу, иккинчиси сағир, учинчи агин” (Н.Рабғўзий, “Қиссас-ул Рабғўзий”).

Жим турадиган ёки жуда кам гапирадиган одамларга нисбатан кўчма маънода ҳам ишлатилади. Масалан, Налук сўзламассен агинтег бўлуб (Ю.Х.Ҳожиб, “Қутадуғ билиг”).

Бebilчак (бebilсак) – одамнинг оёғи остидаги кафтсимон қисм, оёқнинг юзи. Масалан, Ёзнинг кунда иссиқ кум одамнинг бebilчагини куйдиради. Бebilчак киши танаси аъзоларига тегишли номни англатади.

Бebilчак – диал. Оёқ юзининг дўнг жойи [11]. Масалан, Туфли бebilчагимни сикяпти. Ушбу термин оёқнинг ерга тегадиган қисми маъносида ҳам бугунги кунда ишлатилиб туради. Шунингдек, оёқнинг шу қисми сезувчан бўлиб, нерв толаларининг тугалланма жойи ҳисобланади. Кўпгина касалликларни даволашда бebilчакка таъсир қилиш, унга иссиқ бериш фойда беради.

Борак (бурак) – ёшлигида чечак ёки қизамиқ (гул) чиқиб, ўз вақтида даволанмаганлиги учун юзида чандиқ, доғ белгилари қолган одам. Масалан, Қурбон бурак маҳалламизда кўринмай қолди. Бундай одамлар кўпроқ ҳали тиббиётда эмлаш амалиёти бўлмаган пайтларда шу касалликлар билан оғриб, тахминан XX асрнинг 80-йилларигача яшашган. Кейинчалик, медицина ривожланиб, чечак, қизамиқ (гул), қизилча ва бошқа шунга ўхшаш касалликларнинг олдини олиш чоралари

топилган. Ҳозирги кунда бундай одамлар деярли учрамайди.

Борак термини ўзбекча сўз бўлиб, тил нуктаи назаридан келиб чиқиши от туркумига киради. Бу термин шундай касаллик билан оғриган одамга нисбатан ишлатилганда, сифатлашади ва шахснинг белгисини, яъни юзида доғлари бор одам маъносини ифодалайди.

Майриқ (мийқи) – одам танаси аъзолари (оёқ-қўл ва оёқ-қўл панжалари)нинг қийшиқ шаклланиши касаллиги. Масалан, Одина опа қиз фарзанд кўрди, аммо оёқлари майриқ туғилди. Майриқ касаллиги туғма ёки орттирилган бўлиши мумкин. Мазкур касалликнинг ўзига хослиги шундаки, оёқ-қўл, панжалар орасидаги меъёрий кенглик бузилган, яъни ўзгарган бўлади. Бунда қўл-оёқ ва панжалар ён томонга ёки ички томонга силжийди, қийшайди. Ушбу термин бугунги кунда ҳам тилимизда кенг қўлланилади.

Майриқ лексемаси ўзбек тилида “эгик”, “мункайган” маъносида ҳам ишлатилади. Бу сўз ҳаракатнинг белгиси маносида, кўпинча, майрилган тарзда қўлланади. Майрилмоқ – диал. Эгилмоқ, букилмоқ, мункаймоқ [11]. Масалан, Энди сўзни Равшанхоннинг энасидан.. юраги қуйиб, майрилиб қолган кампирдан эшитинг (“Равшан” достонидан).

Мўначоқ (мўночок) – одам танаси аъзоларидан бирининг туғма мавжуд бўлмаслиги, йўқлиги. Масалан, Абдураим бобонинг қизи туғма мўначоқ, чап қўли йўқ эди. Мўначоқ касаллиги ирсий, яъни аجدоддан-авлодга, авлоддан-авлодга ўтиши, шунингдек орттирилган, яъни бирор касаллик ёки етишмовчилик туфайли она қорнида пайдо бўлган бўлиши мумкин. Ушбу термин, бугунги кунда, асосан одамнинг оёқ-қўлларида нисбатан тез-тез қўлланилади.

Мункис – кишилардаги нутқ органи бўлган тил фаолиятининг ўз мувозанатини йўқотиши ёки одам тилидаги нуқсон. Масалан, Рисолат бувининг тили мункисланиб қолган. Тили мункис одам гапираётганда унинг сўзлари тўхтаб-тўхтаб, каловланиб, ноаниқ бўлиб чиқади. Бу термин ўзга хос белгига эга ва ўзбек тилида мункимоқ феъли билан маъно жиҳатдан боғлиқ. Мункимоқ деганда, қоқилмоқ, тоймоқ, нотўғри йўлга кирмоқ қабилар тушунилади. Бу ўринда ана шундай белгилар тилда намон бўлади. Шу нуктаи назардан олганда, тили мункис одам тўғри гапира олмайди.

Мункис термини ўзбекча, аслида от туркумига мансуб, бу сўз одамга нисбатан қўлланганда, сифатлашади, яъни шундай белгини ифодалайди.

Хулоса ва тақлифлар. 1. Терминлар тил бирликлари сифатида лексик-семантик хусусиятларга эгадир. Терминларнинг семантик тараққиёти семантик структурадаги ўзгаришлар, маълум бир семаларнинг юзага келиши, семантик торайиш ва кенгайиш жараёнларини ифода этади.

Ҳар бир термин ўз келиб чиқиш тарихига эга. Бунда терминнинг луғавий бирлик сифатидаги хусусияти намоён бўлади. Ўз қатлам ва ўзлашган қатламга оид тиббий терминлар сўз сифатида шаклланиш жараёни, этимологик тарихига эга.

2. Ўз қатламга мансуб тиббий терминлар (ички лакунар бирликлар) соҳа асосларини чуқур ўзлаштиришда, фан доирасидаги масалаларни атрофлича таҳлил қилишда муҳимдир.

3. Терминологияга оид шундай сўзлар борки, улар ўзлашма қатлам сўзларида ҳам, ўз қатлам бирликларида ҳам кузатиб борилади. Булар адабий тилда ёки терминологияда номланмаган тушунчалар ҳисобланади. Бу ҳодиса фанда лакуна ҳодисаси ва бирликлар лакунар бирликлар номи билан юритилади. Лакунар бирликлар тилнинг ички имкониятларини кўрсатувчи, ҳар бир халқнинг сўз бойлиги (захираси), шунингдек миллий

маданияти ҳамда унинг ўзига хос хусусиятларини намоён этишга хизмат қиладиган лингвистик ҳодиса сифатида баҳоланади.

4. Тиббиётга оид лакунар бирликларда ўзбек халқи, шунингдек барча туркий халқларнинг умуммиллий маданияти, уларнинг тилидаги сўз шакллари, товуш

тизими ва сўз яшаш усуллари ва бошқалар ўз аксини топган. Шунингдек, касаллик номларининг шаклланиш жараёни, этимологик асосларида халқнинг турмуш тарзи, урф-одат, анъналари, воқеликка муносабати, ментал онги, идроки, лисоний қобилияти, тиббий жараёнга берган баҳоסי мужассамланган.

АДАБИЁТЛАР

1. Бархударов Л.С. Язык и перевод. – Москва: 1975
2. Быкова Г.В. Феноменология лексической лакунарности русского языка. Благовещенск, 2001
3. Марковина И.Ю. Лакуны как инструмент описания специфики локальных структур. // Проблемы организации речевого общения. – Москва: 1981
4. Махонина А. А. К вопросу о классификации межъязыковых лакун // Язык и национальное сознание. Вып. 4. Воронеж, 2002
5. Муравьев В.Л. Лексические лакуны (на материале лексики французского и русского языков). – Владимир: СГПИ, 1975
6. Октавио Пас. Перевод. // Перевод – средство взаимного сближения народов: – Москва: 1987
7. Сорокин Ю.А. Теория лакун и оптимизация межкультурного общения. // Единицы языка и их функционировании. Вып. 4. – Саратов СГУ, 1998
8. Стернин И.А. Концепты и лакуны. Лингвистические основы межкультурной коммуникации. // – Нижний Новгород: 2003
9. Тўракулов Ё.Х., Усмонхўжаев А. ва бошқалар. Русча-лотинча-ўзбекча тиббий терминлар изоҳли луғати. – Тошкент: 1996
10. 10. Эйнуллаева Е.А. Лакуны в структуре языковой личности и их заполнение в межкультурной коммуникации (на примере английского и русского языков). // Автореф. дисс. на соискание уч.степени канд. фил. наук. – Москва: 2003
11. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Москва: 1981

Nilufar TOSHPOLATOVA,
O'zMU magistranti
E-mail: nilufar.toshpolatova@mail.ru

Toshkent davlat agrar universiteti dotsenti f.f.d Karimova Z. G' taqrizi asosida

USED IN THE WORKS OF ULUGBEK HAMDAM ANALYSIS OF EMOTIONAL EXPRESSIONS

Annotation

In Uzbek linguistics, the structural aspects and literary features of literary texts have been widely studied, but now the study of the literary text and its creator and recipient has begun. This article is cited as a work in the field of psycholinguistics, one of the areas of text and anthropocentric linguistics currently being studied in various modern fields of linguistics. An attempt was made to reveal the psycholinguistic analysis of emotional expressions used in the works of Ulugbek Hamdam, a great representative of Uzbek literature. In particular, attention was paid to the psycholinguistic aspect of the literary text based on theoretical knowledge of emotional expressions.

Keywords: psycholinguistics, literary text, emotional expression, stereotypes, analogies

ИСПОЛЬЗУЕТСЯ В ТВОРЧЕСТВЕ УЛУГБЕКА ХАМДАМА АНАЛИЗ ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ ПРОЯВЛЕНИЙ

Аннотация

В узбекском языкознании структурные аспекты и литературоведческие особенности художественных текстов широко изучались, но в настоящее время началось изучение художественного текста, его создателя и реципиента. Данная статья цитируется как работа в области психолингвистики, одного из направлений текстовой и антропоцентрической лингвистики, изучаемых в настоящее время в различных современных областях языкознания. Сделана попытка раскрыть психолингвистический анализ эмоциональных выражений, используемых в творчестве великого представителя узбекской литературы Улугбека Хамдама. В частности, внимание было обращено на психолингвистический аспект художественного текста, основанный на теоретических знаниях об эмоциональных выражениях.

Ключевые слова: психолингвистика, художественный текст, эмоциональное выражение, стереотипы, аналогии.

ULUG'BEK HAMDAM ASARLARIDA QO'LLANILGAN HISSIY IFODALAR TAHLILI

Annotatsiya

O'zbek tilshunosligida shu kungacha badiiy matnlarning struktur jihatlari, til xususiyatlari keng tadqiq qilingan bo'lsa, endi bevosita badiiy matn va uning yaratuvchisi, qabul qiluvchisi bilan birgalikda o'rganish boshlandi. Ushbu maqola bugungi kunda tilshunoslikning turli zamonaviy sohalarida tadqiq etilayotgan matn va antroposentrik tilshunoslikning yo'nalishlaridan biri psixolingvistika sohasiga oid ish sifatida keltirilgan. Bunda o'zbek adabiyotining zabardast vakili Ulug'bek Hamdam asarlarida qo'llanilgan hissiy ifodalarning psixolingvistik tahlilini ochib berishga harakat qilindi. Xususan, hissiy ifodalar haqidagi nazariy ma'lumotlar asosida badiiy matnning psixolingvistik aspektiga e'tibor qaratildi.

Kalit so'zlar: psixolingvistika, badiiy matn, hissiy ifoda, stereotip, o'xshatishlar

Kirish. Til insoniy muloqotning eng muhim vositasidir. Bundan tashqari, u aloqa vositasi sifatida ma'lum bir tuzilishga ega bo'lishi va ma'lum bir tizim sifatida uning elementlarining birligini tashkil qilishi kerak. Tilsiz odamlarning muloqoti mumkin emas, muloqotsiz jamiyat ham, demak, inson ham bo'lmaydi. Tilshunoslikda olamning lisoniy manzarasi mohiyati psixologiya va lingvistika sohalarida kesishuvi natijasida yuzaga kelgan psixolingvistikada, ayniqsa, yaqqol namoyon bo'ladi. Psixolingvistik tadqiqotlarda matnning matn tuzuvchi – matn – retsipientdan iborat uchlik[1] nuqtai nazaridan tadqiq etilishi unda shaxs omilining rolini chuqur o'rganishni taqozo etadi. Badiiy matnda ifodalarga hissiy holatlarning tahlili esa matnning psixolingvistik mohiyatini ochib beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tilshunoslikda matn mohiyati, unga xos bo'lgan asosiy belgilar haqida mavjud bo'lgan fikrlar[2] matni psixolingvistik aspektida o'rgangan tadqiqotchilar tomonidan ham e'tirof etiladi. Jumladan, yaxlitlik, bog'lanishlik, informativlik kabi xususiyatlar matnning asosiy belgilari ekanligi bir qator psixolingvistlarning ishlarida ham qayd etib o'tilgan[3]. Shu bilan birga, ushbu tadqiqotchilar matnning psixolingvistik o'ziga xosligi haqida ayrim qarashlarni ham ilgari surdilar.

Xususan, matni psixolingvistik nuqtai nazardan o'rgangan Yu.A.Sorokin uning bog'lanishlik va yaxlitlikdan iborat belgilariga quyidagi tarzda yondashadi: "Matn yaxlitligi psixologik nuqtai nazardan retsipient va matnning o'zaro munosabati jarayonida yuzaga keluvchi yashirin proeksion (konseptual) holatdir, shuningdek, bog'lanishlik til/nutq qurilishi unsurlari barobarida uning qurilish unsurlari bo'lmagan qismlarning o'zaro hamkorligi natijasi hamdir[4]. Boshqa bir tilshunos A.I.Novikovning fikriga ko'ra matn yaxlitligi uning mazmuniy tuzilishiga xosdir. A.I.Novikovning ushbu xulosasi psixologik va kognitiv nuqtai nazardan to'g'ri bo'lsa-da, matnning tashqi tuzilishi – sintaktik-struktur jihatini e'tiborga olmaganligi bilan munozaralidir. Axborot verbal shaklining siqiligi N.A.Jinning har bir matni bitta gap shakliga keltirish mumkinligi haqidagi g'oyasiga asoslangan.

Tadqiqot metodologiyasi. Badiiy matni psixolingvistik tahlil qilishning mohiyati emotsional va semantik dominantni aniqlashga asoslangan. Vigotskiyning «San'at psixologiyasi» asari badiiy matn psixologiyasi bo'yicha asosiy asar hisoblanadi. Unda u psixologiya nuqtai nazaridan san'at, birinchi navbatda, «estetik belgilar majmui» degan paradoksali pozitsiyani bildirgan. San'at asarining psixologik tahlilini

qilgan Vigotskiy, birinchi navbatda, shaklning o'ziga xosligini «badiiy ifodaning zaruriy sharti» deb hisoblaydi.

Psixologiyaga oid adabiyotlarda inson emotsiyasi affekt, hissiyot, kayfiyat va stress kabi turlarga bo'linadi. Badiiy matn esa bu hissiyotlarni barchasini namoyon etish imkoniyatiga ega. D. Xudoyberganovanning “Matnning antroposentrik tadqiqi” nomli monografiyasining 3-bobi “O'zbek tilidagi matnlarining psixolingvistik xususiyatlari”ga bag'ishlangan bo'lib, matnning psixolingvistik tahlili ma'lum bir me'yorda ifodalangan. Monografiyada matnda hissiy ifodalarning tahlili, perifrastik birliklarning qo'llanishi va assotsiativ so'zlar haqidagi fikrlar diqqatga sazovar. Monografiyada hissiy ifodaning ikki usul vositasida yuzaga keltirilishi haqida ma'lumot beriladi. Bular:

1) asar personajlarining kechinmalari uning nutqidan anglashiladi;

2) personaj kechinmalari asar muallifining nutqi vositasida anglashiladi.

a) personajning ruhiy holati muallif tomonida bevosita bayon qilinadi;

b) personajning jismoniy hatti-harakatini ifodalash orqali ruhiy holatni bayon qilinadi;

c) tabiat tasvirini berish orqali personaj ruhiy holati bayonini beriladi.

Hissiy ifodalarni aks ettirishda ruhiy holat ifodalovchi fe'llar o'ziga xos o'rin tutadi. Ruhiy holatni aks ettiruvchi fe'llarning quyidagi turlarini farqlaydi. 1) nutqiy mulqot jarayonida so'zlovchining ruhiy holatini beruvchi fe'llar; 2) emotsiyalarning tovushdagi ifodalanishi asosidagi fe'llar. Bu kabi fe'llarni badiiy asarlarda, jumladan, Ulug'bek Hamdam asarlarida ham bisyor. Masalan, Yusufning hafsalsasi pir bo'lganidek bir zum kalovlanib turdi-da, so'ng yana qor kechishda davom etdi. (“Muvozanat” 5-bet) A'zam aka bilinar-bilinar qizarib, o'tirgan o'rnidan bir qimirlabolgancha yana nimadir demoqchi bo'luvdi, Muhammadjon aka “keyin” degandek qo'l ishorasi qildi. Bu matnlardagi kalovlanib, qizarib fe'llari so'zlovchi emotsiyasining tovushdagi ifodalanishi. Bu holat fe'llar vositasida personaj ruhiy holati haqida ma'lumot berilyapti.

Badiiy matni o'qish jarayonida o'quvchining ruhiyatida muayyan psixologik holatni yuzaga keltirishda assotsiativ so'zlarning ham o'ziga xos o'rni bor. Psixologik jihatdan o'zaro aloqador bo'lgan so'zlar assotsiativ so'zlar deyiladi. Assotsiativ so'zlarning matnda mahorat bilan qo'llanilishi o'quvchining ushbu asar ruhiyatini to'la anglab olishini ta'minlaydi.

Tahlil va natijalar. Biz yuqorida psixolingvistik tahlilda hissiy ifodalarining ikki xil usul bilan ifodalanishini keltirgan edik. Bular: a) hissiy ifodaning muallif tilidan ifoda etilishi; b) hissiy ifodalarning qahramon tilidan ifoda etilishi. Yuqorida keltirilgan tahlil turlari asossida Ulug'bek Hamdam qalamiga mansub “Yolg'izlik” qissasida ifoda etilgan hissiy holatlarning qaysi vositalar yordamida ifodalanayotganini keltiramiz.

Hissiy ifodaning qahramon tilidan ifodalanishi. Anchadan beri Ko'nglim uzlat izlaydi. Biroq maqsad odamlardan qochish, zohidlik emas, aslo! Balkim idishni bo'shatish - izhori dil! Yoziqki, shuningda uddasidan chiqolmay hanzu dovdarayman. Axir men shu tobda xuddi ichiga havo to'ldirilgan shardek ko'kka sapchiyman. Faqat ipimni anavi «go'dak» kuyib yubormayapti. Aslida men ichimdagi havodan qutilib erga qaytsam, undan tuyib-to'yib bahra olsam, deymen. Oh, qaniydi shunday bo'lsa! Zaminga oyog'im tekkan kun men oddiy odamlarning eng qudratlisiga aylanaman go'yo. Biroq ayni damdagi haqiqat shundan iboratki, men muallaq osilib turibman - na erdayu va na butunlay ko'kdama. [Yolg'izlik, 8-bet] Ushbu berilgan parchada qahramon hissiy ifoda bevosita qahramon tilidan keltirilmoqda. Bunda qahramonning ayni vaziyatdagi holati ichi havoga to'ldirilgan shar va bu sharning naqadar yuksakka

ko'tarilish xohishi borligini ko'ramiz. Ammo sharning ipi bor. Bu ip uning o'gli ushlab turganligiga ishora bor. Ipning go'dak qo'lida turishi qahramonning xuddi shar misoli na yerda, na ko'kda ekanligini, ya'ni arosatda ekanligini bildirimoqda.

Ko'nglim vaqti-vaqti bilan meni xuddi o'p'qon kabi o'z qo'liga tortadi. Men ilonning joduli ko'zlari qarshisida serrayib qolgan qurbaqadek harakatsiz qotaman. U esa meni yutaveradi, yutaveradi... To'g'risi, jarayon menga xush yoqadi. Ba'zan hatto ko'ngilni tark etib, moddiy o'lchovlar olamiga - tashqariga chiqqim kelmaydi. Lekin na iloj, tirikligim tirikchilik g'amini eyishimni taqozo qiladi. CHor-nochor, kayfsizu behol... ko'ngilni qoldirib, ko'pchilik elib-yugurib yurgan makonga - dunyoga qaytaman. [Yolg'izlik, 6-bet] Adabiyotimizda ko'ngilning dunyoga, dengizga o'xshatish holatlari ko'p uchraydi. Bu berilgan parchada muallif ko'ngilni o'p'qonga o'xshatmoqda. Hissiy ifoda esa qahramonning tilidan keltirilmoqda. O'z holatini bayon etishda o'p'qon, ilon va qurbaqa timsollaridan foydalanilmoqda. O'p'qon bu girdob hosil qilib barcha narsaani o'z domiga tortuvchi tabiat hodisasiga nisbatan ishlatiladigan tushunchadir. Ilon esa o'zbek xalqi streotipida salbiy ma'noni ifodalovchi so'zdir. Chunki tabiatan ilon zarar keltiruvchi jonzor hisoblanadi. Shu o'rinda psixolingvistika va lingvokulturologiya sohalaridagi uzviy bog'liqlik holatini ham ko'rishimiz mumkin. Psixologiyada ham stereotiplarning o'rni ahamiyatlidir. Bunda shaxsning muayyan bir holatda biror inson bilan aloqaga kirishganda uning xotirasida stereotiplar jonlanadi. Masalan, «Ayollar — ko'p gapiradi», «Nemislar — juda tartibli, doimo intizomli», «Ruslar — aroxo'r, beg'am», «Programmistlar — odamlar bilan gaplasholmaydi, ularga texnika bo'lsa bo'ldi, ular go'yiki boshqacha»... Bunaqa shablon — qolip fikrlar deyarli hamamimizda ozmi-ko'pmi bor. Ular to'g'rimi, noto'g'rimi, aniqlashtirib o'tirmaymiz, rostligiga shunchaki ishonib qo'ya qolamiz. Bu holat inson psixologiyasiga xos holat hisoblanadi. Yuqoridagi keltirilgan misollardagi kabi biror odam, guruh, hodisa haqidagi soddalashgan va odatda tajribada tekshirilmagan tasavvurlar — stereotiplar deyiladi. Stereotiplar ma'lum yosh toifasidagi odamlar, biror jins, kasb, millat, din vakiliga oid bo'lishi mumkin. Stereotip atamasini ilk bora 1922-yilda sotsiolog Valter Lippman qo'llagan. U stereotipni «miyadagi surat» deb izohlagan. Stereotiplar odatda biror obyekt(odam, guruh, hodisa) haqidagi eskicha, noaniq, tor, xato tasavvurdir. Biz biror obyekt haqida aniq xulosa qilishga yetarlicha axborotga ega bo'lmaganimizda stereotiplarga murojaat qilamiz. Odamni tashqi belgisi(jinsi, millati, ko'rinishi)ga qarab u haqida biror to'xtama kelish osonroq. Biz odamlar va hodisalar haqida yetarli bilimga ega bo'lmay turib xulosa qilamiz. O'z qolipimizga solsak undan nima kutishni, qanday muomala qilishni bilamiz. Ushbu jihatdan, stereotiplar — begona odam bilan gaplashishda ma'lum bir pozitsiyada bo'lish imkonini beradi.

Stereotiplarning psixologik tomondan salbiy jihatlari nimada?

Shaxsning rivojlanishiga halal beradi.

Ijodiy o'sishga to'sqinlik qiladi.

Bir narsani kutadi, ammo boshqa natija bo'lsa — hafsalsasi pir bo'lib, frustratsiya, stress, depressiya his qilishi mumkin.

Shaxslararo ziddiyatlarga, nizolarga olib kelishi mumkin[5].

Stereotiplarning shakllanishi oiladan boshlanadi. Yaqinlarimiz, atrofimizdagi odamlarning gap-so'zlari, biz havas qiluvchi mashhur kishilar, ommaviy axborot vositalari ta'sirida ular ko'payib boraveradi. Yuqorida keltirilgan parchada o'zbek xalqiga xos streotiplarda ilon ayyorlik, sehg'arlik, hamda juda xunuk xulq-atvorni ifodalovchi tushuncha ekanligini ko'ramiz. Qahramon o'p'qon oldida

o'ljasi sehrlagan ilon misoli ilosiz ekanligiga ishora qilmoqda.

To'lqin sohilga chiqarib tashlagan baliqdek tipirchilayman.

Yonginamda ummon. Talpinaman!

Osmonga har sapchiganimda dolg'alar shabadasi bo'g'zimni qitiqlar,

Intilaman ummon sari, sen sari - Ozodlik sari!..[Yolg'izlik, 18-bet]

Hissiy ifodaning muallif tilidan ifodalanishi. Yigitning jazavasi shu yo'sin kechadi. Uning bu holini bahorda qop-qora bulutlar bilan to'lib-bo'g'ilib ketgan osmonning birdan kasir-kusur etib chaqmoq chaqishiga va shovullatib jala quyushiga o'xshatish mumkin. Chaqmoq va YOMG'IR havoni sokinlashtirganidek yozish ham yigit kayfiyatini maromlashtiradi. Yozarkan, u boshqa hech nimaga yaramaydi. Faqat ko'ngli tinchib, qalamni qo'ygandan so'ngina bir parcha non topish uchun, hatto dunyoni olish uchun o'zini tayyor ko'radi-da, nima bo'пти, harakat qilsam, olamanda.», deydi soxta kamtarlikni yig'ishtirib qo'yib.[Yog'izlik,47-bet] "Yolg'izlik" qissasidan olingan mazkur parchada hissiy ifodaning muallif tilidan tabiat tasviri yordamida ifodanayotganini ko'rishimiz mumkin. Psixologiyaga oid adabiyotlarda g'azab, jazava, dahshat kabi ruhiy holatlar affekt termini orqali ifodalanadi. Affektiv holat bu (lot. affectus – ruhiy hayajon, ehtiros) – turli tashqi yoki ichki ta'sirlar asosida tez paydo bo'lib, qisqa muddatli, aksariyat hollarda «port-lash» tarzida bo'ladigan kuchli ifodalanadigan hissiy holat (qo'rqinch, dahshat, g'azab va boshqalar). Affekt tushkunlik, tang vaziyatlarda yuzaga

keladi. Affekt holatida ichki organlar faoliyati o'zgaradi, keskin ifodali holatlar paydo bo'ladi, kishining ong doirasi torayadi, xulqni nazorat qilish qobiliyati yo'qoladi. Parchada keltirilgan yigitning affektiv holati bir onda portlaydigan chaqmoq va undan keyingi jalaga o'xshatilishi tagida ham bejiz emasligi psixolingvistik yahlilda o'z isbotini topmoqda. Yigitdagi affektiv holatni ifodalash uchun assotsiativ so'zlarni ham tahlil doirasidan chiqarmaslik kerak. Bu yerda bahor, qop-qora bulut, qasur-qusur, chaqmoq, jala, yomg'ir, havo kabi leksemalar assotsiativ maydonni hosil qilmoqda. Mazkur parchada bir mavzuviy guruhda birlashgan so'zlarni o'rinli qo'llash orqali ham qahramondagi affektiv holat ochib berilmoqda.

Xulosa va takliflar. Badiiy matn tuzilishi aksentuallashgan ong tuzilishiga muvofiqdir. Tahlil doirasiga tortilgan Ulug'bek Hamdam o'z asarlarida ruhiy holatlarni ifodalashda, ko'pgina holatlarda muallif nutqi vositasida, tabiat ta'sviri orqali, ruhiy holatni anglatuvchi fe'llar yordamida berilgan hamda inson ruhiy olamining nozik darg'alarini ifodalagan. Hissiy-mazmuniy dominantada badiiy matnning semantik, morfologik, sintaktik xususiyatlari, shuningdek, uning uslubi namoyon bo'lishida asosiy rol ni bajaradi. Ruhiy holat fe'llari, oksyumaron, stereotip, perifrastik va assotsiativ so'zlarning qo'llanishi kammunikativ aktning to'la yuzaga chiqishiga yordam bergan. Retsipientning badiiy asar haqidagi o'z talqini bo'lishi mumkin. Bunda Ulug'bek Hamdamning xoh kichik hikoyasini, xoh she'riy matnini yoki romanlarini olmaylik, ularda obrazlarning ruhiy holati lingvistik vositalar yordamida mahorat bilan ochib berilganligini ko'rishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Ковшиков В.А., Пухов В.П. Психология. Теория речевой деятельности: Учебник для вузов. – М.: Астрель, АСТ, 2007. – 318 с.
2. Юлдашев М.М. Бадий матннинг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фан. д-ри ... дис. – Тошкент: ЎЗР ФА ТАИ, 2009. – Б. 49-70.
3. Белянин В.П. Основы психологической диагностики (модели мира в литературе). – М.: Тривола, 2000. – С. 8-13; Пешкова Н.П. Психолингвистические аспекты типологии научного текста: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Уфа: БашГУ, 2002. – С. 15; Новиков А.И. Текст как объект исследования лингвopsихологии // Методология современной психолингвистики: Сб. статей. – Москва; Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2003. –С.10.
4. Сорокин Ю.А. Текст: цельность, связность, эмотивность // Аспекты общей и частной теории текста. –М., 1982. – С. 61-73.
5. Zufarova M.E. Umumiy psixologiya. O'zbekiston faylasuflar milliy jamoasi. T.:2010

УДК:811.512.133 (038). 81'242

Мўмин ТУРДИБЕКОВ,

Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети доценти, ф.ф.н.

E-mail: mominjonturdibekov@mail.ru

ГулДУ доценти Ж.Абдуллаев тақризи асосида

ТОПОНИМЛАРНИНГ ЮЗАГА КЕЛИШИДА ТАБИЙ ШАРОИТ ВА ЖАМИЯТ ҲАЁТИДА РЎЙ БЕРГАН ТАРИХИЙ, ИЖТИМОЙ - СИЁСИЙ ВОҚЕАЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

Аннотация

Мазкур мақолада ўзбек тилшунослиги муаммоларига, хусусан, топонимларнинг юзага келишида табиий шароит ва жамият ҳаётида рўй берган тарихий, ижтимоий – сиёсий воқеаларнинг аҳамиятига ҳамда уларнинг ўзбек тилшунослиги топонимлари тизимига хос амалига алоҳида эътибор қаратилган. Шунингдек мақолада топонимларнинг юзага келишида минтақадаги табиий ва тарихий шароитнинг аҳамияти, географик терминлардан фойдаланишнинг унумдорлиги каби масалалар мисоллар асосида таҳлилга тортилади. Хўжанд шаҳрининг тарихи ҳақида қисқача маълумот берилади.

Калит сўзлар: ороним, ойконим, гидроним, табиий - географик ойконим, этноойконимлар, Хўжанд шаҳри, уруғ-қabila номлари, аҳоли пунктлари ва б.

ПРИРОДНЫЕ УСЛОВИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ТОПОНИМОВ И ЗНАЧЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКИХ, ОБЩЕСТВЕННО - ПОЛИТИЧЕСКИХ СОБЫТИЙ, ПРОИЗОШЕДШИХ В ЖИЗНИ ОБЩЕСТВА

Аннотация

В данной статье особое внимание уделяется проблемам узбекского языкознания, в частности, естественным условиям возникновения топонимов, важности исторических, общественно – политических событий, произошедших в жизни общества, а также их специфическому применению к системе топонимов узбекского языкознания. Также в статье анализу на основе примеров подлежат такие вопросы, как значение природных и исторических условий региона в возникновении топонимов, продуктивность использования географических терминов. Дано краткое описание истории города Худжанда.

Ключевые слова: ороним, ойконим, кидроним, природно - географический ойконим, этноойконим, город Худжанд, племенные названия, пункты населения и др.

NATURAL CONDITIONS OF THE ORIGIN OF TOPONYMS AND THE SIGNIFICANCE OF HISTORICAL, SOCIO- POLITICAL EVENTS THAT OCCURRED IN THE LIFE OF SOCIETY

Annotation

In this article, special attention is paid to the problems of Uzbek linguistics, in particular, the natural conditions for the emergence of toponyms, the importance of historical, socio-political events that occurred in the life of society, as well as their specific application to the system of toponyms of Uzbek linguistics. Also in the article, such issues as the significance of the natural and historical conditions of the region in the emergence of toponyms, the productivity of the use of geographical terms are analyzed on the basis of examples. A brief description of the history of the city of Khujand is given.

Keywords: oronym, oikonym, kidronym, natural - geographical oikonym, ethno-oikonym, Khujand city, tribal names, localities, etc.

Кирриш. Тилшунослик, адабиётшунослик, тарих, география, этнография каби кўплаб фанларни ўрганишда топонимика муҳим роль ўйнайди. Фанда жой номлари топонимлар деб аталаса, уни ўрганадиган фан топонимика деб юритилади. У фан сифатида бирмунча ёш бўлса ҳам, топонимлар билан қизиқиш қадим замонлардан бошланган. Жаҳон тилшунослигида миллий тилларнинг пайдо бўлиши, шаклланиши, ривожланиш босқичлари турли аспектларда ўрганилган. Ҳар қандай фан тадқиқининг асосий воситаларидан бири бўлган топонимлар, уларнинг лингвистик табиати, юзага келиш манбалари, пайдо бўлиши, топонимларнинг тузилишига кўра турлари қабилар ҳам тилшуносликдаги асосий масалаларидан бирига айланган.

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар. Тадқиқотнинг объекти сифатида Шимолий Тожикистоннинг Суғд вилояти топонимлари олинган. Тадқиқотни таснифлашда, топонимистлар таҳлилига таянган ҳолда иш қўрилди. Шунингдек баъзи топонимлар илк бор бу ҳудуд топонимлари мисолида таҳлилга тортилди. Шунингдек тадқиқот объектини ўзбек миллий энциклопедияси ҳамда тарихий, ижтимоий – сиёсий изоҳли лугатларидаги жой номлари ташкил этади.

Тадқиқотда қуйидаги илмий таҳлил методларидан фойдаланилган: лингвистик тавсифлаш, систем, статистик, контекстуал таҳлил усуллари. Тадқиқот мавзусига доир илмий адабиётларни таҳлил қилишда лингвистик таҳлил усулидан фойдаланилган. Топонимларни ни ёритишда систем таҳлил усули қўлланилган. Статистик таҳлил ўзбек миллий энциклопедиясида топонимларнинг ўрин олиши, акс этиш хусусиятларини ўрганишда кенг фойдаланилган.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили. Профессор Х.Ҳасанов [5] топонимларни бунёдга келишига қараб, шартли равишда турларга ажратишда ҳар бир номни биринчи навбатда тил қоидалари нуктаи назаридан ва шаклланиш босқичларига кўра таҳлил қилиш ўринли бўлур эди, – деган фикрни баён қилган. Топонимлар ҳақида Б.Кармышева [1], Э.Мурзаевнинг “Топонимикадан очерклар” [2], Т.Нафасовнинг “Ўзбекистон топонимларининг изоҳли лугати” [3], С.Қораевнинг “Географик номлар маъносини биласизми?” [4], Х.Ҳасановнинг “Географик номлар сири” [5] асарларида атрофлича маълумотлар берилган. Географик нуктаи назардан энг мукаммал бўлган бу классификация асос сифатида қабул қилиниб, тадқиқотнинг мақсади ва

йўналишларидан келиб чиққан ҳолда, минтақа топонимиясининг куйидаги семантик классификацияси тақлиф этилди:

1) Оронимлар – рельеф шакллари ва элементлари: тоғлар, чўққилар, тепалик, плато, дўнглик, водий, дара, жарлик, пастлик, пасттеклик, кумликлар ва бошқаларнинг номлари;

2) Гидронимлар – барча сув объектларининг номлари: денгиз, кўл, дарё, сой, жилға, булок, сув омбори, канал, қудуқ ва бошқаларнинг номлари;

3) Ойконимлар – барча аҳоли пунктлари: шаҳар, шаҳарча, қишлоқ, овул, маҳалла номлари.

Тақлиф қилинаётган географик номлар классификациясининг камчилик томонлари ҳам бор. Масалан, кўпчилик ҳолларда дарё ва сой, ховуз, қудуқ номлари ҳеч қандай ўзгаришсиз аҳоли пункти номига ўтиши мумкин. Қирққудуқ, Осмонсой, Ховузбулок, Гумсой, Кориз, Эгизбулок, Узунқудуқ ёки аксинча, оронимлар асосида қишлоқ номи пайдо бўлган бўлиши ҳам мумкин. Октош, Қўйтош, Қоратош, Кутал, Ойқор, Ташкамар қабилар бунга мисолдир.

Вилоят табиатининг хусусиятлари, жамият ҳаётида асрлар давомида рўй берган тарихий, ижтимоий ва сиёсий ҳодиса-воқеалар, аҳолининг касб-ҳунар номлари, аҳоли пунктига асос солган кишиларнинг исми, лақаблари, уруғ-қабиланомлари ва бошқалар ойконимларда ўз аксини топган. Шунинг учун ҳам шаҳар – қишлоқларнинг таркиб топиши, жойлашиши, аталиш қонуниятларини конкрет табиий-тарихий ва сиёсий шароит билан узвий боғлиқ ҳолда ўрганиш катта илмий ва амалий аҳамиятга эга.

Юқоридагиларни инобатга олиб, ойконимларни икки гуруҳга бўлишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз:

а) табиий ёки табиий – географик ойконимлар;

б) ижтимоий – иқтисодий географик ойконимлар.

Аҳоли пунктларининг ижтимоий-иқтисодий категория эканлигини инобатга олиб, уларнинг номларини табиий ёки ижтимоий-иқтисодий ойконимларга бўлишни шартли деб ҳисоблаш мумкин. Табиий географик ойконимия деганда, келиб чиқиши сув объектларига, жойнинг геоморфологик шакллари, ўсимлик-ҳайвон номларига ва бошқа табиий географик шароитларига қараб номланган аҳоли пунктлари номлари тушунилади.

Уларни гидроойконимлар, ороойконимлар, фитоойконимлар, зоойконимлар қабиларга бўлиш мумкин. Кишиларнинг хўжалик фаолияти билан боғлиқ ижтимоий – иқтисодий ойконимлар деганда аҳолининг ўзи ва унинг хўжалик ҳамда ишлаб чиқариш фаолияти билан боғлиқ бўлган аҳоли пунктларининг номлари назарда тутилган. Уларни антропоойконимлар, этноойконимлар, хўжалик фаолиятини акс эттирадиган ойконимлар, неоойконимлар каби турларга бўлиш мумкин. Географик номларни классификациялаш ҳудудий топонимик тадқиқотларда катта илмий ва амалий аҳамиятга эга, чунки ҳар қандай илмий тадқиқотда тўпланган маълумотлар маълум даражада системага солишни талаб қилади.

Вилоят географик объектларининг номланишига асосланган классификацияси илк бор амалга оширилди ва у келажакда янада такомиллаштиришни талаб этиши аниқ. Шубҳасиз, ҳар қандай топонимлар классификациясида, авваломбор, диалектик қонуният – шакл ва мазмун яхлитлиги ҳисобга олиниши ва шаклдан мазмунга қараб борилиши мақсадга мувофиқ. Мутахассисларнинг эътирофи этишича, жой номларининг аксарият кўпчилиги географик терминлар асосида пайдо бўлган, чунки халқ бирон табиий ҳодисани улар ёрдамида ифода этади ва бинобарин, жой номлари таркибида географик терминлар кўп учрайди. Уларни йиғиш ва тартибга солиш анча машаққатли иш, лекин географик

терминларни ўрганмаслик мумкин эмас. Маълумотларга бой бўлган маҳаллий географик терминлар кўп асрлар давомида мутахассислар диққатини ўзига жалб қилиб келган. Уларнинг пайдо бўлишида халқнинг хўжалик фаолияти, тарихи, моддий маданиятининг хусусиятлари ҳамда жойнинг табиий муҳити ва географик шароити алоҳида аҳамиятга эга. Жой номларининг этимологиясини аниқлашда географик терминлар билимдон қўлида бебаҳо хазинадир, шу сабабдан мутахассисларнинг фикрича, ҳар қандай топонимик тадқиқот энг аввало географик терминларни ўрганишдан бошланиши керак. Географик терминларнинг тарқалишида ҳам ҳудудийлик хос. Масалан, вилоятнинг тоғли ҳудудидаги аҳоли пунктлари номлари таркибида кат, тағоб, танги, газа, қашка, акба, кутал; тоғолди ва текислик қисмида эса адир, камар, лойқа, санглоқ, оғар, қўрик, тўқай, бўз, қайирма каби географик терминлар кўпроқ учрайди. Шу нарса эътиборга моликки, бу терминлар қадимги ёзма ёдгорликларда ҳам мавжуд ва ўтмишда уларнинг ареали анча кенг бўлганлигидан далолат беради. Баъзи ҳолларда қўшимча сўзларсиз ҳам маҳаллий географик терминлар аҳоли пунктлари номига айланган. Масалан, Шимолий Тожикистон ҳудудида камар, довул, оғар, лойқа, қайирма, қўрик, бўз, тўқай, кутал каби маҳаллий географик терминлар аҳоли пунктлари номлари шаклида ҳам учрайди. Сўғд вилоят аҳоли пунктлари номларининг ўзига хос хусусиятларидан бири бу – ойконимлар таркибида аҳолининг ўтмишдаги этник таркиби, яъни қайси қабил, уруғ, туп, қавмга мансублигининг кўп акс этганлигидир. Масалан, Хўжанд туманидаги мавжуд 102 та аҳоли пункти номининг 42,0 фоизини ҳозир ҳам этноойконимлар ташкил этади, уларнинг сони ўтмишда бундан ҳам кўп бўлган. Этнотопонимларнинг аксарият қисми ойконимлар, улар минтақа аҳолисининг тарихий шаклланиши, таракқиёти, халқларнинг қадимий муносабатини кўрсатувчи муҳим манба ҳисобланади. Тўпланган этнотопонимлар таҳлили ҳудуд миқёсида уларнинг ареали турлича эканлигидан далолат беради. Ҳозирги даврда бу борада йўл қўйилган хато ва камчиликларни бартараф қилиб, географик объектларга ном берилаётганда уларнинг ижтимоий ҳодиса эканлиги, жамият таракқиёти билан боғлиқлиги ҳамда минтақа топонимияси таркибида уйғунлик ҳосил қилиб, сингиб кетишини унутмаслик даркор. Албатта, вилоятдаги ҳар бир тумандаги географик объектларга ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш комиссияси аъзолари географик объектларга ном беришда ҳар қандай каттароқ ҳудуднинг маҳаллий хусусиятлари борлигини инобатга олмоғи лозим.

Ном танлашда ҳудуднинг табиий шароити, иқтисодиёти, маҳаллий географик терминлари, аҳолининг тили ва шевалари, тарихи, этнографияси каби омилларни инобатга олган ҳолда, топонимларнинг маънавий ва тарбиявий аҳамиятга эга эканлигини, уларнинг инсонларда фахр ва ғурур ҳиссини уйғотиб, ватанпарварлик туйғусини шакллантиришига хизмат қилиши лозимлигини ҳам доимо назарда тутиш керак. Хусусан, бу борадаги муаммоларга ойдинлик киритиш учун аҳоли пунктларининг аталиш қонуниятларини аниқ ижтимоий-иқтисодий, табиий-тарихий ва сиёсий ҳамда топонимлар асосини ташкил этадиган маҳаллий географик терминлар билан бирга ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Этноимларни, уруғ-қабиланомларини илмий жиҳатдан чуқур ўрганишда тарихий ва лисоний маълумотлардан кенг фойдаланиб, уларнинг этимологияси ва ҳудудий тарқалиш ареалларини, шаклланишида таъсир кўрсатган табиий ва ижтимоий-иқтисодий географик омилларни илмий асосда тадқиқ қилиш зарур. Маълумки, ҳар қандай мустақил давлат ўз ҳудудидаги географик номларга бефарқ бўлолмайди. Чунки, номда давр маданияти, замон

маънавияти ва мафкураси, номловчиларнинг дунёкараши акс этган бўлади.

Собиқ Иттифоқ парчалангач мустақилликни қўлга киритган давлатлар қаторида бўлган Тожикистон Республикасида ҳам географик объектларнинг номлари соҳасидаги муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш мақсадида бир неча қонун ва қарорлар қабул қилинган бўлиб, бу қарор асосан қадимдан тожик халқи билан қон-қардош бўлиб кетган ўзбек халқи яшайдиган жой номларини ўзгартиришга қаратилгандек кўринади. Чунки ўзбекча Қипчоқ, Қарапчи, Парчажуз, Қатаған, Найман, Ўроқли, Сулоқли, Уяс, Увоқ каби этнотопонимлар, Ўзбеккишлоқ, Янгикўрғон, Жаркўрғон, Жаркўтон, Кенгкўл, Қўрғонтепа каби топонимларнинг ҳаммаси Зарзамин, Ҳаёти Нав, Ориён, Истиклол, Ваҳдат каби номланди. Бу ҳолатни, албатта, ҳеч бир нарса билан изоҳлаб ёки оқлаб бўлмайди.

Хўжанд шаҳри. Ҳар бир шаҳарнинг ўзига хос тарихи, киёфаси ва қисмати бор. Ер юзидаги кўплаб шаҳарлар номи дунёда маълум ва машҳур, баъзиларини кўпчилик билмаслиги мумкин. Шу жиҳатдан шаҳарлар одамга ўхшайди, дунёга келади, машҳурлик чўққисига чиқади, вақти келиб йўқ бўлиб кетиши ҳам мумкин. Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, ҳар қандай шаҳарнинг шон-шухрати, биринчи иавбатда унинг сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётида тутган ўрни билан белгиланади.

Хўжанд шаҳри ҳам ана шундай ўзига хос киёфага, минг йиллик ўтмишга эга шаҳар. Мутахассисларнинг ёзишича, шаҳар сўзи қадимий санскритча - “подшоҳ қароргоҳи” маъносини англатади. Сўғдий кат (канд, кент), форсий пойтахт сўзлари билан маънодош. Қадимги Буюк ипак йўли чорраҳасида жойлашган ҳозирги Хўжанд шаҳри, муҳим стратегик аҳамиятга эга бир қалъа сифатида илк ўрта асрларда пайдо бўлган ва дастлаб Хўжанд деб номланган. Хўжанд шаҳри вилоятнинг маъмурий, иқтисодий ва маданий маркази. Майдони 1,8 минг км.кв. Аҳолиси 185,0 минг киши (1.01.2020 й). Шаҳар таркибида 35 та маҳалла фуқаролар йиғини мавжуд. Хўжанд шаҳри Сирдарёнинг ёнида, Қайракўм денгизининг қуйи қисмида жойлашган. Ҳозирги кунда Хўжанд Ўрта Осиёдаги қадимий ва навқирон шаҳарлардан бири ҳисобланади. Эрамизгача бўлган VII-VI асрларда Хўжанд шаҳри Александр Македонский томонидан босиб олинади. Аввал харобага айлантирган шаҳарни Македонский қайтадан қуради ва Александр Эсхата деб номлайди. Буюк ипак йўлида жойлашган

Хўжанд шаҳри, Самарқанд ва Фарғона водийсини боғлашда муҳим рол ўйнаган. VIII асрда Хўжанд араблар томонидан забт этилади. XIII асрда хўжандликлар Темур Малик бошчилигида Чингизхон қўшинларига қарши мардонавор кураш олиб боради. Чингизхон қўшинлари Хўжандни осонликча қўлга киритолмасликларига қўзи етгач, хийла-найранг йўли билан Темур Малик қўшинини енгади.

Темур Малик матонати, мўғулларга қарши жангдаги жасорати ҳозиргача тилларда дoston бўлмоқда. Минг йиллик тарихда бўлганидек Хўжанд шаҳри Ўрта Осиёни ўзаро боғлашда муҳим роль ўйнайди. Араб истилоси натижасида, яъни VIII асрнинг иккинчи яримида қадимги шаҳар вайрон этилади. Кейинчалик шаҳар ҳаёти Калиятапдан 6 км. шимоли-ғарбда жойлашган ҳозирги ўрдага кўчади. Ёзма манбаларда илк бор ислом дунёси географ олимлари Ибн Хавкал, Муқаддасий, Ёқут Ҳамавий асарларида вилоятдаги шаҳар деб тилга олинган. IX-X асрларда Сомонийлар, XI-XIII асрда Қорахонийлар, XIV-XV асрларда Темурийлар давлати, кейинчалик Бухоро амирлиги таркибига киритилган. Шаҳар бир неча марта инқирозга учраб, қайта тикланган. Амир Темур ва Темурийлар даврида яна ҳам ободонлашиб, савдо-сотиқ ва стратегик аҳамиятни касб эта бошлаган. XIX асрнинг 60-йилларида, яъни Россия истилоси арафасида Хўжанд (Ўрда) 100 гектарга яқин майдонни эгаллаган, икки қатор муҳофаа деворларига эга, Бухоро амирлиги тасаруффидаги Хўжанд ҳокимининг маъмурий маркази, ҳарбийлашган қалъа-шаҳар ҳисобланган. Россия истилосидан кейин, Туркистон генерал губернаторлигига қўшиб олинган Хўжанд шаҳри янги ташкил топган Хўжанд уездининг марказига айланган.

Хулоса ва таклифлар. Ном давр, замон, ижтимоий эҳтиёж маҳсули. Ном пайдо бўлган давр тарихини яхши билмасдан, унинг замиридаги маънони англаш қийин. Бу учун камида номлашга асос бўлган ижтимоий, маданий, лисоний омилларни аниқлаб олиш зарур. Жой номланган пайтларда унинг маъноси ва номланиш сабаблари шу номни қўйган аҳолига аниқ маълум бўлган. Ном танлашда ҳудуднинг табиий шароити, иқтисодиёти, маҳаллий географик терминлари, аҳолининг тили ва шева, тарихи, этнографияси каби омилларни инобатга олинади. Этнотопонимлар минтақа аҳолисининг тарихий шаклланиши, тараққиёти, халқларнинг қадимий муносабатини кўрсатувчи муҳим манба ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Кармышева Б. Х. О некоторых древних тюркских племенах в составе узбеков. – М.: Наука, 1960.
2. Мурзаев Э. М. Очерки топонимики. – М.: Мысль, 1974.
3. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1988.
4. Қораев С. Географик номлар маъносини биласизми? – Т., 1970.
5. Ҳасанов Х. Географик номлар сирини. – Т.: Ўзбекистон, 1985.

УДК: 82+811.161.1+37(092)(575.1).

Гулчеҳра УЗАКОВА,
Магистрантка ФГУ направления “Лингвистика: русский язык”
E-mail: uzakovagulchexra2505@gmail.com

рецензент: доцент ФерГУ Н.К.Собиров

ТРАНСФОРМИРОВАННЫЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В АНГЛИЙСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В статье рассматриваются английские и русские фразеологизмы (ФЕ) с компонентом; изучение их семантических, эмоционально-экспрессивных и стилистических особенностей. Таким образом, ФЕ были отобраны из ряда текстов СМИ и фразеологических словарей. Фразеологизм всегда считался важнейшим носителем специфики языка. Поэтому постоянное изучение функционирования родного и неродного языков, процесс обучения и межкультурная коммуникация требуют умелого использования языков. Актуальность исследуемого материала объясняется тем, что фразеология является важной частью языковой системы, отражающей картину мира носителей языка. В статье рассматриваются такие эффективные преобразования, как: 1. Лексические преобразования, 2. Синтаксические преобразования, 3. Морфологические преобразования. Фразеологизм анализируется в контексте, сочетающем в себе как информацию, так и воздействие на читателя или слушателя. Автор выражает собственное отношение с помощью эмоциональных, экспрессивных фразеологизмов.

Ключевые слова: фразеология, фразеологизмы, целостность, устойчивость, делимость, уникальность, значение, анализ.

INGLIZ VA RUS TILLARIDA O'ZGARTIRILGAN FRAZEOLGIK BIRLIKLAR

Annotatsiya

Maqolada ingliz va rus frazeologik birliklari komponenti bilan ko'rilgan; ularning semantik, emotsional-ekspressiv va stilistik xususiyatlari o'rganilgan. Frazeologik birliklar qator ommaviy axborot vositalari matnlari va frazeologik lug'atlardan tanlab olindi. Frazeologizm har doim til o'ziga xosligining eng muhim omili hisoblangan. Shuning uchun ona va ona bo'lmagan tillarning faolliligini, o'quv jarayonini va madaniyatlararo muloqotni doimiy ravishda o'rganish, tillardan mohirona foydalanishni taqozo(talab) etadi. O'rganilayotgan materialning dolzarbliligi, frazeologiya til tizimining muhim qismi bo'lib, ona tilida so'zlashuvchilar dunyosining rasmini aks ettirishi bilan izohlanadi. Maqolada quyidagi samarali transformatsiyalar (o'zgarishlar) ko'rib chiqiladi: 1. Leksik o'zgarishlar, 2. Sintaksis o'zgarishlar, 3. Morfologik o'zgarishlar. Frazeologizmlar o'quvchi yoki tinglovchiga ma'lumot va ta'siri birlashtirgan kontekstda tahlil qilinadi. Muallif o'z munosabatini emotsional, ekspressiv frazeologik birliklar yordamida ifodalaydi.

Kalit so'zlar: frazeologiya, frazeologik birliklar, yaxlitlik, turg'unlik, bo'linuvchanlik, o'ziga xoslik, ma'no, tahlil.

TRANSFORMED PHRASAL VERBS IN THE ENGLISH AND RUSSIAN LANGUAGES

Abstract

The article highlights composed English and Russian phrasal verbs; results of studying the features of their style and emotional expression. Thus, phrasal verbs were selected from a variety of mass-media reports and phraseological dictionaries. Phrasal verbs have always been considered as an essential source of specific features of a language. Therefore, regular learning correct function of a native language and foreign language, studying process and intercultural communication require their skilful use. The actual character of the research materials is explained by the fact that phrasal verbs comprise a significant part of a language system, and they reflect a world view of native speakers. The article shows the following effective transformations: 1. Lexical transformations, 2. Syntax transformations, 3. Morphology transformations. The analysis of phrasal verbs is made within the context combining both information and its visual and auditory influence on a reader and listener. The author expresses her own view using phrasal verbs which convey emotions and expression.

Keywords: phraseology, phrasal verbs, integrity, consistency, separability, unique meaning, analysis.

Наше исследование посвящено семантическим трансформациям. Мы попытались уделить особое внимание понятию семантической устойчивости, поскольку трансформация предполагает модификации не только семантических, но и структурных, грамматических и других компонентов существующих фразеологизмов. Любая трансформация представляет собой целенаправленную модификацию фразеологизма. Обычно изменения стилистически отмечаются в результате полного или частичного изменения значения фразеологизма, эти изменения освежают или обновляют значение. Такие угадания подразумеваются не только в литературных произведениях.

В исследовании рассматриваются факты импровизированного изменения структуры и значения ФЕ для достижения экспрессивно-стилистических целей в

контексте; объясняются причины фразеологических трансформаций.

В статье впервые подробно рассматриваются функционально-семантические особенности трансформированных фразеологизмов, которые содержат в своей структуре компоненты, обозначающие родственные отношения. Участие этих компонентов в структуре ФЕ отражает особенности восприятия семейных отношений носителями английского и русского языков. Изучение и преподавание родного и неродного языков, процесс межкультурного общения становится более эффективным и результативным, если осуществляется в сопоставительном плане. На наш взгляд, разработка теории фразеологии важна, так как фразеологический корпус языка всегда считался выразительным средством языка. Компоненты, обозначающие семейные отношения, были

выбраны, поскольку семья является одним из основных элементов мироздания. Отдельные авторские трансформации становятся особенно интересными при осмыслении роли фразеологии в медиатекстах. Авторская трансформация придает материалу живость, доносит до реципиента скрытый смысл, так как фразеологические трансформации всегда привлекают внимание и вызывают у читателя определенные ассоциации и эмоции.

Результатом всего этого является то, что изучение этимологии, структуры, образности ФЕ, видов эквивалентов, частоты употребления, а также выявление и сопоставление их как класса приобщает нас к своеобразным особенностям национальной культуры народа.

Фразеология создает образы, связанные с менталитетом народа, с религией, обрядами, мифологией, образом жизни, фольклором, стилями и стереотипами познания мира, природы и погоды.

«Фразеологизм может употребляться в трансформированном виде с новыми экспрессивными и стилистическими свойствами».

«Фразеологическая трансформация – это импровизированная смена ФЕ, используемая в экспрессивно-стилистических целях» [1]. Причины фразеологической трансформации:

1) неграмотное употребление фразеологических единиц;

2) преднамеренное преобразование подчеркивают важность таких преобразований, как:

1) Лексические.

2) Синтаксический.

3) Морфологический [2].

Нами были выявлены следующие фразеологические трансформации в английском и русском языках.

1. Лексическая трансформация возникает в результате изменения компонентного состава ФЕ. Следовательно, основное значение ФЕ приобретает новые смысловые оттенки, а синтаксическая структура фразеологии остается неизменной. Изменения вносятся в один или несколько элементов. «Ученые подчеркивают корреляцию фразеологического и паремического значения со значением компонента в связи с отсутствием возможности выведения одного из другого».

Этот вид трансформации включает в себя приемы замены и изменения компонентов ФУ и может быть проиллюстрирован примерами на русском языке: В статье «Братья-роботы» поднимается тема социальной экологии, подразумевая взаимодействие человека, общества и окружающей среды. Поэтому очевидно стремление автора напомнить всем о защите человеческого мира и об экологической культуре в глобализованном обществе. Участники сюжета — сказочные герои-роботы-друзья: робот Долина, робот Таракан и робот Разведчик, которые не только очищают окружающую среду от загрязнений, но и дружат между собой, влюбляются, то есть живут как обычные люди. Название статьи «Братья-роботы» представляет собой трансформированное употребление оригинального ФЕ кролики-братья, словарное определение которого — «шутливое обращение к группе друзей, знакомых». Можно предположить, что автор использовал трансформированные ФЕ кролики-братья для названия своей статьи, чтобы обратиться ко всем людям мира и еще раз напомнить им, что все мы равны перед силами природы; мы должны защитить его, как это сделала группа друзей-роботов. Предыдущие исследования показывают неоднородность газетных материалов, разнообразие газетных жанров, присущее как русской, так и английской прессе. Это можно продемонстрировать, рассмотрев примеры в английском языке: Заголовок «Отец всех рождественских праздников: встреча с Сантой

в Лапландии» — трансформированная ФЕ Отец чего-то (кого-то) используется в значении «предок, отец кого-то или чего-то». Другие примеры ФЕ с тем же началом: Отец английской поэзии 'предок английской поэзии' о Дж. Чосере; Отец лжи 'отец лжи'.

Этот пример преобразования также является семантическим преобразованием. Титул «Отец всех рождественских праздников» можно сравнить с ФЕ Дед Мороз. Этому способствуют два аспекта: 1) отсутствие артикля the перед составным отцом. Обычно так начинаются ФЕ, имеющие значение «предок, отец»; 2) содержание статьи с заголовком Отец всех рождественских праздников: встреча с Сантой в Лапландии, в которой говорится о семейном зимнем празднике в Лапландии Санта-Клауса, который порадует детей. ФЕ Отец всех сторон (исходное словосочетание Отец чего-то (кого-то)) также имеет общее значение «отец, предок» благодаря компоненту отец. Статья посвящена маскараду, проводимому в стиле отца Теда, от которого пошла традиция отмечать этот праздник. Не читая саму статью, трудно понять, кто отец, чей это отец и на кого ссылается автор.

Рассмотрим использование другого вида фразеологической трансформации: 2) перестановка компонентов. Следующий пример заголовка взят из русской газеты: По Волге-матушке (исходное ФЕ по Волге-матушке имеет значение 'грубо отругать пытающегося слезть'. Фразеологизмы произошли от древнерусского песня, возникла и исполнялась в купеческой семье. Начинаясь она словами: «По матушке-реке, по Волге...». Находим изменение исходного ФЕ — переставлены составные матушка и Волга. При чтении заглавия «Вниз по Волге-матери», читатель может не обратить внимание на это изменение, так как составные части ФЕ сохранены. В статье предлагается обсуждение темы, абсолютно отличной от основного смысла исходной ФЕ: «экологический вопрос и угроза водоснабжению столицы». Автор использует трансформированные ФЕ для газетного заголовка, играя с воображением читателя, привлекая его внимание тем, что в статье раскрывается еще один неожиданный смысл. существует механизм, реконструирующий структуру большого текста на материале малого текста» [3]. В нашем случае небольшой текст представляет собой заголовок, «обеспечивающий прогнозирование поступающей информации в процессе интериоризации внешнеречевых действий» [3].

II. Среди исследуемых фразеологизмов нами выявлены синтаксические трансформации ФЕ, которые приводят к удлинению, сокращению или изменению синтаксической структуры ФЕ. К этому виду преобразования относятся: 1) добавление (расклинивание) компонента(ов); 2) добавление компонента(ов) в начало PU; 3) добавление компонента(ов) в конец PU; 4) сокращение (многоотчие); изменение коммуникативного типа предложения; пакет; загрязнение; намек. 1) Вклинивание (добавление) компонента(ов) вызывает «семантическое перенапряжение» фразеологизма и используется как средство усиления его выразительности». Примеры заголовков на английском языке: В названии Mummy's Golden boy: Romeo Beckham выглядит вылитым мамой Викторией с его острыми как бритва скулами. PU Mummy's boy с добавлением компонента gold, с помощью которого автор, возможно, хотел добавить оттенок основного значения ФЕ; логично и выразительно подчеркнуть семантику, выраженную данной ФЕ. 2) Добавление компонента(ов) в начало ФЕ: В заглавии В честь современного маменькиного мальчика ФЕ маменькин сынок со значением 'маминный питомец, любимец; используется «маменькин сынок»; к его началу добавлен компонент модерн. Грамматическая замена

артикла а на артикль the также используется при трансформации. RU Сын Божий со значением «Сын Божий; Иисус Христос» имеет добавленный составной лик для усиления его выразительности и используется в заголовке: «Иисус Христос Туфелька-перстар: Лик сына Божия, найденный на шлепанцах».

Анализ поведения ФЕ с компонентами, обозначающими семейные отношения, в заголовках текстов СМИ показал, что трансформированное употребление является активным способом выражения; что фразеологические трансформации также являются продуктивным способом выражения эмоциональности в газетно-публицистическом стиле в английском и русском языках. Читая заголовок, читатель представляет картину, прогнозы. Он определенным образом программирует себя, пытается предвосхитить, возможно, чтобы убедиться, что его

ожидания от прочитанного заголовка оправдаются. «Фразеологические единицы представляют собой язык культуры, который позволяет ученым делать обоснованные выводы о мировоззрении или менталитете тех носителей, которые активно и постоянно ими пользуются» [4]. Мы рассмотрели зависимость функционирования ФЕ от прагмалингвистического контекста. Лингвистический анализ употребления ФЕ в текстах СМИ, таких как «Вашингтон пост», «Метро», «Почта онлайн», «Казанский вестник», «Московские новости», «Российская газета», «Новая газета», «Коммерсантъ» позволяет констатировать, что фразеологические трансформации помогают авторам статей заинтересовать и вызвать любопытство читателя при чтении заголовка, когда адресат предугадывает информацию статьи и делает свой выбор: какую информацию стоит прочитать.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гусейнова Т.С. (1997). Фразеологические трансформации как способ реализации выразительности: материал из популярных газет 1990-1996 гг. Дагестан, Мачачкала.
2. Кунин, А. (1996). Курс фразеологии современного английского языка: учебник. Москва: Высшаяшкола.
3. Лазарева, Е.А. (2006). Заголовочный комплекс текстов – средства организации и оптимизации воспитания. Известия Уральского государственного университета, 40, 158-166.
4. Скандера, П. (ред.). (2008). Фразеология и культура на английском языке (Том 54). Вальтер де Грюйтер.

Рустам УМУРЗАКОВ,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
E-mail: rustamumrzoqov@mail.ru

Ф.ф.д., доцент У.Расулова тақризи асосида

THE IMAGE OF CHILD AS A THEORETICAL PROBLEM

Annotation

This article provides a theoretical analysis of the artistic image and its nature. The manifestation of the image as an individualized generalization, in which things and events are a combination of particular features with the general aspects of the event, is explored. As tool that ensure the vitality of the artistic image, such elements of the image as the author's description, portraiture, artistic psychologism and characteristic speech are studied.

Keywords: artistic image, child image, typical image, symbol, prototype, types of image, psychogenetic theory, sociogenetic theory, youth psychology.

ОБРАЗ РЕБЁНКА КАК ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Аннотация

В статье анализируется образ и его природа в художественной литературе в теоретическом отношении. Исследуется индивидуализация как обобщенное выражение образа, анализируются как обобщенные так и своеобразные стороны явления. Изучаются такие элементы изображения как характеристика автора, портрет, художественный психологизм, речь персонажа, которые являются средствами обеспечения живости художественного образа. В художественной литературе описание образа ребёнка и детства трактуется как один из вечных и важных художественных образов, он ассоциируется с символом духовной чистоты, благодеяния, искренности, а также считается общей концепцией художественного произведения.

Ключевые слова: художественный образ, образ ребёнка, символ, типичный образ, прототип, виды образа, психогенетическая теория, социогенетическая теория, возрастная психология.

БОЛА ОБРАЗИ НАЗАРИЙ МУАММО СИФАТИДА

Аннотация

Ушбу мақолада бадиий адабиётда образ ва унинг табиати назарий жиҳатдан таҳлил этилган. Образнинг индивидуallashtirilgan umumlashma sifatida namoён бўлиши, унда нарсаларнинг умумий жиҳатлари билан бирга ўзига хос хусусиятлари мужассамлаштириши тадқиқ этилган. Муаллиф характеристикаси, портрет, бадиий психологизм, персонаж нутқи каби тасвир унсурлари бадиий образнинг жонлилигини таъминловчи воситалар сифатида ўрганилган. Бола образи ва болалик тасвири бадиий адабиётнинг доимий ва энг муҳим образларидан бири сифатида талқин қилиниб, у бадиий образ сифатида руҳий поклик, эзгулик, самимийлик рамзи бўлиб ассоциацияланиши ҳамда бадиий асарнинг умумий концепцияси учун асос ҳисобланиши ҳулосаланган.

Калит сўзлар: бадиий образ, бола образи, тимсол, типик образ, прототип, образ турлари, психогенетик назария, социогенетик назария, ёш психологияси.

Кириш. Образ ҳақидаги дастлабки фикрлар Арастунинг “Поэтика” [1] асарида учрайди. Унда “образ” ўрнида “мимесис” ибораси ишлатилган. “Мимесис” табиатга тақлид, деган маънони англатади. Антик дунё адабиётида айрим шахслардаги умумий томонлар ҳақида онгли тасаввур шаклланиши кўзга ташланади. Бу тасаввурни назарий жиҳатдан асослаган юнон файласуфи Арасту юқорида зикр этилган асарида тарихга нисбатан поэзия умумийроқ томонларга боғлиқлигини, поэзия умумийроқ ҳодисалар ҳақида, тарих эса, айрим воқеалар тўғрисида баён қилишини ёзади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Бадиий образ масаласида ўзбек назариятчи олимлари қарашлари ўртасида умумийлик кўзга ташланади. Улар орасида Б.Саримсоқов ва Д.Қуროновларнинг масалага ёндашув усулларида ўзига хосликни кўришимиз мумкин. Жумладан, Б.Саримсоқов “образ” атамасининг этимологияси ҳақидаги Т.Расулов ва Ҳ.Каримов фикрларига ўзининг баъзи эътирозларини билдириб, “образ” сўзининг “пайдо қилмоқ, яратмоқ” маъноларидан келиб чиққанини исботлайди.

Адабиётшунос Д.Қуროвнинг фикрича, қўп маъноли “образ” сўзига “бирор ниманинг онгдаги акси” маъноси асос бўлиб хизмат қилади [2]. Образни моддий

оламнинг инсон онгдаги бевосита акси сифатида тушуниш бу образни гносеологик тушунилишини англатади. Умуман, ўзбек адабиётшунослигида адабиёт назариясига оид тадқиқотлар ичида Д.Қуროнов қарашлари илмийлиги, муаммога янгича ракурсларда объектив ёндашганлиги, адабиётшуносликка оид жаҳоннинг янги назариялари асосида “тўйинганлиги” билан ажралиб туради. Жумладан, олимнинг бадиий образ масаласидаги қарашлари ҳам бир нуқтада қотиб қолмаган, назарий фикрлар у яратган ҳар бир дарсликда ривожлантириб борилганини кузатишимиз мумкин.

Бадиий образнинг руҳий ва ақлий асослари ҳам муҳим аҳамиятга эга. Унинг рационал ва эмоционал бирлик сифатида тушунилишига сабаб, у ўзида ақл ва ҳисни бирлаштиради. Ижодкордаги руҳий ва ақлий жараёнлар бадиий кечинмани юзага келтиради. Назариятчи Б.Саримсоқовнинг фикрича, образнинг дояси ҳиссиёт бўлса, мураббийи ақл ва мантиқдир. Буларнинг образ таркибида уйғун бўлиши образлиқнинг бош мезони саналади. “Агар образ таркибида фақат ҳиссий меъёр устун бўлса, у ҳолда унинг ҳаётий мантиқ билан уйғунлигига путур етади... Агар образ таркибида ақл (рацио) устунлик қилса, образнинг таъсирчанлигига, кенг маънода бадиийлигига раҳна етади. Мана шу боис

кечинма иждокор руҳини чулғаб, фикри-зикрини банд этган жараён сифатида муҳим аҳамият касб этади. Бадий кечинманинг ҳам ҳиссий, ҳам ақлий нисбатини қай даражада уйғун қамраб олинишига қараб бадий образнинг баркамоллик даражаси белгиланади”. [3] Шу билан бирга иждокорнинг ўзи яратган характер моҳиятига киргани сари қаҳрамонларига нисбатан ҳиссий муносабатида ўзгаришлар юзага келиши исботланган. Кузатишимизча, асар сўнгида кўпроқ ҳиссий муносабат бирламчилик қилади. Хусусан, бола образи етакчи бўлган қиссаларда бу жиҳат яққол сезилади. Жумладан, “Шум бола”да бош қаҳрамоннинг Ғафур Ғулом измидан “чиқиб кетиши”, Чингиз Айтматовнинг “Оқ кема” қиссаси сўнгида Боланинг ҳалок қилиниши, Нурали Қобулнинг Норбўтани (“Тубсиз осмон”) нобуд қилиши воқелигида болага ачиниш, болалик даврига нисбатан ҳиссий қараш мавжуд. Яъни муаллиф образ руҳиятига киргани сари унда ҳиссий муносабат ўзгариб боради. Ёзувчининг бола образига рационал муносабати унинг атрофидаги кишилар ва воқеаларда, муаллифнинг воқеликка болаларча бегубор нигоҳида кўзга ташланади. Шу ўринда яна бир мулоҳаза туғилади, адабий қаҳрамоннинг асар сўнгида муаллифга бўйсунмай қўйиши, яъни характер мантиғи, бадий ҳақиқатга мос ҳаракат қилиши бу – инсоннинг бора-бора Яратганга итоатсизлиги, илоҳлар истағига қарши боришига ўхшайди.

Тадқиқот методологияси. Бадий адабиётда инсон образини яратиш жараёни конфликт, сюжет, композиция, иждодий метод, типиклаштириш, индивидуаллаштириш, тарихийлик, бадий тўқима ва услуб каби омиллар билан боғлиқ. Адабиётшуносликда инсон образини бир қатор турларга бўлиб таснифлаш тажрибаси мавжуд. Бунда қайси жиҳатнинг асос қилиб олиниши муҳим саналади. Таснифларга кўра бадий образлар эстетик идеал билан муносабати, иждодий методи, яратилиш усули, умумлаштириш даражаси, мураккаблик даражаси, эстетик белгисига кўра фарқлаб ўрганилади.

Умумлаштириш даражасига кўра бадий образлар икки жиҳатдан таснифланади. Шулардан асосийси инсон образига татбиқан бўлиб, индивидуал образ, характер ва типга ажратилади. Индивидуал образ ўзига хос феъл-атвори, гап-сўзлари, бетакрор хусусиятлари билан фарқланса, характерда муайян давр ва муҳит кишиларига хос индивидуал хусусиятларни ўзида мужассам этган образ тушунилади. Характер орқали жамиятнинг жорий ҳолати тадқиқ этилади. Характер яратиш ёзувчидан катта маҳорат талаб этади ва бу бир қанча омилларга боғлиқ. Жон Голсуорсининг фикрича, “бу дунёда одамларга кўнгилхушлик бахш этишдан бошқа ҳам ёзувчининг зиммасида бирон вазифаси бўлса, бу вазифа шундан иборатки, у характер яратиш, одамларни ўйлашга ва ҳис қилишга мажбур қилишдир” [4]. Шунингдек, характер яратишда биринчи омил сифатида Жон Голсуорси ўтқир юморни кўрсатиб, уни “ҳаёт нафаси” деб атайди. Ана шундай юмор туйғуси кучли ривожланган бола образлари бадий адабиётда кўп учрайди. Ўзбек адабиётидаги Шум бола (“Шум бола”), Ҳошимжон (“Сариқ девни миниб”), Қўшоқвой (“Икки қарра икки – беш”) каби образларда биз ўтқир кулгининг болаларга хос талқинларини кўришимиз мумкин. Шунингдек, жаҳон адабиётшунослигида сюжет унутилади, характер қолади, деган қараш ҳам мавжуд.

Типик образ эса, муайян ижтимоий-тарихий муҳитга хос умумий хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган умумлашма образ сифатида ўрганилади. XX аср ўзбек қиссаларида бола образини жабрдийда, ташки муҳитдан азият чекувчи сифатида тасвирлаш типик хусусият ҳисобланади. Бу давр қиссаларида бегубор дамларнинг эрта бой берилиши болалик мотивининг характерли жиҳати саналади.

Таҳлил ва натижалар. Бадий адабиётнинг доимий ва энг муҳим образларидан бири сифатида бола образи ва болалик тасвири алоҳида аҳамиятга эга. Бола образи ҳақида гапирилганда, унинг бадий асардаги ахлитлиги ва марказий ўринни эгаллаши назарда тутилади. У умумлашма образ сифатида ўз ичига бола образларининг типологияси, бола дунёси, болани ўраб турган муҳит ва бола образининг руҳиятини қамраб олади. Образларда болалар характерининг турли кўринишлари намоён бўлади. Боланинг дунёси унинг шахсий майдони билан белгиланади. Боланинг муҳити унинг теграсидаги воқелик (оила, мулоқот ва бошқалар) сифатида талқин этилиб, ана шу муҳит таъсирида унинг табиий, ижтимоий ва индивидуал ривожланишидаги жиҳатлар намоён бўлади.

Болалик энг қадимги даврлардан бошлаб ҳозирги кунга қадар бадий адабиётда турли шаклларда архетип сифатида яшаб келади. Бунда бадий образга илк асос, модель бўлишлик хусусияти муҳим саналади. Шунга кўра бола образи бадий адабиётда мотив образ сифатида намоён бўлади. Жумладан, воқеабанд асарларда такрорланувчи образ кўринишида тасвирланади, яъни ёш кўрсаткичи, бадий мақсади ва вазифасидан келиб чиққан ҳолда муайян турғунликка эга бўлади. Шу билан бирга бола образи мотив ва унинг турли комбинацияларида ўзига хос сюжет сифатида келиши, даврдан-даврга кўчишда ўзига хосликка эга бўлиши, муайян даврда иждокор онгида пайдо бўлганда ўзгариб бориши ҳам кузатилади. Шунингдек, бола образига инсон образининг маълум бир даври сифатида, яъни шаклий-мазмуний категория (хронотоп шакли) сифатида ёндашилади ҳамда у бадий идрок этилган замон ва макон уйғунлигини ифодалайди.

Ёш психологияси фан сифатида XIX аср бошларида шаклланган бўлишига қарамай, унинг қарор топиш ва ривожланиш йўли узоқ ўтмишга бориб тақалади. Шарқ мутафаккирларидан Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Синоларнинг таълим-тарбия, педагогика, табобатга оид рисоаларида бола шахсияти ва унинг руҳиятига оид қимматли фикрлар билдирилган. Инсон умрини тўрт фаслга қисслаб, унинг ёш даврларини аниқ чегаралаш Алишер Навоийнинг “Ҳазойин-ул-маоний” куллиётида амалга оширилган. Биринчи девон “Ғаройиб-ус-сиғар”да болалик ёши 7-8-20 ёш, иккинчи девон “Наводир-уш-шабоб”да йигитлик ёши 20-35 ёш қилиб белгиланади. Шарқда бола ривожланишига асосан ахлоқий-тарбиявий жиҳатдан ёндашилгани эътиборга молик.

Рус педагогик психологиясининг шаклланиши эса, XIX асрнинг 2-ярмига бориб тақалади. Бу даврда маданият, гуманизм шахс ва боланинг ички дунёсига қизиқиш ғоясига асосланган эди. Бунинг исботини Лев Толстойнинг “Болалик”, “Ўсмирлик”, “Ўспиринлик” [5] асарларида кўришимиз мумкин. XX асрга келиб бу соҳада жиддий тадқиқотлар амалга оширилди. Бу даврда бола шахсига эътибор қучайди. Рус руҳшуноси Л.С.Виготский (1896-1934) ёш даврлари психологиясининг асосий тушунча ва ғояларини яратди. Европада З.Фрейд психоанализ назариясини ишлаб чиқди. Унинг издошлари А.Фрейд ва М.Кляйн [6] эса, болалик психоанализи асосларини яратдилар.

Психологияда ёш тушунчаси индивиднинг маълум аниқ вақтда белгиланган психик тараққиётининг босқичи ҳисобланиб, ушбу босқичда унинг шахс сифатидаги физиологик ва психологик ўзгаришлари кузатилади. Болаликни даврларга ажратишда асос қилиб, шартли мезон сифатида ривожланишининг бирор-бир белгиси олинади. Ёш даврларини табақалаш бўйича бир қатор мустақил назариялар мавжуд. Уларга биогенетик, социогенетик, психогенетик, когнитивистик, психоана-

литик каби назарияларни киритиш мумкин. Психолог олимлар томонидан ёш давлари турлича табақалаштирилади. Бунда филогенез ва онтогенез ҳодисаларининг хусусиятлари асос қилиб олинади. Филогенез бутун инсониятнинг тарихий ривожланиши бўлса, онтогенез шахс психологиясининг индивидуал ривожланиши, тирик мавжудотнинг пайдо бўлган даврдан то охиригача бўлган давридаги ўзгаришлар мажмуидир. Психолог С.Холл филогенезни психологик ўсишнинг бош қонуни деб ҳисоблайди, унга кўра онтогенез филогенезнинг муҳим босқичларини такрорлайди. Олимнинг фикрича, гўдаклик ҳайвонларга хос ривожланиш босқичидан ўзга нарса эмас. Болалик эса асосий машғулотни овчилик ва балиқчилик бўлган қадимги кишиларнинг даврига мос келади. 8-12 ёшлардаги ўсиш даври ёввойиликнинг охири ва таракқиёт бошланишидаги камолотга тенгдир. Ўспиринлик эса, жинсий етилишдан (12-13 ёш) бошланиб етуклик давригача (22-25 ёшгача) давом этади ва бу романтизмга баробардир. С.Холл талқинича, бу даврлар ички ва ташқи низолардан иборат бўлиб, одамда “индивидуаллик туйғуси” вужудга келади. Ўз навбатида, инсондаги ривожланиш босқичлари филогенезни айнан такрорламайди, деган қарашлар бундай табақаланишни рад этади.

Л.Виготскийнинг талқинича, ёш давлари 6 қисмга ажралади: чақалоқлик даври инкирози, гўдаклик – 2 ойликдан 1 ёшгача, илк болалик – 1 ёшдан 3 ёшгача, мактабгача давр – 3 ёшдан 7 ёшгача, мактаб ёши даври – 8 ёшдан 12 ёшгача, пубертат (жинсий етилиш) даври – 14 ёшдан 18 ёшгача [7]. Бунда олим муайян ривожланишни вужудга келтирувчи руҳий янгиланишларга таянади, унинг фикрича, маълум ёшдаги инкироз янги даврга йўл очади.

Психология фанидан фарқли равишда бадий адабиёт боланинг умумий психологик қонуниятларини эмас, унинг маълум давр ва вазият (ҳолат)даги руҳиятини ва етакчи фаолиятини индивидуаллашган умумлашма тарзида тасвирлайди. Турли даврларда яратилган бола образларини қиёслаш натижасида улардаги бадий психологизм руҳшунослик илмидаги фаол ёш давлари назарияларига асосланганлигини кузатишимиз мумкин. Жумладан, XX асрда яратилган бола образларида, асосан, социогенетик ва психогенетик назариялар устуворлик қилади. Социогенетик назария бўйича боланинг ижтимоийлашиш ҳолати унинг шахс сифатида камол топишига хизмат қилади. Бадий адабиётда характер муҳит билан узвий боғлиқ ҳолда тасвирланади, яъни муҳит қандай бўлса, характер шундай бўлади, деган қараш устуворлик қилади. Ҳар бир инсонга муҳит таъсирини инкор этиб бўлмайди, бироқ ҳар бир одамнинг

ҳеч қандай муҳит таъсирисиз бошқариладиган ўз табиати борлигини ҳам эътибордан соқит этмаймиз. Айнан бола образлари муҳит таъсирида эмас, кўпроқ ўз табиий характерлари билан яшайдилар. Бу ҳол кўпинча, муҳитга мос келмайди, натижада болалар унинг қурбонига айланганини кўришимиз мумкин.

Психогенетик назарияга асосланган образларда руҳий жараёнларнинг ривожланиши биринчи планга олиб чиқилади. Бунда бола образининг иррационал хусусиятлари психодинамик нуқтаи-назардан таҳлил қилинади.

Хулоса ва таклифлар. Хуллас, сўз санъати ўзгариб, муттасил янгиланиб турар экан, унинг асосий воситаси ҳисобланган бадий образ ҳақида ҳам аниқ таъриф ва қатъий хулосага келиш мумкин эмас. Ёндашув усулига боғлиқ ҳолда бадий образ хусусияти ва таснифларига оид зиддиятли жиҳатлар доим кўзга ташланаверади, яъни бадий образ индивидуаллашган умумлашма тарзида юзага келар экан, у ҳақда умумий ҳукм чиқариш санъатни қоплаштиришга олиб келади. Шу маънода бадий адабиётдаги бола образлари ўз табиатидан келиб чиққан ҳолда тасвирланса ҳам, ўзининг бир қанча индивидуал хусусиятларига эга бўлади. Бадий тасвир объекти сифатида бола образи адабиётни анча кеч кизиктира бошлаган. Фалсафада болаларга эътиборнинг кучайиши, катталардаги ақл-идроққа мутлоқ кадрият сифатида қарашга шубҳанинг пайдо бўлиши бола образи яратилишига рағбатлантирувчи омил бўлди. XX асрга келиб, болалик инсон ҳаётининг мустақил даври сифатида қабул қилина бошлади. Психологиянинг оламни идрок этишда муҳим ўрин эгаллаган болалик категориялари алоҳида персонажлар характерини яратишда асос бўлиб хизмат қилди. Унга кўра бола образининг чегараси янги шахс шаклланган давр бўлиб, бу давр давомида шахс сифатида шаклланиб, унинг дунёдаги ўз ўрни белгиланади. Инсон ҳаётидаги бу босқич ривожланишнинг ўзига хос алоҳида қонуниятларига бўйсунди.

Ёш давлари психологиясига асосланган ҳолда бадий адабиётда болаларнинг ёши асосан 4-5 ёшдан 21-22 ёшлар оралиғида қилиб белгиланганини кузатиш мумкин. Жумладан, биз юқорида санаб ўтган ва тадқиқот объекти сифатида белгиланган кассалардаги қаҳрамонларнинг айнан шу ёш оралиғидаги ҳаётлари тасвирланади. Ёш психологиясидан фарқли равишда бола образлари болалик даврини тез фурсатда яшаб ўтадилар. Ёш давлари таснифларидан қатъий назар бадий адабиётдаги образлар умумий ҳолатда “бола” номи билан аталади. Бадий образ сифатида болалик руҳий поклик, эзгулик, самимийлик рамзи бўлиб ассоциацияланади ҳамда бадий асарнинг умумий концепцияси учун асос ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир. Риторика. – Т.: Янги аср авлоди, 2011. – Б. 20.
2. Саримсоқов Б. Бадийлик асослари ва мезонлари. – Тошкент, 2004. – Б. 8.
3. Куронов Д. Адабиёт назарияси асослари. – Т.: “Навоий университети” нашриёти, 2018. – Б. 89.
4. Голсуорси Ж. Адабиётда характер яратиш // Жаҳон адаблари адабиёт ҳақида. – Т.: Маънавият, 2010. – Б. 95.
5. Толстой Л.Н. Детство. Отрочество. Юность. Трилогия. – М., 2016. 640 С.
6. Развитие в психоанализе / М.Кляйн, С.Айзекс, Дж. Райверс, П.Хайманн. – М., 2001.
7. Виготский Л.С. Педагогическая психология. – М., 1991. С. 117.

Zahriddin HAITQULOV,
O'zbekiston Davlat Jahon Tillari Univertsiteti tayanch doktoranti
haikulovzahriddin@gmail.com

O'zDJTU ingliz tili tarjima nazariyasi kafedrası professori, fil.f.d. G.I. Ergasheva taqrizi asosida

MASHINA TARJIMASI, TARIXI VA YARATILISH BOSQICHLARI

Annotatsiya

Zamonaviy kompyuter lingvistikasida XX asrning 50-yillaridan tabiiy tilga ishlov berish, matematik lingvistika, amaliy lingvistika va mashina tarjimasida amaliyotida qo'llana boshlandi. Zamonaviy tilshunoslik va tarjimashunoslik sohalarida ham tarjima jarayonini kompyuter bilan bog'liq holda o'rganish va mashina (avtomatik) tarjima tizimini ixtiro qilish shuningdek tillararo kommunikatsiyani taminlashga bo'lgan imkoniyatning kengayishiga asosiy omil bo'ldi. Mashina tarjimasining ixtiro qilinishi dunyoda sohalar bo'yicha butkul o'zgarishlarga sabab bo'lganligi guvohiga aylanganmiz. Ayniqsa ushbu ixtironing amaliy tilshunoslik, va tarjimashunoslik sohalar uchun keng tutgan o'rni uning hozirgi kundagi rivojlanishiga ham yaqqol dalildir. Ushbu maqolada mashina tarjimasini, yaratilish bosqichlari, tarixi shuningdek nazariy va amaliy ahamiyatlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Mashina tarjimasini, kompyuter tilshunosligi, tarjimashunoslik, mashina tarjimasining ixtirosi, MT tahlillari va MT inqilob davri.

MACHINE TRANSLATION, STAGES OF INVENTION AND ITS HISTORY

Abstract

In modern computer linguistics, natural language processing began to be used in the practice of mathematical linguistics, applied linguistics, and machine translation in the 1950s. In the fields of modern linguistics and translation studies, the study of the translation process in relation to computers and the invention of machine (automatic) translation systems have also been key factors in expanding the possibilities for interlingua communication. We have seen that the invention of machine translation has revolutionized the world. The role of this invention, especially in the field of applied linguistics and translation studies, is a clear evidence of its current development. This article analyzes machine translation, stages of creation, history as well as theoretical and practical significance.

Key words: Machine translation, computer linguistics, translation studies, the invention of machine translation, analyses of MT and the revolution of MT.

МАШИННЫЙ ПЕРЕВОД, ЭТАПЫ ИЗОБРЕТЕНИЯ И ЕГО ИСТОРИЯ

Аннотация

В современной компьютерной лингвистике обработка естественного языка стала использоваться в практике математической лингвистики, прикладной лингвистики и машинного перевода в 1950-х годах. В области современной лингвистики и переводоведения изучение процесса перевода применительно к компьютерам и изобретение систем машинного (автоматического) перевода также стали ключевыми факторами в расширении возможностей межкультурного общения. Мы видели, что изобретение машинного перевода произвело революцию в мире. Роль этого изобретения, особенно в области прикладной лингвистики и переводоведения, наглядно свидетельствует о его современном развитии. В данной статье анализируются машинный перевод, этапы создания, история, а также теоретическое и практическое значение.

Ключевые слова: машинный перевод, компьютерная лингвистика, переводоведение, изобретение машинного перевода, анализ МП и революция МП.

Kirish. Etimologik jihatdan "mashina tarjimasini" ning atamasi ko'p ma'nolarga ega bo'lib, tarixda uzoq vaqt ilmiy-tadqiqot izlanishlar olib borish natijasida turli xil imkoniyatlarga ega bo'lgan. Dastlab bu atama faqatgina inson aralashuviz ishlaydigan avtomatik tizimlarni belgilash uchun qo'llanilgan [1]. Yevropa mashina tarjimasini uyushmasi (The European Association for Machine Translation EAMT) [2] mashina tarjimasini "matnni asliyat tildan boshqa tilga o'tkazish uchun kompyuterdan foydalanish" deb nomlagan. O'z navbatida Xalqaro mashina tarjimasini assotsiatsiyasi [International Association for Machine Translation IAMT] [3] mashina tarjimasini " (yaxshi sifatga ega bo'lishi shart emas) "bir vaqtning o'zida to'liq jumlani kiritish orqali mos keladigan tarjima jummalarni tarjima qilish" deb hisoblagan. Ya'ni mashina tarjimasiga kiritiladigan so'zlar yoki gaplarni to'liq tarjimasini emas uning ma'nosini olish ko'zda tutilgan [4]. Ushbu jarayonda inson aralashuviz funksiyalarni bajarish asosiy maqsad qilib olingan. A.V. Semenovga ko'ra "mashinali tarjima tizimlarining asosiy maqsadi manba tilini

maqsadli tilning ekvivalent matniga yuqori sifatli tarjima qilishdir. Biroq, avtomatlashtirilgan tarjima tizimi tomonidan amalga oshirilgan tarjima mukammal emas shuningdek tarjima qilingan matn keyingi tahrirni talab qiladi. Ba'zan tarjima qilingan matnlarga tarjimaning aniqligi, taqdimotning o'ziga xos uslubi uchun yuqori talablar qo'yilmaydi; asosan qilingan tarjima umumiy "mazmun"ni o'quvchiga (oluvchiga) "hisobot" tariqasida taqdim qilish bilan kifoyalanadi. Natijada, tarjima qilingan "xom" matn qabul qilinadi" [5]. Bu borada keyinchalik boshqa olimlarning mashina atamasi va tarjimasiga bo'lgan qiziqishlari tobora ortdi. Olimlar, nafaqat mashina tarjimasining atamasini balki MT tizimlarini yaratish va tizimga bog'liq bo'lgan tarjima strategiyasini tuzish muhim omil sanaladi degan nazaiyalarini olg'a surishgan. Shu bilan bir qatorda MT tizimlari uchun to'g'ridan-to'g'ri (avtomatlashtirilgan) so'zma-so'z tarjima qilish strategiyasini ishlab chiqish borasida o'z ilmiy tadqiqotlarini keng miqyosda olib borishgan[6]. Ushbu strategiya MT tizimlarini to'g'ridan-to'g'ri (avtomatlashtirilgan) so'zma-so'z tarjima qilish uning

asosiy vazifasi etib belgilangan [7]. Bunga L. L. Nelyubinning izohli tarjimon lug'atida mashina tarjimasiga quyidagicha ta'rif berilganini alohida ta'kidlash mumkin:

1. Kompyuter tomonidan amalga oshiriladigan oldindan o'rnatilgan dastur asosida matnni avtomatik tarjima qilish.

2. Tilshunoslikning asosiy qoidalari va usullarini tubdan qayta ko'rib chiqish asosida shunday tarjima nazariyasini ishlab chiqadigan tilshunoslik bo'limi.

3. Ikki tilli vaziyatda avtomatlashtirilgan axborotni qayta ishlash – uzatish inson tomonidan matn bir (tabiiy) tildan ikkinchisiga o'tkazish.

4. Mashina tarjimasini (kompyuter yordamida tarjima qilish).

5. Texnik vositalardan foydalanishning (va rivojlanishining) har qanday bosqichida ikki tilli vaziyatda axborotni qayta ishlashning umumiy jarayoni.

6. Elektron raqamli kompyuterda matn bir tildan (tabiiy yoki sun'iy) boshqa tilga (tabiiy yoki sun'iy) tarjima qilish jarayoni [8].

Akademik olimlar va tadqiqotchilarning ilmiy izlanishlar natijasi shuni ko'rsatmoqdaki ularning bir qancha ilmiy izlanishlar olib borish natijasida mashina tarjimasining ta'rifiga (atamasiga) aniq bir xulosaga kelish qiyin bo'lgan[9]. Ushbu jarayonda inson ishtiroki bilan bog'liq holatlar bevosita bog'liqligi sabab qilib ko'rsatilganligi mashina tarjimasining ixtiro qilinishi hali ko'p boshqichdan o'tilishi kerakligini tasdiqlaydi. Shu bois, bugungi kunda ham bu atama bevosita inson aralashuvini o'z ichiga olgan to'liq avtomatlashtirilgan tizimlarga nisbatan qo'llanilishda davom etmoqda.

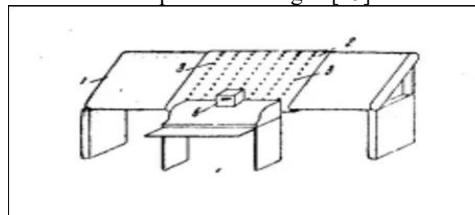
Dunyo olimlarining tarjimini avtomatlashtirish, mashina tarjimasini, kompyuterda tarjima qilish g'oyalarini ilgari surishdan ko'zlangan asosiy maqsadlaridan biri shundaki, mashinadan foydalanish matnlarni tarjima qilish uchun zarur bo'lgan vaqtni sezilarli darajada qisqartirishi mumkin. Bunda tarjimaning moliyaviy jihatdan foydalanuvchilarga qulayligi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Misol qilib aytganda biz professional tarjimonlardan foydalanganimizda, har bir sahifani tarjima qilish uchun pul to'lashimiz kerak bo'ladi. Biroq, mashina tarjimasida esa mukammal tarjimini olishning imkonini bo'lmasda matn yoki ma'lumotning asosiy mazmunini tushinishimiz mumkin. Yoki internetdagi sahifalardan ham ma'lumotning mazmun mohiyatini tezda tushunish mumkin. Bunday holda, tarjima tizimi shubhasiz ishonchli va samarali yordamchiga aylanadi. Bundan tashqari MT maxfiyliligi ham ilmiy tadqiqotchilarning ongida muhim o'rin tutadi. Mashina tarjimon dasturi ixtiro qilinishidan oldin, tarjimaga muhtoj bo'lganlar inson tarjimasidan foydalanar edilar, buning natijasida turli xildagi maxfiy yozishmalar, xatlar, iqtisodiy va moliyaviy ma'lumotlarning sirlari oshkor bo'lar edi. Hozirgi kunga kelib bu maxfiylikni saqlab qolish maqsadida ko'pgina foydalanuvchilar shaxsiy xatlarni tarjima qilish uchun muntazam ravishda MT tizimidan foydalanadilar, chunki hamma ham birovning tarjimoniga shaxsiy yozishmalarni berishga yoki moliyaviy hujjatlarning tarjimasiga ishonishga komil emas. Shuning bilan bir qatorda MTning ko'p qirraliligi tadqiqotchilarning nazariy qarashlarida kelajakda turli kasb sohalarda keng qo'llanilishi bilan bevosita yangi imkoniyatlarni ochib bera olishi ularning diqqat markazida bo'lgan. Masalan, professional tarjimon qoida tariqasida ma'lum bir mavzudagi matnlarni tarjima qilishga ixtisoslashgan. Tarjima dasturi esa turli xil yo'nalishdagi ma'lumotlardan matnlarni tarjima qilish funksiyasiga ega. Maxsus atamalarni to'g'ri tarjima qilish uchun faqat kerakli sozlamalarni faollashtirish kerak xolos. Bundan tashqari Internet sahifalarini ham onlayn tarjima qilish MT ning vazifalaridan biridir va bu ham o'z o'rnida onlayn tarjimonlarning afzallik va ko'p qirralik tomonlarni ko'rsatib beradi. Darhaqiqat, hozirda agar foydalanuvchida tarjima dasturi bo'lmasa, uni onlayn tarjima xizmatlari har doim ma'lumotlarni tezda tarjima qilishda yordam beradi.

Dunyodagi har bir ixtironing yaratilishi negizida mukammal, chuqur o'ylangan nazariya va o'ziga boy bo'lgan tarix yotadi, shu kabi tarixning o'ziga xos xususiyati va puxta o'ylangan strategik nazariyalardan biri bevosita mashina tarjimasining tarixi, nazariya va amaliy jihatlarini o'zida chambarchas bog'lab turuvchi nazariy yondashuvlar yotadi.

Mashina tarjimasini tarixining boshlanish davrlari. Mashina tarjimasini g'oyasi 50-yildan buyon mavjud bo'lib shu davr ichida jahon olimlari tomonidan mashinada tarjima qilish ustida bir qancha ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilgan[10]. Aynan mashina tarjimasini tarixi nihoyatda qiziqarli bo'lganligi va jahon olimlarining ilg'or g'oyalari bilan MTning hozirgi zamonda nazariy va amaliy natijasini yaqqol namoyon qilmoqda. Dastlab, mashina tarjimasini (MT) kompyuterlarning paydo bo'lishi va ulardan intellektual muammolarni hal qilishda foydalanishga urinishlar bilan boshlangan. MTning birinchi mutaxassislari turli xil bilim sohalari olimlari bo'lib, ular orasida asosan matematiklar, dasturchilar, bilim sohasi nazariyotchilari, tilshunolar, tarjimashunoslarni o'zida qamrab olgan bo'lib, keyinchalik ular sun'iy intellekt deb nomlangan boshlangan. MT bo'yicha dastlabki nazariyalar tilni ma'lum bir kod sifatida tushunish edi va tarjima muammosi bir tildan (bir kod) ikkinchisiga transkodlash muammosi bilan tenglashtirildi. Biroq, tadqiqot natijasida bu nazariyaning bir tomonlamaligi (bir tilliligi) aniqlanildi. Shundan so'ng til nazariyasi bo'yicha chuqur izlanishlar, asosan, ma'noni yetkazish yo'llarini izlashga urinishlar boshlandi [11].

XX asrning o'rtalarida tarjima jarayonini kompyuter bilan bog'liq holda o'rgansih g'oyalarining paydo bo'lishi mashina (avtomatik) tarjimasini yuzaga kelishiga turtki bo'lishiga qaramay bu jarayon aynan XVII asrda faylasuflar G.V. Leybnis va Deskart tomonidan jumla va so'zlarning o'zaro bog'liqligining kodlash masalasi ilgari surilgan. Biroq ushbu takliflarning barchasi ma'lum bir vaqtgacha nazariy g'oyaligicha qolgan va haqiqiy mashinaning rivojlanish bosqichiga olib kelmagan[12]. Keyinchalik, mashinaning tarjima qila olish imkoniyati haqidagi g'oyani Ch. Bebbidj 1836-1848-yillarda o'sha davrdan 100-yil keyin paydo bo'lgan elektron raqamli mashinaning mexanik prototipi – raqamli analitik mashinalar bo'yicha olib borgan loyihasida qayd etgan [13].

XX asrning 30-yillariga kelib "tarjimon mashinalar" amalda qo'llanila boshlandi. Estoniyada mexanik tarjimini ro'yobga chiqarishda A.Vaxerning nazariy qarashlari "Vaba Maa" nomli ro'znomada e'lon qilindi. Fransiyada J. Astrouni tomonidan avtomatik bilingval lug'atlardan foydalanish taklif etilib, u "Mexanik miya" deb nomlangan mashina tarjimasini ishlanmasi uchun patentga ega bo'ldi [14]. 1933 yilda lingvistik arifmometr muallifi P.P. Smirnov Troyanskiy Sobiq Rossiya Fanlar akademiyasiga o'zi ishlab chiqqan "bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilishda so'zlarni tanlash va chop etish mashinasi" loyihasi bilan murojaat qilgan. Mashina egri sirtli stoldan iborat bo'lib, uning oldida kamera o'rnatilgan, yozuv mashinkasi bilan sinxronlashtirilgan. Stol yuzasida "lug'at maydoni" - uch, to'rt yoki undan ortiq tilda so'zlar bosilgan erkin harakatlanuvchi plastinka bo'lgan [15].

1.1-rasm.P.P. Smirnov Troyanskiy mashinasi (1933-yil)

Shu yilning o'zida P.P. Smirnov Troyanskiy tomonidan Esperanto tili asosida tillar o'rtasidagi grammatik boshqaruv usuli bilan taqsimlash metodi va bilingval lug'atni o'z ichiga oluvchi tizim yaratildi. Ushbu tizim uch bosqichni o'z ichiga olgan: Birinchi bosqichda muharrir asosiy tildagi

so'zlarni tartibga solib, birliklarning mantiqiy shakllarni hamda sintaktik funksiyalarini belgilaydi; Ikkinchi bosqichda mashina leksik shakllarni tarjima qilinayotgan tilga o'giradi; Uchinchi bosqichda muharrir natijani me'yorlashtiradi. Biroq olimning bu yondashuvi kompyuterlar ommalashayotgan vaqt – XX asrning 50-yillarigacha noma'lumligicha qolaverdi[16]. Shuningdek, mashina tarjimasini o'tgan asrning 40-yillari oxirida amaliy fan yo'nalishi sifati yuzaga keldi. Uning nazariy asosida tilga kodlashtirilgan Sistema sifatida qarash yotadi. Mashina tarjimasining dastlabki ilg'or vakillari matematik va muhandislar tomonidan 40-yillarning oxirida AQShda IBM (International Business Machines-Xalqaro Biznes Mashinalari)ning yaratilishi uchun kriptografik vazifalarni bajarishga mo'ljallangan kodlashtirish nazariyasi asos bo'ldi. 1940-yillarda birinchi kompyuter yaratilganidan so'ng, olimlar mashina tarjimasini amaliy jihatdan o'rganish va uni qisqa vaqt ichida tadqiq qilishga kirishilgan[17]. O'sha yillarda IBM mutaxassislarning birinchi tajribalari 250 jumladan iborat bo'lgan lug'atni to'g'ridan-to'g'ri o'zida qamrab oluvchi kichik dasturni ixtiro qilishga qaratilgan. Puxta tuzilgan nazariya va tinimsiz ilmiy tadqiqotlar natijasida ko'zlangan dasturni muvaffaqiyatli yaratishga sazovor bo'lishgan. Ilk tadqiqot natijasi muvaffaqiyatli chiqqanidan so'ng, olimlar mashina tarjimasini bilan bog'liq muammo aslida unchalik qiyin emasligini ta'kidlashgan[18].

Mashina tarjimasini 1946 yilga kelib ilmiy fan sifatida shakllandi. Bunga, Rokfeller fondining Rokfeller ilmiy departamenti direktori Uorren Uiver Endryu But va Norbert Viner bilan yozishmalarda birinchi marta mashina tarjimasini tushunchasini asos qilib ko'rsatilgan [19]. Shu bilan birga ushbu tadqiqotlar mashina tarjimasiga bo'lgan yangi bosqichni boshlab berdi va boshqa olimlar ham MT bo'yicha o'z tajribalarini o'tkazishga zamin yaratdi. Bunga U.Uiverning ilmiy tadqiqot ishlari va ilg'or g'oyalarini yaqqol misol qilish mumkin. Mashina tarjimasini 1946-yili ilmiy fan sifatida shakllangan bo'lsa 1947 yillardan keyin alohida tadqiqot sohasi sifatida qabul qilina boshlandi. O'sha paytda kriptograf Uorren Uiver Norbert Vinerga yo'llagan maktubida mashina

tarjimasini muammosini kodlash (o'qib tushunish) yo'li orqali solishtirishni ta'kidlagan. 1949 yilda Uiver MT bag'ishlangan memorandum loyihasini ishlab chiqqan va unda IP (Internet Protocol) ni qanday amalga oshirish mumkinligini asoslab bergan. Uiver Norbert Vinerga yo'llagan maktubida shunday deb yozgan edi: "Mening oldimda rus tilida yozilgan matn bor, lekin men u matnni ingliz tilida yozilganligini va u qandaydir tushunarsiz belgilar bilan kodlangan deb o'ylayman, men qilishim kerak bo'lgan yagona vazifa bu matndagi ma'lumotlarni olish uchun, kodni olib tashlashdir". Uiverning keyingi g'oyalari interlingval (Interlingua) konsepsiyasiga asoslangan MT yondashuvi bilan bog'liq bo'lgan. U.Uiverning interlingval (Interlingua) konsepsiyasida ikki bosqichni amalga oshirish ko'zda tutilgan: birinchi bosqichda asosiy matn vositachi tilga o'giriladi, ikkinchi bosqichda uning natijasi keyingi tilga tarjima qilinadi [20]. O'sha paytlarda bir nechta kompyuterlar asosan harbiy muammolarni hal qilish uchun ishlatilgan, shuning uchun AQShda rus-ingliz tiliga, Sobiq Ittifoqda esa inglizcha-ruscha tarjimaga asosiy e'tibor berilgan.

Yuqoridagi ma'lumotlarga tayangan holda xulosa qiladigan bo'lsak, dunyo olimlarining mashina tarjimasini ustidan olib borgan ulkan ilmiy tadqiqot ishlari mashina tarjimasining etimologik jihatini o'rganishdan boshlab MT ga ta'rif berilishi, ixtiro qilish jarayoni, juda qiziq va yuqori darajada tadqiqot ishlarining olib borilganligiga guvoh bo'lamiz. Yuqoridagi tadqiqotlardan natija sifatida shuni ta'kidlash joizki, mashina tarjimasining jahon tilshunsligi va tarjimashunoslik sohasiga qo'shgan ulkan o'rni kompyuter lingvistikasining beqiyos rivojlanishiga ham asosiy omil bo'lganligini ko'rishimiz mumkin. Mashina tarjimasining taraqqiyot boshqichlaridan asosiy o'rin tutgan AQSH va Rossiyaning olimlari olib borgan tadqiqotlarini yaqqol guvohi bo'lishimiz va olib borilgan tadqiqotlar o'z ichiga 1940-yillardan boshlab 2000-yillargacha MTning rivojlanish strategiyasini bosqichma bosqich olib borilishi MT ning ixtiro qilish davrini puxta va keng miqyosda davom etganligi bilan boshqa sohalardan o'zaro ajralib turishini bilish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Abdurahmonova N.Z. Mashina tarjimasining lingvistik ta'minoti. Toshkent-2018. 8-b.
2. Abdurahmonova N.Z. Mashina tarjimasining lingvistik ta'minoti. Toshkent-2018. 8-b
3. Baker M. Routledge Encyclopedia of Translation Studies. London & New York, 2001.
4. Hutchins, 2000a — John Hutchins. Hutchins J. The IAMT Certification Initiative and Defining Translation System Categories // Proceedings of 5th EAMT Workshop, Slovenia, 2000. 3-4 p.
5. Hutchins, 2000a — John Hutchins. Hutchins J. The IAMT Certification Initiative and Defining Translation System Categories // Proceedings of 5th EAMT Workshop, Slovenia, 2000. 3 p.
6. Hutchins, 2000b — John Hutchins. Petr Petrovich Troyanskii (1894-1950): A forgotten pioneer of mechanical translation. // Machine Translation, vol. 15 no. 3, 2000. P. 187—221.
7. Norbert Wiener Cybernetics. Second Edition: Or the Control and Communication in the Animal and the Machine. 1948-y. Sager J. C. Language Engineering and Translation: Consequences of Automation. Amsterdam, 1994. 19 p.
8. Somers H. L. Introduction // Computers and Translation: A Translator's Guide. Amsterdam, 2003. 11 p.
9. The European Association for Machine Translation EAMT- <https://eamt.org/>
10. W. John Hutchins. Machine translation: a concise history. 1-2 pp. W. John Hutchins. Machine translation: a concise history. 4 p. [Website: <http://ourworld.compuserve.com/homepages/WJHutchins>].
11. What was the main idea of Ch.Babbage's machine? (ilovetranslation.com).
12. А.В. Семенова, В.М. Курейчик. Обзор и анализ состояния проблемы обработки текстовой информации в системах машинного перевода. Информатика, вычислительная техника и инженерное образование. – 2014. – № 2 (17). С 2.
13. А.В. Семенова, В.М. Курейчик. Обзор и анализ состояния проблемы обработки текстовой информации в системах машинного перевода. Информатика, вычислительная техника и инженерное образование. – 2014. – № 2 (17). С 2-3.
14. Кан, Д. А. Применение теории компьютерной семантики русского языка и статистических методов к построению системы машинного перевода: диссертация кандидата физико-математических наук. Место защиты: Федеральное государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования Санкт-Петербургский государственный университет. Санкт-Петербург, 2011.
15. Марчук Ю. Н. Компьютерная лингвистика: учебное пособие. М., 2007. С 244.
16. Марчук Ю. Н. Компьютерная лингвистика: учебное пособие. М., 2007. С 249-250.
17. Нелюбин Л. Л. Толковый переводческий словарь. М., 2011. С 107.
18. Системы машинного перевода — Lingva (msu.ru).
19. Слокум Дж. Обзор разработок по машинному переводу. Новое в зарубежной лингвистике. М., 1989. С 56-58.
20. Слокум Дж. Обзор разработок по машинному переводу. Новое в зарубежной лингвистике. М., 1989. С 58-60.

УДК:821.112.2:316.346.32-053.6

Гулистон ШАМУРАТОВА,
ЎзМУ ўқитувчиси
E-mail: guliston.shamuratova@bk.ru

ЎзМУ профессори, ф.ф.н Ш.С.Имяминова тақризи асосида

XX АСР НЕМИС АДАБИЁТИДА ЁШЛАР МАВЗУСИ (АДИБЛАР ГЕНРИХ МАНН, ТОМАС МАНН, ЭРИХ МАРИЯ РЕМАРК ВА АННА ЗЕГЕРС АСАРЛАРИ МИСОЛИДА ТАҲЛИЛ)

Аннотация

XX аср немис адабларининг олий мақсадлари - Германия жамиятининг бугунги кундаги кўринишига, яъни маданияти юксак, санъат ва адабиёти ривожланган, хурфидор, фаровон мамлакатга эришиш эди, албатта. Демак, улар ўша замондан бошлаб, айнан адабиёт ёрдамида ёшлар онгини ўзгартириши орқали орзу-мақсадларни амалга ошириш мумкин, деб билганлар ва бу вазифани ўзларининг мукамал ижодлари билан юксак даражада адо эта олганлар.

Калит сўзлар: таҳлил, мавзу, немис адабиёти, асар, роман, адиб, ижтимоий масала, авлод, ёшлар, уруш, воқеа, ғоя.

THEME OF YOUTH IN GERMAN LITERATURE OF THE XX CENTURY (WRITERS ANALYSIS OF THE WORKS HENRICH MANN, TOMAS MANN, ERICH MARIA REMARK AND ANNA ZEGERS)

Abstract

The supreme goal of twentieth-century German writers was, of course, to achieve the present-day appearance of German society, a country with a high level of culture, advanced art and literature, and a prosperous, prosperous country. This means that from that time onwards, they knew that it was through literature that the dreams of young people could be realized through the transformation of their minds, and that they were able to accomplish this task to a high degree with their perfect creations.

Keywords: analysis, topic, German literature, work, novel, writer, social issue, generation, youth, war, event, idea.

ТЕМА МОЛОДЕЖИ В НЕМЕЦКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XX ВЕКА (АНАЛИЗ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ПИСАТЕЛИ ГЕНРИХ МАНН, ТОМАС МАНН, ЭРИХ МАРИИ РЕМАРК И АННЫ ЗЕГЕРС)

Аннотация

Высшей целью немецких писателей XX века было, конечно, достижение современного облика немецкого общества, страны с высоким уровнем культуры, передовым искусством и литературой, благополучной, процветающей страны. Это означает, что с того времени они знали, что именно через литературу мечты молодых людей могут быть реализованы через преобразование их разума, и что они смогли выполнить эту задачу в высокой степени с помощью своих совершенных творений.

Ключевые слова: анализ, тема, немецкая литература, произведение, роман, писатель, социальная проблема, поколение, молодежь, война, событие, идея.

Кириш. XX аср Германия адабиёти худди Германия тарихи каби жуда кўп ўзгаришлар ва кескин зиддиятларга бой бўлган. Урушга тайёргарлик, икки марта Жаҳон уруши, ижодкорларнинг сиқувга олиниши, хорижга эмиграцияси, революциялар, урушдан кейинги тикланишлар даври ва бошқа жуда кўп сиёсий-ижтимоий воқеаларни бошидан кечирган Германия адабиёти ҳам изланишлар, инқироз, ривожланишлар, гуллаб-яшнаган даврларни бошидан кечирди. Аср бошида илм-фан, айниқса техника соҳасининг кескин ривожланиши туфайли ҳамда диннинг боши берк кўчага кириб қолиши, Европада рўй берган тарихий-ижтимоий воқеалар таъсирида немис адабиётида - романтизм ва реализмдан ташқари натурализм ва позивитизм; постнатурализм: импрессионизм, неоромантизм, символизм, эстетизм; декаданс; модерн: экспрессионизм, абстракционизм, сюрреализм, поп-арт ва бошқа шу каби жуда кўп оқимлар вужудга келди. Бундай, баъзан бир-бирига мос, баъзан бир-бирига зид оқимлар узок вақт «яшамаган» бўлсада, лекин Германия адабиётининг кейинги ривожланиш жараёнига пойдевор бўлиб хизмат қилди.

Шунингдек, XX аср бошида Германияда кескин ривожланган фалсафа соҳасининг (А.Шопенгауэр, Ф.Ницше, З.Фрейд ва бошқа шу каби файласуфларнинг) адабиётга салмоқли таъсири ҳам немис адабиётида кескин «юқорига сакрашларга» сабаб бўлди. Т.Манн («Будденброклар», «Сехрли тоғ», «Доктор Фаустус») ва Г.Манн («Муаллим Гнус», «Империя», «Қирол Генрих

IVнинг ёшлик даври», «Қирол Генрих IVнинг балоғатга етган даври»), Л.Фейхтвангер («Гойя», «Опперман оиласи», «Омад»), Г.Фаллада («Кичик одам, энди нима бўлади?»), «Бўрилар орасида бўри каби», «Ҳар бир одам ёлғиз ўлади»), Э.М.Ремарк («Ғарбий фронтда ўзгаришлар йўк», «Қайтиш», «Уч дўст», «Ғалаба арки», «Ҳаёт учқуни», «Яшаш ва ўлиш даври»), Б.Брехт («Уч пуллик опера», «Галилей ҳаёти», «Кавказ бўр айланаси», «Шаддот она ва унинг болалари»), Ф.Кафка («Жараён», «Қалъа», «Америка» «Хулк тузатиш колонияси», «Хукм» новеллари), С.Цвейг («Юракнинг сабрсизлиги», «Эразм Роттердамскийнинг шухрати ва фалокати», «Нотаниш аёлнинг хати», «Амок»), Р.Музиль («Хусусиятсиз одам», «Тарбияланувчи Тёрлеснинг уялиши», «Уч аёл»), Г.Брох («Вергилийнинг ўлими», «Таъкиб», «Уйқуда юривчилар») каби адиблар ҳамда кўпгина мукамал асарлар дунёга келди. Агар бу асарлар чуқур таҳлил этилса, мавзусида уруш, революция, севги муҳаббат ва бошқа кўпгина ижтимоий муҳим масалалар қаторида ёшлар мавзуси ҳам кўтарилган.

Таҳлил. Биринчи мисол ва таҳлил натижаларини Генрих Маннинг (Louis Heinrich Mann, 1871-1950) «Муаллим Унрат» («Учитель Унрат» - Professor Unrat, 1905) асари орқали фикримизни ифода этсак. Адиб бу асарида муаллим Унрат ҳақида ёзади. Унинг «юқори даражадаги таълим-тарбиясини» олаётган «энг севимли, ақли, одобли» шогирдларидан бири, аслида илм-фандан ҳазар қиладиган Эрцум жуда шафқатсиз йигит бўлгани

учун устозга ёкиб тушади. Эрцум ҳар қандай жазони бажаришга тайёр бўлгани учун Унратнинг ўнг қўли ҳисобланади. Иккинчи шогирди Ангст эса, ўта қўрқоқ, агар Унрат уни биров кўркитса, барча сир-асрорларни сотадиган, виждонсиз йигит бўлади. Яъни бир шогирд - Кизеляк - ўғри ва муттаҳам, лаганбардор ва ёлгончи йигит. Унрат бундай шогирдлари билан мактабда ҳар қандай воқеадан бохабар бўла олади, ҳар қандай ўқувчини жазолай олади. Ҳамда бировга тегишли ҳар қандай моддий буюмларни ўзлаштира олади ва барча толибларни назорат қила олади.

Генрих Манн бундай шогирдлардан келажакда қандай одамлар етишиб чиқишини даҳшат билан кўз олдига келтиради. Шунинг учун, у пруссча таълим-тарбияни, ҳурфикрликка қарши бўлган, истеъдодли ёшларнинг тазйиқ остига оладиган, қулларни етиштириб чиқарадиган мактабни танқид остига олади. Адиб таълим-тарбияда йўл қўйилган нотўғри тизим оқибати ёшлар онгига қандай салбий таъсир этиши мумкинлигини асарнинг асосий ғоясига сингдирган.

Бир қарашда Генрих Маннинг навбатдаги «Садоқатли хизматчи» («Вернопопданный») - Der Untertan, 1914) романи бор-йўғи Вильгельм маданияти ва ғояларига қарши асар каби кўринади.

Аслида эса, бу асар етуқлиги, мазмунининг соддалиги, ғоясининг чуқурлиги билан китобхонлар эътиборини жалб этган. Роман шакли - асар қахрамони - ишбилармон сиёсатчи Дидерих Геслингнинг оддий ҳаётини бирин кетин тасвирлашдан иборат. Лекин қахрамон фонида, умумий манзарада XIX асрдаги Германиянинг ижтимоий-сиёсий масалалари ёритилган. Асар қахрамони Геслинг образи аста секин ўсиб-улғайгани сари ижтимоий муаммолар кўзга кўпроқ ташланади. Унинг отаси жуда каттиқўл ва жалддор бўлгани учун ҳам ёш бола қўрқоқ бўлиб ўсади. Отаси уни доим уриб жазолагани учун, «адолат фақат кучда» эканига амин бўлади. Ўз сингилларининг заифлигидан фойдаланиб уларни жазолайди. Мактаб таъсирида эса, аста-секин ваҳший одамга айланади. Университетга ўқишга кирганидан сўнг у янада «садоқатли хизматчи», яъни шовинист, миллатчи сифатида шаклланади.

Геслинг ўз қўрқоқлигини, кейинчалик ўзининг энг пасткаш, қабиҳ ишларини оқлашга интилади. Ўзи севган, ваъда берган қизини алдайди, унинг отаси молиявий инқирозга учраб, ишлари юришмай қолганидан хабар топган Геслинг уйланишдан воз кечади...

Адибнинг улугъ ёзувчилиги шундаки, Геслингни доим қора бўёқлар билан тасвирламайди. Масалан, Геслинг Агнесни чин дилдан севади, ҳатто дунёқарашини ўзгаради, лекин, барча иш моддий манфаатга бориб тақалганда қалбини яна ўша эски худбинлик эгаллайди. Бу билан муаллиф ҳар бир одам кўнглида манфаатпарастлик устун эканини, инсоний юксалиш учун эса, ёшларга тўғри таълим-тарбия, меҳр-оқибат зарур эканини ифодаламакчи бўлади.

Генрих Манн оппортунистлар функциясини бажараётган, аслида эса, қўрқоқ ва соткин социал-демократларнинг айёр сиёсатини очиб ташлаган. Лекин шундай бўлсада, «Садоқатли хизматчи» асари Генрих Манн танқид остига олган худбин сиёсатчи ҳақидагина эмас, балки ана шу иллатнинг қандай қилиб ёш йигитнинг дунёқарашига қириб боргани, қалбидаги инсоний фазилатларни «сиқиб, чиқариб» ваҳший диктаторга айлантиргани ҳақидаги асар, десак, адашмаймиз.

Генрих Маннинг укаси Томас Маннинг (Thomas Mann, 1875-1955) ижоди ҳам адабиётшунослар талқинида асосан ижтимоий масалаларни ёритган асарлар ҳисобланади. Назарий жиҳатдан бу тўғри, албатта. Лекин биргина «Будденброклар» («Будденброки» - Buddenbrooks. Verfall einer Familie, 1901) романини

тубдан таҳлил этсак, оила ҳақидаги бу романда ҳам асарда тасвир этилган тўрт авлоднинг ҳар бирида айнан ёшларнинг дунёқарашидagi ўзгаришлар оқибати эвазига рўй берган воқеалар ҳамда ана шу воқеаларга уларнинг муносабатлари ва ҳатти-ҳаракатлари изҳор этилган. Адиб буржуа жамиятидаги маънавий қашшоқликни - оиладаги ёшлар онгидagi иқирозлар орқали ифодалаб берган.

Асар биринчи авлод - Йоганн Буденборкнинг ҳаётий фаолиятдан бошланади. Қувноқ, табиатан зийрак, соғлом, бақувват, мард, меҳнаткаш савдогарнинг ишлари юришиб кетади ва у анча-мунча бойлик орттиради. Эркин фикрлайдиган, мулоҳазали одам ҳалол меҳнатни ҳар қандай урф-одатлардан, диний ибодатлардан устун қўяди. Шунинг учун, унинг оиласи эмин-эркин, осойишта ва ўзига тўқ турмуш кечиради.

Иккинчи авлод - Йоганн Буденборкнинг ўғли - кичик Йоганн Буденборк отасининг ишларини давом эттиради. У ўқимишли, қонун-қоидаларни яхши билади, пишиқ-пухта бўлгани учун бизнесни ривожлантиради, оила фаровонлигини янада кучайтиради. Лекин унинг отасидан фарқли томони шундаки, у динга берилади, миллий урф-одатларни «қадрлайди».

Учинчи авлод - кичик Йоганн Буденборкнинг фарзандлари - ака-укалар Томас ва Христиан ҳамда опа-сингиллар Тони ва Клара оилада эскича удумларни кучайтириб юборишади.

Томас - истеъдодли, ишбилармон одам, аввал катта муваффақиятларга эришади, ҳатто шаҳар сенатига аъзо бўлади. Лекин унинг ишлари орқага кета бошлайди, ишлаб чиқариш касодга учрайди. Ҳаётдан завқ ололмай қолади, ишлари бемақсад эканидан руҳиятида ўзгаришлар рўй беради, кўп сиқиладиган бўлиб қолади ва бир куни кўчада фожиа рўй бериб, у ҳалок бўлади.

Христиан ҳам тушқунликка тушади, жисмонан заифроқ бўлгани учун, тез-тез касал бўлади. Унинг ҳам ишлари юришмайди. Аслида эса, у меҳнат ҳам қилмайди, ҳеч нарсага қизиқмайди, дангаса бўлади. Лекин ўйин-кулгига сарф-харажатларни қўпайтириб юборади. Ўзига ўхшаган енгилтак аёлга уйланади ва ҳаёти янада издан чиқади. Охир-оқибат унинг мана шу хотини ўз эрини ақли ожиз беморлар касалхонасига ётқизиб, ундан «кутилади»...

Фикримизча, адиб жамиятдаги муаммоларнинг илдизиди ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий масалалар асосий сабабчи деб эмас, балки асосан ёшларнинг руҳий ҳолати, онгининг даражаси, ижтимоий келиб чиқиши ва феъл-атворларнинг ўзига хослиги туфайли, деб билади. Шунинг учун, «Буденброклар» романи психологик жиҳатдан чуқур ва тўғри қурилган бадий асар ҳамда ёшлар онгида ижобий ўзгаришлар ясашида, тарбиялашида аҳамиятга эга роман ҳисобланади.

Эрих Мария Ремарк (Erich Maria Remarque, 1898-1970) ўз даврида шу даражада машҳур бўлганки, унинг асарлари турли тилларга таржима қилинган, китоблари деярли бутун дунёга тарқалган. Ўзбек китобхонлари ҳам Ремаркнинг ижоди билан яхши таниш.

Ремарк дастлабки асарларидан бошлаб, асосатда қолган авлод, ўзлигини йўқотган ёшлар, уруш ва ўтиш даврининг қурбонлари ҳақида ёза бошлаган. Урушдан қайтиб келган ёшлар тирик қолгани билан уларда қандайдир ҳаётга нисбатан завқ, шодонлик, орзу-умид «йўқолгани, ўлгани» ҳақида мулоҳаза юритган. Адиб бу ҳақда ўзи шундай ёзди: «Мен уруш нафақат иқтисодий зарар келтириши, балки бир неча авлоднинг маънавий қарашларини, тафаккурининг жароҳатлашини тасвирлашга ҳаракат қилдим». Ҳақиқатдан ҳам, адиб асарларида ўтиш давридаги ёшларнинг атрофида рўй бераётган ўзгаришларнинг оғир оқибати, қасрдидир бўлаётган ёки бўлиб ўтган урушларнинг маънан уларни эзиб туришини, зиддиятлар илдизини тушунмаслигини ва ўзгартира

олмасликларини, даврнинг шиддатли ва шафқатсиз ҳақиқати қаршисида уларнинг ўта заифлигини, лекин инсонийлик фазилатини йўқотмасликка интилишини жуда ифодали тасвирлаган.

Ремарк уруш вақтида армияда хизмат қилади (1916 йил), урушнинг барча даҳшатларини ўз кўзи билан кўради. Лекин 1917 йилда оғир яраланади ва бир неча ой госпиталда даволанади. Шунинг учун, унинг асарларида уруш картиналари жуда жонли, аниқ, ҳар бир деталларигача ҳам ҳаётӣ, ҳам бадий тасвирланган.

Ремарк урушдан кейин ўқитувчи бўлиб ишлайди. Лекин бу касб уни қониқтирмайди. Мактабдан кетиб, роман ёзишга киришади. Ремарк биринчи асаридаёқ «Орқага йўл» («Возвращение» - *Der Weg zurück*, 1931) романида урушдан қайтиб келган аскар назари билан ёлгон, сунъийлик, алдамни тасвирлайди. Йигит бир бурда нон учун одамлар нега бунчалик бир-бирини алдашини тушунолмайди, ифлос ишларни бажариб пул топган кишиларнинг ҳалол кишиларни менсимаслигини кўриб ҳайрон қолади. Афсус, роман қаҳрамони ўй-фикрларининг тагига етолмайди, саволларга жавоб тополмайди. Лекин шундай бўлсада, асар ёшларни мулоҳаза юритишга ундайди...

Адибнинг «Ғарбий фронтда ўзгариш йўк» («На Западном фронте без перемен» - *Im Westen nichts Neues* роман, 1928), «Уч дўст» («Три товарища» - *Drei Kameraden*, 1932), «Қора обелиск» («Чёрный обелиск» - *Der schwarze Obelisk*, 1956) «Ғалаба арки» («Триумфальная арка» - *Arc de Triomphe*, 1945, 1946) асарларида ҳам айнан ёшлар дунёқарашидаги ўзгаришлар оқибатларини, зиддиятларни моҳирона ифодалайди.

Анна Зегерснинг машҳур асари «Барҳаёт ўликлар» («Мертвые остаются молодыми» - *Die Toten bleiben jung*, 1949) романи Германиядаги 1918-1943 йиллар орасидаги тарихий воқеаларни ичига олади: Саксония ва Рурдаги синфий курашлар, мамлакатдаги инфляция ва Президент сайлови, Рейхстагнинг ёндириб юборилиши ва Мюнхен келишуви, Иккинчи Жаҳон уруши ва бошқалар билан боғлиқ. Албатта, Анна Зегерс бу воқеаларни тарихчи сифатида эмас, балки ёзувчи сифатида уларнинг мазмун моҳиятини очиб берган. Немис халқининг турли қатламларини ўзига хослигини ифодалашга интилган.

Роман ёш ишчи Эрвиннинг ўлим жазоси билан бошланади. Эрвин ўз севгилиси Марияга революционер эканини айтишга улгурмай қолади. Қачонлардир қувноқ ҳаётни ва табиатни севган Мария унинг қаерга «йўқолганини» билмайди ҳамда Эрвиндан туғилган ўғли Ганснинг келажagini ўйлаб, ишчи Гешкага турмушга чиқади. Мария аста-секин фашизм ишчиларни алдаб, босқинчиликка тайёрлаётганини, уларнинг ваҳший режалари борлигини сеза бошлайди ва урушга қарши курашга бел боғлайди. Унинг ўғли Ганс ҳам йигит бўла бошлаган сари, атрофда рўй бераётган воқеаларни онгли равишда тушунади. Айниқса, унинг дунёқарашига таъсир қилган, қачонлардир Эрвиннинг дўсти бўлган ишчи Мартин унга ўрнатқ кўрсатади. Ганс ўзгаради. Лекин уни ҳарбий хизматга қақриб, фронтга юборишади. Фронтда у руслар томонига ўтиб кетмокчи бўлади. Шунда Венцлов уни ўлдиради. Худди ўша Эрвиннинг ўлим жазосини амалага оширган Венцлов энди унинг ўғлини ўлдиради. Венцлов ҳалок бўлган Ганснинг юзига қараб туриб, Эрвинни эслайди ва шу топда Гитлер ва унинг фашистик тузumi немис халқини нотўғри йўлдан бошлаб кетаётганини тушуниб етади. Жаннат ва фаровонликни ваъда қилган фашизм аслида фалокатдан бошқа нарса эмаслигига, урушни вужудга келтириб, немис ишчиларидан фақат қурол сифатида фойдаланаётганига иқроқ бўлади. Қачонлардир урушга қарши фикр билдирган ва ҳалок бўлган Эрвинни, унга икки томчидек ўхшаш Ганс киёфасида гўёки ватанпарвар ишчи ёш йигитлигича қолганини кўриб, ўликларнинг барҳаётлигига, аниқроғи уларнинг урушга қарши ғоялари умрбод эканига ишонади.

Анна Зегерснинг «Барҳаёт ўликлар» романи бекиёс эпик полотно ҳисобланади. Адиба бу асари орқали фашизмнинг чуқур илдизини очиб бериш билан бирга ёшлар тарихдан сабоқ чиқариб, келажакда тўғри йўлдан юришига ишонади...

Хулоса. Биз тўрт йирик адибнинг романлари орқали асар ёш қаҳрамонларнинг бир-бирига ўхшаш ва шу билан бирга фарқли дунёқарашини ҳамда улар онгининг босқичма-босқич ўсиб бораганини кузатиш мумкинлигини, бу билан XX аср немис адабиётида ёшлар мавзуси деярли марказий масалалардан бири эканини исботлашга ҳаркат қилдик.

АДАБИЁТЛАР

1. Гуляев Н.А., Шибанов И.П., Бунаев В.С., Лопырев Н.Т., Мандель Е.М.. История немецкой литературы. Москва, "Высшая школа", 1975 г.
2. Азизов Қ., Қаюмов О. Чет эл адабиёти тарихи, XVIII-XX асрлар. Т., "Ўқитувчи", 1987.
3. Павлова Н.С. Типология немецкого романа: 1900-1945. М., 1982.
4. Пронин В.А. История немецкой литературы: Учеб.пособие. –М.: Унверситетская книга, Логос, 2007.
5. Генрих Манн. Учитель Унрат, или Конец одного тирана. Москва, Гослитиздат, 1937.
6. Herman G. Weinberg, 1967. p. 48 (footnote): "In German, the name "Rat" has the connotation of "counselor", but the Professor's students nickname his "unrat" - "unclean" (or even merde)." in Josef von Sternberg. A Critical Study. New York: Dutton, 1967.
7. Генрих Манн. Верноподданный. Художественная литература. Москва, 1982.
8. Томас Манн. Крушение семьи (Будденброки). Пер. Ю.Спасского. -М.: Московское книгоиздательство, 1911.
9. Buddenbrooks. Frankfurter Ausgabe. Herausgegeben und kommentiert von Peter de Mendelssohn, S. Fischer, Frankfurt am Main 1981.
10. Эрих Мария Ремарк. На Западном фронте без перемен. Возвращение. Пер. с нем. -М.: АСТ Москва, Хранитель, 2007.
11. Анна Зегерс. Собрание сочинений в шести томах. М.: Художественная литература, 1982-1984.

Shaxnoza SHARIPOVA,
Qarshi davlat universiteti o'qituvchisi

O'zMU dotsenti I.O'sarov taqrizi asosida

GRADUALLIKNING TURLI TIL SATHLARIDA O'RGANILISHI

Annotatsiya

Ushbu maqola tilshunoslikdagi daraja so'zining ma'nosiga oydinlik kiritish orqali graduallik hodisasining tilshunoslikda tahlil qilinishi bilan bir qatorda graduonimiyalarni o'rganish va graduonimiyani turli til sathlarida namoyon bo'lishini tadqiq qilishga bag'ishlangan. Graduallik belgining me'yor yoki muayyan holatga nisbatan oshishi yoki kamayishi, sifatning miqdor o'zgarishi ekanligi va u inson tafakkurida in'okhs holda voqecalanib, tilda o'z ifodasini topishi kabi ma'lumotlar ushbu maqolada o'z aksini topadi.

Kalit so'zlar: Graduallik, sinonimiya, antonimiya, graduonimik qator, dinamik urg'u, fonetik, morfologik, leksik usul.

STUDYING OF GRADUALITY IN DIFFERENT LEVELS OF THE ENGLISH LANGUAGE.

Abstract

This article is devoted to the study of graduonymy in linguistics, as well as the study of the manifestation of graduonymy at different levels of language, as well as the analysis of the phenomenon of graduality in linguistics by clarifying the meaning of the word degree in linguistics. Information such as the increase or decrease of a degree sign relative to a norm or a particular situation, the fact that quality is a quantitative change, and that it occurs in the human mind and is expressed in language are reflected in this article.

Keywords: Graduality, synonymy, antonymy, graduonymic series, dynamic stress, phonetic, morphological, lexical method.

ИЗУЧЕНИЕ ГРАДУОНИМИИ НА РАЗНОУРОВНЕВЫХ ЯЗЫКАХ

Аннотация

Данная статья посвящена изучению градуонимии в языкознании, а также изучению проявления градуонимии на разных уровнях языка, а также анализу явления градуонимии в языкознании путем уточнения значения слова степень в языкознании. В статье отражены такие сведения, как повышение или понижение знака степени относительно нормы или конкретной ситуации, то, что качество есть количественное изменение, что оно происходит в сознании человека и выражается в языке.

Ключевые слова: градуальность, синонимия, антонимия, градуонимический ряд, динамическое ударение, фонетический, морфологический, лексический прием.

Kirish(Introduction). Tildagi graduallik butun olam darajalanish hodisasining in'ikosidir. Tilshunoslikda graduallik so'zlararo ma'noviy munosabatlarning alohida bir ko'rinishi sifatida ajratilguniga qadar, belgini darajalab ifodalovchi so'zlar sirasi sinonimlar doirasida o'rganilar edi. Graduallik hodisasini tadqiq etishdan oldin, daraja so'zining ma'nosiga oydinlik kiritib olish o'rinlidir. Chunki daraja so'zining aniq bir ma'noga ega emasligi, uning ko'p ma'noligi va serqirraligi masala mohiyatini anglashda qiyinchilik tug'diradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Falsafada daraja narsa va hodisalarning qanday bosqichda uyushganligi va rivojlanganligining ko'rsatkichi hisoblanadi. Tilshunoslikda graduallik tushunchasi belgining bir-biriga qiyosiy, ortirma, kamayish munosabatlarini ko'rsatuvchi shaklga aytiladi.

Graduallik hodisasi avvalo, borliqdagi narsa, hodisalarning harakati, holati bilan bevosita bog'liq holda namoyon bo'ladi. Masalan, shamolning asta sekinlik bilan bo'ron va to'fonga aylanishi; yomg'irning sekin astalik bilan jalaga, selga aylanishi kabilar.

"Graduallik leksema va frazemalarning semantik qurilishiga xos bo'lib, bunda mustaqil sememalar tarkibida bir belgining ozlik yoki ko'plik holatlarini aks ettiruvchi umumiy semalar mavjud bo'ladi"[1]

Shu fikrlar asnosida har bir tilda graduallik hodisasi mavjud degan xulosa kelib chiqadi. Quyida biz Hind-evropa tillarining german oilasiga mansub ingliz tilida graduallik hodisasini ko'rib chiqamiz. Tilshunoslik sohasida graduallik hodisasi umummiqyosda 60-70-yillargacha semantik

munosabatlar tarkibida o'rganilgan bo'lib, semantik munosabatlar orasidan graduallik hodisasining alohida ajratib olib o'rganish kuzatilmagan.

Ingliz olimlarining bu sohada qilgan ishlarini ko'rib chiqish natijasida shu narsa ma'lum bo'ldiki, graduallik hodisasiga yaqin bo'lgan bir qancha hodisa va tushunchalar mavjud bo'lib, har bir olim bu hodisaga turli nuqtai nazardan yondashgan. Ular sirasiga quyidagilarni kiritishimiz mumkin: D.Bollinger, D.A.Kruz. Quyida shularning ba'zi birlarini batafsil ko'rib chiqamiz. Ingliz tilshunosligida graduallik muammosi masalalari ilk bora 1972-yilda yozilgan "Degree words" nomli D.Bollinger ishlarida kuzatilgan[2].

Tadqiqot metodologiyasi (Research methodology). D.Bollinger fikriga ko'ra, graduallik yoki intensifikatsiya hodisalarini sifatlar, ravishlar, otlar va fe'llar bilan bog'lab o'rganish kerak. Shunda ham sifatlar butun graduallik ma'nosini ifodalay olmaydi.

Shuningdek, D. A.Kruz ham bu masalani tadqiq etishda jonbozlik ko'rsatgan olimlardan hisoblanadi. Tilshunos D. A.Kruznining "Lexical semantics" kitobida "Rank, degree and grade" deb nomlangan qismida graduallik hodisasiga yaqin hodisa sifatida "rank terms"ni qo'yadi[3]. U o'z kitobida "rank terms", "degree terms" kabi terminlarni ishlatgan hamda ular bir-biridan nimasi bilan farq qilishini aytib o'tgan. Uning fikriga ko'ra, bu ikki termin bir-biridan shunisi bilan farq qiladiki, martaba, yuqoriga qarab ketuvchi ma'nolarni aks ettirgan. Ushbu qator daraja qatori ketma-ketlikni buzmasdan biridan ikkinchisiga o'tishi kerak, va qat'iy tartibda joylashadi, ammo daraja qatori bir-biridan kamdan ko'pga qarab ketish tartibida joylashtirilgan. Bunda

biridan keyin ikkinchisiga o'tish zarur degan qonun yo'q. Misol tariqasida harbiy unvonlar keltiriladi va daraja qatoriga misol qilib oliy ta'lim muassasida talabaga qo'yiladigan baho mezonlari olinadi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Graduallik ma'noning miqdor darajalarida (me'yordan ortiq, ortiqroq, juda ortiq yoki aksincha) namoyon bo'ladi. Graduallik hodisasi turli til sathlarida namoyon bo'la oladi, xususan, fonetik, morfologik, leksik va boshqalarda.

Ingliz tilida fonetik usulda graduallik unli yoki undoshni kuchli talaffuz etish, bo'ginlarga ajratib talaffuz qilish hamda intonatsiyaning boshqa komponentlari yordamida ifodalanadi.

Ingliz tilida unlini kuchli talaffuz etish orqali so'z ma'nosida graduallikni hosil qilish eng keng qo'llaniladigan usul hisoblanadi. Ma'lumki, mustaqil ma'noli so'zlar bir yoki ko'p bo'g'inli bo'lishi mumkin. Bir bo'g'inli so'zlarda dinamik urg'u bilan ma'no kuchaytirish bu so'z tarkibidagi unlini talaffuz qilish yo'li bilan amalga oshiriladi. Masalan:

Good - go-o-o-d, a good book for children – bolalar uchun yaxshi kitob.

Abacadabra – a-a-bra – a-a ca-da-a-abra-a-a.

Ko'p bo'g'inli so'zlarda graduallik hodisasini hosil qilish uchun o'sha so'zni ikki va undan ortiq zarb urg'usi bilan belgilab, bo'g'inlarga bo'lib talaffuz qilgan holda amalga oshganligini ko'rishimiz mumkin. Masalan:

Dis –res-pect-ful - hurmatsizlik, ir-res-pon-sible – ma'suliyatsizlik.

Ingliz tilida undoshni cho'zish orqali ham graduallikni hosil qilishimiz mumkin. Bunday holat ko'proq jarangli undoshlarda uchraydi. Masalan:

m-m-mean – ziqna; "heartened by her gracious reception of a nervous bow - Shaw".

Buyruq-istak mayli shaklidagi gaplarda unlini kuchli talaffuz etish va uni cho'zish orqali ma'no kuchaytirish ingliz tilida boshqa-boshqa hodisalarga nisbatan qo'llanadi. Masalan:

Don't open the window – derazani aslo ocha ko'rmang; bu o'rinda unlini kuchli talaffuz etish orqali do'q, po'pisa, buyruq ma'nolari ifodalanmoqda.

Do-o-o-n't open the window =please do-o-o-n't - iltimo-o-o-o-s derazani ochmang; Bu misolda esa unlini cho'zish orqali istak, iltimos, yolvorish kabi ma'nolar namoyon bo'lmoqda.

Leksik sathdagi graduallik, asosan, sifatlar, ravishlar, ot va fe'llar yordamida voqealanadi. Sifat darajalari orqali ham graduallik mazmunini hosil qilish mumkin. Masalan:

a) good, better, the best – yaxshi, yaxshiroq, eng yaxshi

b) Better (yaxshiroq), superior (son yoki sifat jihatdan ortiq, ortiq darajadagi, ustun), preferable (afzal, ma'qul, yaxshi, ortiq), - mean more worthy or more pleasing than other another or others.

Bu so'zlar ketma-ket yozilishi orqali graduonimik qator hosil qilinadi. Quyida ularning har birining lug'aviy ma'nosini ko'rib chiqamiz.

Better, which often serves as the comparative of good, in this sense implies a quality or character in a person or thing that surpasses or exceeds that in the one or ones called good.

The theme is good, but I think you can write a better. (Webster's New Dictionary of synonyms).

Superior in all its uses retains some feeling of its basic meaning, higher in physical position, often implies scale (as of values or ranks) and emphasizes height (as of status, quality, or worth); thus, if a student is doing good work one might suggest that he could do better (as compared with his previous accomplishment) if he tried, and might hope that his added efforts would produce a truly superior result (as compared either with any relevant accomplishment or with a scale of possible accomplishments);

One might like an author's new book better than his last but rate it superior to a corporal. (Webster's New Dictionary of synonyms).

Preferable implies a choice between two things or one thing and all others usually on the ground that the thing chosen is better by comparison or is superior in quality, status, or kind. But its chief emphasis is upon relative desirability, and the other implications may be greatly obscured or lost upon occasion.

He finds a walk in the country preferable to reading a book. (Webster's New Dictionary of synonyms).

Yuqoridagi misollar asosan sifatlarda graduallik hodisasining leksik ifodalanishiga oid bo'lib, bu hodisani ravish, ot va fe'llarda ham namoyon bo'lishini ko'rishimiz mumkin.

Fe'llarda graduallik: help, aid, assist.

Help, aid, assist are often used with little distinction as meaning to furnish another person or thing with what is needed or support for furnished. All usually imply cooperation or a combination of effort.

Otlarda graduallik: answer, reply, response, acknowledgement – javob;

Ravishlarda graduallik: now, presently, immediately, instantly, promptly – hozir;

Now- Now, at or around this point in time.

I can hear a train coming now.

Presently- Now, or in a short time

He's presently working for a chemical company.

Immediately- Very soon, or very soon after an event.

Please hurry. We must leave immediately.

Instantly- So soon, or very soon after an event that no time appears to have passed in efficient

Promptly- Very soon after an event, in a way that is helpful or efficient

The phone rang and she answered promptly.

Graduallikning morfologik usuli deyilganda, so'z shakli yoki morfema yordamida so'z ma'nosining graduallikni tushuniladi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/recommendations).

Yuqorida qayd etib o'tganimizdek, graduallik asosan predmet, harakat yoki hodisaga, harakatning o'ziga yoki so'zlovchining ruhiy holatiga, his-tuyg'usi bilan bog'liq bo'ladi. Shunga ko'ra, ravish va fe'l so'z turkumlariga oid so'zlar graduallik uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Graduallik belgining me'yor yoki muayyan holatga nisbatan oshishi yoki kamayishi, sifatning miqdor o'zgarishidir. U inson tafakkurida in'ioqs holda voqealanib, tilda o'z ifodasini topadi.

ADABIYOTLAR

1. Бозоров. О. Ўзбек тилида даражаланиш: Филол. Фан. Докт. ...дисс. Тошкент., 1997.
2. Bolinger D. Degree words. -Paris:Lions, 1972.
3. Cruse D.A. Lexical semantics. Cambridge University Press, 1986. P. 196.

УДК: 372.882

Насиба ЯРАШОВА,

НавДПИ докторанти, ф.ф.б.ф.д. (PhD)

yarashovanasiba44@gmail.com.

E-mail: НавДПИ профессори, ф.ф.д. Н.Қ.Муродова тақризи асосида

ДИАЛОГИК НУТҚНИНГ ЛИНГВОПСИХОЛОГИК ТАДҚИҚИ (БОЛАЛАР НУТҚИ МИСОЛИДА)

Аннотация

Икки ёки ундан ортиқ қаҳрамоннинг ўзаро мулоқоти диалогик нутқ деб юритилади. Монологик нутқдан кўра диалогик нутқда қаҳрамонлар табиатини аниқ ифодалаш устунлик қилади. Диалогик нутқни таҳлил қиларканмиз, унинг объекти алоҳида олинган гаплар таҳлилидан эмас, балки бутун бир матн таҳлилидан иборат бўлади.

Калит сўзлар: Мулоқот жараёни, монологик нутқ, диалогик нутқ, коммуникантлар, турли қочиримлар, экстралингвистик омиллар, психоллингвистик хусусиятлар.

ЛИНГВОПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ (НА ПРИМЕРЕ ДЕТСКОЙ РЕЧИ)

Аннотация

Диалогическое общение двух и более героев называется диалогической речью. В диалогической речи преобладает более четкое выражение характера героев, чем в монологической. Когда мы анализируем диалогическую речь, ее объектом становится не анализ отдельно взятых высказываний, а анализ всего текста.

Ключевые слова: процесс общения, монологическая речь, диалогическая речь, коммуниканты, различные коннотации, экстралингвистические факторы, психоллингвистические особенности.

LINGUOPSYCHOLOGICAL STUDY OF DIALOGIC SPEECH (ON THE EXAMPLE OF CHILDREN'S SPEECH)

Annotation

Dialogical communication of two or more characters is called dialogical speech. In dialogical speech, a clearer expression of the character of the characters prevails than in monologue. When we analyze dialogical speech, its object is not the analysis of individual statements, but the analysis of the entire text.

Keywords: communication process, monologue speech, dialogic speech, communicants, various connotations, extralinguistic factors, psycholinguistic features.

Кирриш. «Диалогик матн икки шахсининг мавзуий ва мантикий бир бутунликини ташкил этадиган, бири иккинчисини тўлдириб, аниқлаб, изоҳлаб келадиган гаплар йиғиндисидан ташкил топган бир бутун нутқий бирликдир» [1]. Диалогик нутқ пайтида тингловчига ахборотни тез, аниқ, содда ва таъсирчан етказиш мақсад қилиб олинади. Ана шу мақсадга эришиш учун мулоқот жараёнида турли қочиримлар, матн мазмунида турли хилдаги экстралингвистик омиллардан атрофлича фойдаланилади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. «Алоқа-аралашувда сўз, сўз бирикмаси, гап, айрим ҳолларда матнлар ҳам эллипсисга учраши ёки нолисоний воситалар билан алмаштирилиши мумкин. Диалогик матнлар таҳлили шуни кўрсатадики, коммуникантлар алоқа-аралашув жараёнида нолисоний воситалардан лисоний воситани изоҳлаш, тўлдириш, таъкидлаш, аниқлик қилиш, компенсация қилиш (лисоний бирлик ўрнида қўллаш) мақсадларида фойдаланадилар» [1].

Худойберди Тўхтабоев асарларида учрайдиган диалогик нутқда ўзаро фикр алмашинади, хабар берилиб, бирор шахс ёки воқеа-ҳодисага нисбатан муносабат билдирилади, шунингдек, мулоқот жараёнидаги таъсир кучи натижасида бола шахсининг ички кечинмалари ҳамда руҳий олами намён бўлади.

Тадиқот методологияси. Мақолани ёритишда таснифлаш, тавсифлаш, қислаш, контекстуал, стилистик таҳлил усулларида фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Биринчи навбатда, ижодкор асарларидаги диалогик нутқлар услубий восита вазифасини бажарган:

- Рўзиев, тўғри ўтириб ол! – деди Қобилов.

Тўғри ўтириб олдим.

- Рўзиев, қани айт-чи, ўтган дарсда нимани ўтувдик?

Секин ўрнимдан туриб ёнгинамда ўтирган Орифни туртдим. У бўлса тескари қараб, гўё ҳеч нарсадан хабарсиздек жим ўтирарди.

- Тезроқ гапир! – кистади муаллим.

Бу гал мен ҳам Орифни қаттиқроқ туртган эдим, кўзлари ола-кула бўлиб кетди-ю, қўрққанидан пичирлай бошлади. У нима деса оқизмай-томизмай мен ҳам тақорлаб турдим.

Синфда гуриллаб кулги кўтарилди. Ўзим ҳам маза қилиб кулгига қўшилдим. Кейин балсам, “тенг” сўзи ўрнига “енг” деб юборган эканман. “Қани, таърифини айт-чи”, деди муаллим кулгини босиб.

- Тилимнинг учиди турибди-ю, айтолмаяпман, - дедим гўё айтишга қийналаётгандек. Шундай дейману уйнинг шифтига, деразага, доскага қарайман. Орадан уч-тўрт минут ўтгач: “Айтасанми, йўқми”, деб сўради яна ўқитувчимиз.

- Айтаман, домлажон, албатта айтаман.

- Айт, ахир бўлмасам.

- Мана ҳозир тилимнинг учиди турибди.

-Тилимнинг учи қурсин сени, ўтир, - деб юборди ўқитувчимиз. (“Сариқ девни миниб”, 10-бет)

Бу нутқдан англашиляптики, одатда, диалогик нутқлар савол-жавоб тарзида кузатилади. Ушбу интерматн қуйидаги бадий мақсадлар учун хизмат қилган: қаҳрамонларнинг ўзига хос характер-хусусиятлари, маънавий олами ва билим савияси, мақсади, ўзини тутати олиш қобилиятини намён қила олган. Ўқитувчи Қобилов руҳиятидаги ўта вазминлик, мулоҳазалилик, олижаноблик Ҳошимжон билан бўлган мулоқотда акс этиб турибди. Ҳошимжоннинг эса

хактеридаги худбинлик, калтафахмлилик, зўравонлик, билимсизлик хислатлари ўз нутқидан англашилиб турибди. Ҳар бир қаҳрамоннинг нутқи доимо унинг характери, дунёқараши, савияси, билим даражаси ва салоҳиятидан келиб чиқиб фарқланади.

Ёзувчи ўз қаҳрамонларининг нутқини ҳар бир образнинг ёши, гендер хусусиятларига мос тарзда шакллантирган:

Ойша! – деб кичқираман.

Лаббай, акажон?

Томдан ўтин ташлаб бергин.

Хўп бўлади, акажон, - дейди Ойша. Шундай демаса, ишлар чаток. Оч биқинига мушт келиб тушади. Ишқилиб ойимнинг гапини ҳеч ерда қолдирмайман. Айтганини ўзим бажармасам, биров орқали бажараман. (“Сариқ девни миниб”, 5-бет)

Матндан англашиладики, Ҳошимжон ўғил бола бўлганлиги боис унинг нутқида эркинлик, мустақиллик, қайсарлик, ўз сўзини ўтказиш устунлик қилса, Ойшада эса ўзаро муносабатларга киришишга мойиллик, итоаткорлик кузатилади. Матннинг сўнгида эса Ҳошимжоннинг баёнидан ўғил бола нутқида доимий урғу бериладиган ўз “мен”ига ишора мавжуд. Илмий адабиётларда ҳам “ижтимоий хулқ-атвор бўйича эркаклар табиатида кўпроқ агрессивлик ва етакчиликка ўхшаш хоссалар, аёлларга эса – мулоқотмандлик ҳамда дўстоналилик хос деб қаралади” [2].

Ҳошимжон ва унинг онаси кундалигини кўриб қолган вазиятдаги диалогик нутқи жараёнида суҳбатдошнинг бири иккинчисига бўлган салбий муносабатини жим қолиш йўли билан билдиради:

Папкангни оч деяпман!

Бошқа иложим бўлмаганидан папкани очиб, секин кундаликни чиқариб бердим.

Бу нима? – сўради ойим.

Икки.

Буниси-чи?

Уч.

Нега ёлғон гапирдинг?

Ким ёлғон гапирибди, - дедим бўш келмай, - икковини қўшса беш бўлади, ойижон!

Шунаками?

Шунақа...

Ҳу ўша... (“Сариқ девни миниб”, 7-бет)

Асар қаҳрамони воқеалар таъсиридан ўзини бутунлай йўқотиб қўйган. Муаллиф бу кайфият тафсилотини бериб ўтирмасдан, уни ифодалаш учун жим қолиш усулига мурожаат қилади: - Отамни... - дедим-у, яна йиғлаб юбордим, - урушга олиб кетар экан. (“Беш болали йигитча”, 19-бет)

Худойберди Тўхтабоев ижодидаги диалогик нутқда жим қолиш усули ҳам фаол қўлланилган бўлиб, куйидаги маъноларни англастишга хизмат қилган:

1) матндаги иккинчи даражали, аҳамиятсиз деб ҳисобланган фикрлар тушириб қолдирилади:

- Полвон, шундай қилиб эрта жўнайсизларми? – дея сукунатни бузди.

- Шунақа шекилли... - йўтал аралаш деди дадам. (“Беш болали йигитча”, 19-бет)

2) юз берадиган воқеани олдиндан англашга психологик жиҳатдан тайёрлаш: Ҳошимбойнинг ишлари беш, катта совхозга агроном бўлай деб турибди... (“Сариқ девни миниб”, 31-бет)

3) диалогик нутқда ҳамма фикрни батафсил айтишнинг имконияти бўлмаганлиги сабабли:

- Афти ангори эсингда қолганми? – сўради у Ҳайитвойдан.

- Бўлмасам-чи?... (“Сариқ девни миниб”, 27-бет)

4) кучли ҳаяжон таъсирида фикрни давом эттириб бўлмайди:

- Ҳа, Азроилман, жонингни олгани келдим.

- Ойижон! Мен ўляпман... (“Сариқ девни миниб”, 16-бет)

5) ўзига бўлган ишонч: Ишончсизлик билан қараётган мана шу кадрдон ўқитувчиларимга ўзимнинг кимлигимни кўрсатиб қўяман... (“Сариқ девни миниб”, 19-бет)

Хулоса. Худойберди Тўхтабоев асарларида қўлланилган диалогик нутқлар орқали қаҳрамонлар нутқини индивидуаллаштириш, тўлақонли характерлар яратиш, бола шахси руҳий ҳолатини очиш, мавжуд вазиятнинг аниқ тасвирини бериш, персонаж нутқида оҳангдорлик, таъсирчанлик бағишлаш, характерлар ички дунёсини кўрсатиш, ёзувчи ғоявий мақсадини ифодалаш, давр манзарасини ёрқин, кишиларни жонли тасвирлаш, асарнинг миллий менталитетини таъминлаш асос қилиб олинган.

АДАБИЁТЛАР

1. Саидхонов М. Диалогик нутқнинг коммуникатив таҳлили.//ЎТА., 2004, №2.
2. Гендер муносабатлари назарияси ва амалиётига кириш. – Тошкент, 2007.
3. Саидхонов М. Ўзбек тилида новербал воситалар ва уларнинг қўлланиши: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Тошкент, 1993. 28 б.
4. Сайидирахимова Н. Мактабгача ёшдаги ўзбек болалар нутқининг лингвистик хусусиятлари: Филол. фан. номз. ...дисс. – Тошкент, 2004. – 126 б.
5. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А, Словарь-справочник лингвистических терминов. – Москва: Просвещение, 1976. – С. 50.
6. Қурбонова М. Ўзбек болалар нутқи лексикасининг социопсихоллингвистик тадқиқи: Филол. фанлари номзоди ... дисс. – Тошкент, 2009. – 154 б.
7. Қурбонова М. Ўзбек болалар нутқининг прагматик хусусиятлари: Филол. фан. д-ри. ... дисс. – Тошкент, 2018. – 240 б.
8. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2002. -Б. 143.
9. Худойберди Тўхтабоев. Сариқ девни миниб. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2017. –288 б.
10. Худойберди Тўхтабоев. Қуёнлар салтанати. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. –204 б.

УДК:81'25:811.133.1

Нодира ЯХШИБОВА,
ЎзМУ ўқитувчиси
E-mail: nodira.1001@mail.ru
ЎзДЖТУ профессори, ф.ф.д. А. Якубов тақриси асосида

RECONSTRUCTION OF COLORISTIC EXPRESSIONS IN THE TRANSLATION OF E.AZAM'S WORKS

Annotation

This article is devoted to the themes of color symbolism in the translation of literary works, with a special focus on how colors are expressed in the text. On the example of French translations of the works of Erkin Azam, a comparative study of phrases formed by means of color in the Uzbek language, the nature of color symbolism and color reproduction, representing the system of ideas in the translation of a work of art.

Key words: Coloristics, expression, linguoculturology, symmetry, concept, linguistics.

РЕКОНСТРУКЦИЯ КОЛОРИСТИЧЕСКИХ ВЫРАЖЕНИЙ В ПЕРЕВОДЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Э.АЪЗАМА

Аннотация

Данная статья посвящена темам цветовой символики в переводе художественных произведений, с особым акцентом на то, как цвета выражены в тексте. На примере французских переводов произведений Эркина Азама сравнительное изучение словосочетаний, образованных средствами цвета в узбекском языке, характера цветовой символики и цветопередачи, репрезентирующих систему идей в переводе произведения искусства.

Ключевые слова: Колористика, экспрессия, лингвокультурология, симметрия, концепт, языкознание.

ЭРКИН АЪЗАМ АСАРЛАРИ ТАРЖИМАСИДА КОЛОРИСТИК ИБОРАЛАРНИНГ ҚАЙТА ЯРАТИЛИШИ

Аннотация

Мазкур мақолада бадий асар таржимасида ранг символикасига доир мавзулар, ранглари матнда қандай ифодаланишига алоҳида эътибор қаратилган. Эркин Аъзам асарларининг француз тилидаги таржималари мисолида ранг воситасида ҳосил бўлган ибораларни ўзбек тилида қиёсий ўрганиш ва бадий асар таржимасида ғоялар тизимини ифодалаётган ранг символикасининг табиати ва ранглар берилишига асосланган ҳолда тадқиқ қилинган.

Калит сўзлар: Колористика, ибора, лингвокультурология, симметрия, концепт, лингвистика

Қириш. Бугунги интеграциялашув жараёнида Ўзбекистон ҳамда жаҳон халқларининг умумий нуқталари ёки жаҳон халқларига бағишланган тадқиқотлар алоҳида аҳамият касб этади. Бу тадқиқотлар тилшунослик ва бошқа соҳаларни янги далилий материаллар билан бойишга хизмат қилади. Э.Сепирнинг ёзишича: “Тил – бу маданиятни илмий ўрганишда етакчилик, бошловчилик қилиши билан муҳим аҳамиятга эгадир”[1]. Бошқа тил ва унинг адабиётдаги асарлар билан танишиш учун таржима соҳаси биринчи ўринда туради. Таржима бир миллатни бошқа бир миллат билан танитиш учун асосий рол ўйнайди. Шу сабабли ҳам бадий асар таржимасида ранг символикасига доир мавзулар, ранглари матнда қандай ифодаланиши асосий эътибор марказида. Бироқ ўзбек тилидаги бадий асар таржимаси мисолида ранг символикаси назарий манбаларда етарлича очиб берилмаган. Бадий асарда ранглار берилиши нимага асосланади, ҳолат ва ёндашувлар, ранг символикаси ифодалаётган ғояни концепт ва символ уйғунлигида очиб бериш, ушбу ҳолатларни таржимада қандай акс этишини ўрганиш долзарб ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Культурологик ишларда турли хил маданиятлардаги ранглари таҳлили амалга оширилади. В.М. Алпатов предмет ва ранг ўртасида тўғридан-тўғри эмас, балки нисбий алоқа мавжудлиги сабабларига[2], А.Вежбитская ранг нарсанинг хусусиятларидан келиб чиқиб предметга берилишига[3], М.Содиқовнинг номзодлик диссертатсиясида ўзбек тилидаги ранг билдирувчи сўзларга[4], “Ҳазойин ул-маоний” девони асосида яратилган Ё.Исҳоқовнинг “Ранглار рамзи” мақоласида ранг маъноларига[5], И.Ҳаққуловнинг “Яна қораранг ҳақида” сарлавҳаси остидаги мақоласида фақат қора рангга тўхталинган[6].

Европа ва жаҳон адабиётида ҳам ранглarning турли хусусиятлари ўрганилган бўлиб, жумладан, немис олими И.В.Гётенинг “Ранг ҳақида таълимот” китобида ранглarning физиологик, психологик жиҳатларига эътибор қаратилиб, улар илиқ ва совуқ рангларга ажратилган. Л.Н.Миронованинг “Рангшунослик” китобида дастлаб қандай ранглар пайдо бўлган, унинг архитектура, ҳайкалтарошлик, қурилишдаги ўрни, адабиётда қандай тасвир этилганлиги ҳақида фикр юритилган. Л.В.Самарина умумий маданиятдаги ранглари ўрганган бўлса[7], О.П.Фролова япон тилидаги ранг билдирувчи сўзларга эътибор қаратган[8], япон тадқиқотчиси Фукуда Кунио кизил, оловранг, сарик, яшил, ҳаворанг, қўқ ва бинафшаранг ва уларнинг маданий маъносини тадқиқ қилган.

Лингвокультурологик ишларда тил нуқтаи назаридан ранг билдирувчи сўзларнинг луғавий маънолари ва матн нуқтаи назаридан ранглар маъноси ўрганилган.

Е.А.Самоделова бадий асардаги ранг символикаси[9], О.В.Седова эса насрдаги ранг маъноларини ўрганган[10]. В.А.Маслова ранг маъноси маданиятдан ташқари табиат ва предмет билан боғлиқлигини[11], А.В.Кудрина, Б.Г.Мешеряков илмий тадқиқот ишида турли хил маданиятдаги ранглар семантикаси[12], Е.А.Юшкина бадий асарда ранг ва ёруғлик муаммосини[13], Ю.М.Лотман символни матн орқали таҳлил қилган[14]. Н.М.Джусупов бадий асардаги ранг символ[15], К.Т.Мустаевнинг китобида эса “Алпомиш” достонидаги ранг рамзлари ҳақида[16], С.Ҳасанов Навоийнинг “Саббаи сайёр” достонида ранг символикасига бағишланган мақоласида илмий-назарий хулосалар берган бўлса[17], С.Жуматовнинг “Ҳозирги ўзбек шеъриятидаги ранг билан боғлиқ рамзий образлар” номли номзодлик ишида XX аср ўзбек шоирлари ижодида қўлланилган ранг рамзлари[18], Ш.А.

Атаев эса битта асар мисолида символ ва образни[19], япон тадқиқотчиларидан Э. Накамура икки асарни ранг системаси[20], Ю.Ёшиока “Генжи ҳақидаги асар” нинг ранг лугатини ўрганган[21].

Тадқиқот методологияси. Ранг назариясининг ўзи бир илм, у бизни фалсафий мушоҳадага чорлайди. Шунинг учун тил ва матнда рангларнинг талқини турли хил ишларда тадқиқ қилинган В.М.Алпатов, Фукуда Кунио, Л.В.Самарина, А.В.Кудрина, Б.Г.Мешеряков, В.А.Маслова, А.Вежбитская, Ю.М.Лотман каби олимларнинг бу хусусдаги ишларини таъкидлаб ўтиш лозим. Илмий адабиётлар таҳлили ранг мавзусини ўрганишда турли хил йўналиш ва ёндашувлар мавжудлигини кўрсатди. Тадқиқ қилинган ишлардан културологик ва лингвокултурологик йўналишларда олиб борилганлиги кўрилди. Културологик ишларда тадқиқотчи диққат марказига турли хил нуқтаи назардан маданиятдаги рангларни таҳлил қилиш муаммоси туради. Бу йўналишда қандай ранглар таснифи мавжуд, ранг нималарга асосланади, ранглар хусусияти, уни тўғридан-тўғри ва нисбий берилгандаги маънолари очиб берилган.

Ўзбек тилида: - Яқин беш-ўн йил мобайнида биров бу атрофда у кишининг қорасини кўрмаган – шаҳар четидаги чорбоғида истиқомат қилади. (20-б)

Француз тилида: - Personne ne l'a vu ici depuis de nombreuses années car il habite dans sa maison de campagne à l'extérieur de la ville où il passe l'année entière tout seul depuis le décès de sa femme. (19-p)

В.М. Алпатовнинг фикрича, предмет ва ранг ўртасида тўғридан-тўғри эмас, балки нисбий алоқа мавжуд. Бунда бир нечта сабаблар мавжудлигини кўрсатиб беради. Яъни: 1) предметни табиий ва сунийлик хусусияти; 2) таъсирчанлиги; 3) ранг билдирувчи сўзлар япон тилидан ёки бошқа тилдан олинганлиги билан асослаб берган[22].

Ранг шкаласидаги ранглар биринчидан, ранг ишлатилиш ҳолатларига қараб: барг, табиий нарсалар мидори, суний нарсалар, масалан, голф майдони грее; иккинчидан, таъсирчанлик: япон аёллари япон тилидаги кулранг эмас, грай рангдаги кофтичкани киядилар, чунки япон тилидаги кулранг ёки сичкон маъносини ифодаладиган кулранг улар учун ёқимсиз ҳолат; учинчидан, ранг асл япон сўзими ёки бошқа тилдан ўзлашган сўзми: яшил-мидори грее сўздан, пинк-пушти, оренжи-оловранг, грай-кулранг, бровн-жигарранг, қаймоқранг, крем ранги каби инглиз тилидан олинган ранг билдирувчи сўзлар ўзлашган предметлар изоҳлашда ишлатилади[23].

Културологик йўналишнинг иккинчи ёндашувига А.Вежбитская олға сурган фикрлар асос бўлган. У ўз тадқиқотида япон тилидаги яшил, ҳаворанг, кўк рангларнинг фарқларини тушунтиради ва қачон қайси ранг ишлатилишини кўрсатиб беради[24].

А.Вежбитская фикрига кўра, ранг нарсанинг хусусиятларидан келиб чиқиб предметга берилади. Аои деганда кўк, ҳаворанг, яшил тушунилади. Шунинг учун япон тилида аои ранги кўк осмон, ўт ранги, светафорнинг яшил рангини ифодалайди. А.Вежбитская предметнинг рангини тасвирлашда предметни инobatта олади. Рангларни бериш умумий инсон тажриба элементларига, умумий элементлар: кун ва тун, куёш, олов, ўсимлик, осмон ва ерни ташкил этиши, инсоннинг рангни кўриш ҳиссиёти онда пайдо бўлади

Ўт ёки дарахтга нисбатан яшил эмас, кўк рангни ишлатиш бу уларнинг ҳолатига боғлиқ. Масалан, ўт, дарахтни ранги доимо яшил. Лекин уларни ёмғирдан кейин тасвирлаганда японлар “Ёмғирдан сўнг ўтлар ёки дарахт тўқкўк рангга кирди” дейдилар. Японлар бу билан у доимо кўк ранглигини эмас, ёмғирдан кейин шу ҳолат бўлганлигини назарда тутадилар. Бундан мидори-яшил

деганда нарсаларни табиий рангига, аои-кўкранг нарсаларни қандайдир ўзгариш ҳолати ёки вақтинчалик кўриш таассуротига қараб қўлланилади. Дарёга нисбатан ҳам аои - кўк ранги қўлланилади. Чунки дарё турли вақтда кўк ёки яшил рангга бўлиши мумкин.

Таҳлил ва натижалар. Ўзбек тилидаги ранг-тасвир билан боғлиқ ибораларнинг ўзига хос жиҳатларидан бири, нафақат битта ранг, балки турли рангларни ўзида акс эттирувчи сўзлар ва иборалар ҳам мавжуд:

Ўзбек тилида: - Сирасини айтганда-ку, тўнғиз гўштига қўшиб эсини ҳам еб юборган бу қари девонанинг олақулоқ оилаю ўғил-кизига, уларнинг кимга текканию кимни олганига нима ишим бор? (57-б)

Француз тилида: - Cela m'était égal de savoir que ses enfants avaient fait des mariages internationaux et étaient des sagns mêlangés. (60-p)

Ўзбек тилида: - Қизилга мойил икки юзли тип-типик бу камалакқош жувон сочининг тўсдек қора ва узунлиги биланми, кадрини баланд кўриб, ҳеч кимга қиё бокмай диқир-диқир муқом қилиб юришлари биланми, истироҳатгоҳ аҳли орасида яққол ажралиб турарди. (86-б)

Француз тилида: - Cette jeune femme au teint rose et claire avec des sourcils en accent circonflexe se distinguait des autres femmes de cet endroit avec ses longs cheveux noirs, sa silhouette svelte et sa prestance. (93-p)

Ўзбек тилида: - Кайфи баланд, афт-башараси баттар бужмайиб кетган, кўзлари қонга тўлиб, жойида чайқалиб турибди. (137-б)

Француз тилида: - Il était ivre et avait le visage blafard, les yeux injectés de sang et c'est à peine s'il aurait pu se tenir debout. (149-p)

“Пақананинг ошиқ кўнгли” асаридаги колористик ибораларнинг берилиши:

Ўзбек тилида: Агар улар ишонччи оқламаса оқлайдигани топилади. Ҳар қадамда. Бозор бу! Пақана ана шундай бозорнинг молу харидорларини кўп кўрган. (19-бет)

Француз тилида: S'ils se révèlent infidèles, une femme peut toujours trouver à les remplacer en un instant. « La mer est pleine de poissons ! » et le marché reste ouvert. Courtaud n'était pas étranger aux marchandises et aux clients de ce marché. (227-p)

Баъзи ўринларда метафорик сўзлар колористик иборалар орқали таржима қилинган:

Ўзбек тилида: Пақана-ку осмондан тушгандек бу шуҳратдан талтайиб кетгани йўқ, бироқ талай замон хотиржамликка берилиб, ўшанинг ёғдусида исиниб юргани рост. Бу ёғду шу қадар ўткир эканки, кейин ишлаган расмлари “Орзу”нинг тақрори – иккинчи, учинчи нусхалари бўлиб чиқаверди. (25-бет)

Француз тилида: Naturellement, Courtaud ne se lessa pas étourdir par la gloire, mais toutefois il se reposa sur ses lauriers pendant quelque temps en se prelassant à la lumière de son oeuvre. Cette lumière s'avérait si forte qu'elle occulta toutes les oeuvres suivantes qui n'étaient que de pâles inspirations du « Rêve ». (234-p)

Агар аслиятдаги бадиий қиёс реал ҳаётий тажрибага асосланган, таржима тили вакиллари табиат ходисалари ва предметларининг ўзига хослиги, қиёсий элементлар ўртасидаги мантикий боғлиқликлар аниқ ва равшан бўлса, бундай колористик иборалар ўхшатиш (аналогия) ёрдамида адекватликка эришиши мумкин. Баъзан таржимонлар колористик ФБларнинг стилистик функциясини четлаб, мазмунини тасвирий таржима орқали беришга ҳаракат қиладилар.

Шунингдек, қора рангнинг истиҳола, уят ва ғурур каби моҳиятлари акс эттирилган иборалар қуйидагича таржима қилинган:

Ўзбек тилида: - Рўпарасига ўрнашиб, қора тер ичида, минг бир истиҳола билан келтирган матоҳингизни ўқимокқа тутинасиз. (20-б)

Француз тилида: - Vous vous installez en face de lui et vous commencez à lire votre texte. Intimidé, vous transpirez... (20-p)

Ўзбек тилида: - Майдонча “осмони”ни тагин қора булут қоплайди. (32-б)

Француз тилида: - Un autre nuage noir passe au dessus du plateau... Le scénariste tapi dans un coin commence à se sentir mal à l'aise. (33-p)

Ўзбек тилида: - “Қоғозига қўл қўйиб, берган пулини олгин-у, қайтиб қорангни кўрсатма – шунда ютасан, укам!” (33-б)

Француз тилида: - Signe l'accord, prends l'argent, et ensuite ne les revois plus jamais, mon jeune frère, ou alors, reste là et accepte sans broncher toutes leurs humiliations. (33-p)

Ўзбек тилида: - Шунга “Фарҳод акам ёрдам берворадилар, ҳарҳолда, эски танишмиз” дея қора тортиб келибди. (63-б)

Француз тилида: - Elle espérait qu'au nom de ces souvenirs «intimes» frère Farkhad favoriserait cette démarche... (66-p)

Ўзбек тилида: - Ҳозир кулоқ-миясидаги шовкин бир ёқда қолиб, хотирасида зулмат босиб ётган олис сатовушлар бош кўтарган эди гўё. (92-б)

Француз тилида: - A cet instant Farkhad oublia le bruit dans son oreille, car d'autres bruits vieux de plusieurs années refirent surface comme en écho, dans son esprit. (99-p)

Ўзбек тилида: - Лекин ўшандаёқ шўрликнинг пешонасига қора битган экан, бу ёғига ҳам икболи уммади. (94-б)

Француз тилида: - Ce n'était pas une vie heureuse... (101-p)

Оқ ранг аксарият халқларда эзгулик, ёруғлик ва яхшилик тимсоли бўлса, баъзи элатлар учун азадорлик белгисини билдиради. Куйидаги жумлада эса инсонга “оқ йўл” тилаш яхши ниятлар билдирганлигини англатади ва ушбу ибора куйидагича таржима қилинган:

Ўзбек тилида: - Сен, бола, хадеб кўзингни лўқ қилавермай, кўлингдаги анови дардисарга “оқ йўл” ундирмоқ пайдан бўлсанг-чи, нодон! (22-б)

Француз тилида: - Ah mon jeune ami, arrête de la regarder, détourne les yeux, ne sois pas idiot. Contenté-toi d'obtenir l'approbation de ton scénario. (21-p)

Хулоса ва таклифлар. Рангда ёруғликнинг муайян кўриш туйғусини ҳосил қилиш хоссаси мавжудлиги таржима асарлардаги ранг ифодасида ёруғлик ҳам катта таъсир кўрсатади. Ёруғликнинг мутлақо бўлмаслиги ёки узок масофадаги нарсалар тасвирида ёруғликни тушмаслиги – қора рангни, айни вақтда барча рангли нурларнинг бир текисда акс этиши – оқ рангни ҳосил қилиши, ёруғликни инсон кўзига тушиши ҳам рангларни кўришда таъсири мавжудлиги, узок масофада турган тўқ рангли предметлар совуқ тусга, кўпинча ёрқин ранглар эса иссиқ тусга қиради.

Симметрик муносабатда бадий таржимада ранг ифодасида аслиятдаги матн тузилиши, лексик таркиб ва аслият асоси сақланиб қолиниб, ранг билдирувчи сўзларнинг тўғридан-тўғри таржима қилинганди асардаги каби рангларнинг бевосита – тўғри ранг маъносида, билвосита – ўхшатиш ва ранг қайси предметга нисбатан қўлланилиш ҳолатлари ва предмет рангини акс эттиришда ёруғликнинг аҳамияти ва рангларни қаҳрамонлар томонидан қабул қилиниш ёндашувлари мавжуд.

АДАБИЁТЛАР

1. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М.: Прогресс, 2001. – С.132. 6
2. Алпатов В.М. Язык и культура. – М.: Языки славянских культур, 2003. – 225 с.
3. Вежицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1996. – 124 с.
4. Содиқова М. Ўзбек тилида ранг-тус билдирувчи сўзлар: Филол.ном.дисс. – Тошкент, 1963. – 168 б.
5. Исмоков Ё. Ранглар рамзи // Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 123-138.
6. Ҳаққулов И. Яна қоранг талқини ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2001. – №3. – Б.17-24.
7. Самарина Л.В. Традиционная культура и цвет: основные направления и проблемы зарубежных исследований // Этнографическое обозрение. 1992. – С. 147-156.
8. Фролова О.П. Цветовые обозначения в японском языке // Языковые категории в лексикологии и синтаксисе. – Новосибирск, 1991. – С. 71-87.
9. Самоделова Е.А. Символика цвета у С.А.Есенина и свадебная поэзия рязанщины // Филологические науки. – М., 1992. – С. 12-22.
10. Седова О.В. Поэтика цвета в прозе Е.И.Замыatina. Канд.филол.наук диссер. – Елец, 2006. – 200 с.
11. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
12. Кудрина А.В., Мещеряков Б.Г. Семантика цвета в разных культурах // Психологический журнал Международного университета природы, общества и человека. – Дубна, 2011. – 18 с.
13. Юшкина Е.А. Поэтика цвета и света в прозе М.А.Булгакова. – Волгоград, 2008. – 201 с.
14. Лотман Ю.М. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. – СПб.: Искусство, 2000. – 703 с.
15. Джусупов Н.М. Тюркский символ в художественном тексте. – Астана: Сарыарка, 2011. – 218 с.
16. Мустаев К.Т. Поэтика цвета и числовых знаков-символов в “Песне о Роланде” и “Алпамыше”. – Самарканд: Зарафшон, 1995. – 152 с.
17. Ҳасанов С. Гўзалликдаги ранглар олами. Навоийнинг етти тухфаси. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1991. – 192 б.
18. Жуматова Н.С. Ҳозирги ўзбек шеърларида ранг билан боғлиқ рамзий образлар: Филол.фан.номз.дисс. – Тошкент, 2000. – 126 б.
19. Атаев Ш.А. Символ и образ в трагедии Гете «Фауст» // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2010. – № 3. – С. 32-35.
20. Накамура Е. Слово о полку Игореве и Повесть о доме Тайра // Слово о полку Игореве: комплексные исследования. – М., 1988. – С. 80-89. 吉岡幸雄源氏物語の色辞典 – 日本: 研究社, 2008. – 302 頁. [Ёшиока Сачио Генжимоногатари но иро житен – Ниһон: Кенкюся, 2008. – 302 頁.] – “Ёшиока Юкио Генжи ҳақидаги асарининг ранг лугати. – Япония: Тадкикот маркази, 2008. – 302 б.”
21. Эркин Аъзам “Пақананинг ошиқ кўнгли”. – Б.76-82.
22. Эркин Аъзам “Пақананинг ошиқ кўнгли”. – Б.80.
23. Вежицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1996. – С.231-291.

УДК:81'342.1:81'367.7

Зебинисо ЯХЎЕВА,
ЎзМУ катта ўқитувчиси
E-mail: zeboyaxoyeva@gmail.com

ЎзДЖТУ доценти Нишионов П.П. тақризи асосида

THE SIGNIFICANT ROLE OF THE CONCEPTS QUANTITY AND QUALITY IN THE CONCEPTUAL SYSTEM OF THE WORLD AND IN THE DESCRIPTION OF THE LANGUAGE

Annotation

This article presents the study of the cognitive basis of the interaction between quantity and quality, modeling the processes of quantitative interpretation of quality in the language. The significant role of these categories in the process of cognition determines their detailed linguistic mapping. Accordingly, the problem of expressing quantitative and qualitative relations in the language as the main logical and philosophical coordinates has been and remains one of the most frequently discussed in linguistics.

Key words: quantity, quality, subject, case, category, object, cognition, feature

ЗНАЧИМАЯ РОЛЬ ПОНЯТИЙ КОЛИЧЕСТВО И КАЧЕСТВО В КОНЦЕПТУАЛЬНОЙ СИСТЕМЕ МИРА И В ОПИСАНИИ ЯЗЫКА

Аннотация

Данная статья посвящена изучению когнитивной основы взаимодействия количества и качества, моделированию процессов количественной интерпретации качества в языке. Значимая роль данных категорий в процессе познания обуславливает их подробное языковое картирование. Соответственно проблема выражения в языке количественных и качественных отношений как основных логико-философских координат была и остается одной из наиболее часто обсуждаемых в лингвистике.

Ключевые слова: количество, качество, предмет, инцидент, категория, объект, когниция, особенности

СОН ВА СИФАТ ТУШУНЧАЛАРИНИНГ ДУНЁ КОНЦЕПТУАЛ ТИЗИМИ ҲАМДА ТИЛ ТАСВИРИДАГИ МУҲИМ ҶУМЛИ

Аннотация

Ушбу мақола сон ва сифат ўртасидаги ўзаро таъсирнинг когнитив асосларини ўрганишга, тилда сифатнинг миқдорий талқини жараёنларини моделлаштиришга бағишланган. Ушбу категорияларнинг ўрганиш жараёнидаги муҳим аҳамияти уларнинг батафсил лингвистик ҳаритасини белгилайди. Шунга қўра, тилдаги сон ва сифат муносабатларини асосий мантикий координаталар сифатида ифодалаш тилдаги энг кўп муҳокама қилинадиган масалалардан бири бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади.

Калит сўзлар: сон, сифат, предмет, ҳодиса, категория, объект, талқин, хусусиятлар

Кириш. Тилдаги сон ва сифат ўртасидаги муносабатни тушуниш йўлидаги муҳим қадам маҳаллий ва хорижий тадқиқотчиларнинг асарларида келтирилган ўлчов бирликларининг мантикий ва фалсафий концепциясини лингвистик жиҳатдан ўрганишдан иборатдир. Аниқ предмет, ҳодиса ёки ҳаракатдаги белги миқдорини белгиловчи ўлчов категорияси сифат категорияси билан ҳамбарчас боғлиқ бўлиб, сифат жиҳатдан аниқланган нарсаси, ҳодисаси ёки ҳаракатда миқдор белгисини намоён бўлишини кўрсатади. Даража категориясининг мазмуни – ўлчанадиган объект ёки белгининг қиймати, бу қийматнинг ўзгариш интенсивлиги ҳамда белги миқдорининг поғонама-поғона ошиб боришидир. “Баҳолаш” ёки “Баҳоланувчи” деганда “юқори/паст” тушунчалари назарда тутилади. Тилда градация интенсивлигининг функционал-семантик категориясига қиссланади, бу хусусият миқдор градацияси тушунчасига асосланади. Интенсивлик тушунчаси масштаб асосида шакллантирилади- бунда белги ёки хусусиятнинг ортиши ёки камайиши назарда тутилади. Субъект томонидан амалга ошириладиган масштаблаш босқичма-босқич хусусиятларни шакллантириш жараёни сифатида объект ёки ҳодисага нисбатан муносабатни ифодалашга урғу беради.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Таркиби жиҳатидан интенсивлик категорияси уч томонлама тузилишга эга: асосий атама-меъёр тушунчаси ва иккита қарама-қарши атама – “меъёрдан камроқ” ва “меъёрдан

кўпроқ”. Баҳолаш ушбу уч қисмли категория нуктаи назаридан амалга оширилади [Туранский 1990: 22]. Секин-аста белги ёки хусусиятнинг интенсивлиги турли сўз туркумлари билан ифодаланиши мумкин: от, сифат, феъл, равиш бу интенсивликни лингвистик ифодалаш воситаларини ўрганиш соҳасидаги ишлардан далolat беради. Мазкур ёндашув нуктаи назаридан қаралганда, миқдор ва сифат маъносига эга бўлган тил бирликлари тил белгиларида объективлашган дунёнинг миқдор ва сифат хилма-хиллигини билиш субъекти томонидан англаш ва тушунириш натижалари сифатида тушунилади.

Воқеъликдаги сон ва сифат фарқларини концептуаллаштириш дунё ҳақидаги билимларнинг маълум форматлари, концептуал тизимининг муҳим элементлари сифатида СОН ва СИФАТ тушунчаларини инсон онгида шаклланишига ёрдам беради. СОН концепциясининг ўзига хослиги динамик хусусиятларнинг комбинацияси билан белгиланади. Ўз-ўзидан парасихологик ҳодиса сифатида СОН миқдор тушунчасининг когнитив белгисидир. Бу СОНнинг ташкилий тамойили бўлган МИҚДОР тушунчаси бўлиб, унинг статистик ва динамик хусусиятларини ўзида намоён этади. Миқдор тушунчасининг динамик хусусиятлари инсон онгининг динамикасини ўзида акс эттиради: лингвистик белги билан МИҚДОР тушунчаси ҳар доим шахснинг “мавжудлиги” билан боғлиқ бўлади, чунки у миқдорий

алоқалар ва муносабатларни билиш ва тушуниш воситасидир. Воқеъликнинг онг орқали қайта ишланган ва лингвистик жиҳатдан талқин қилинадиган миқдорий хусусиятлари туркумлаш жараёнининг муҳим таркибий қисмлари ҳисобланади. Воқеълик ходисаларини онг орқали уларнинг интенсивлиги бўйича фарқлаш (миқдорнинг муайян бир жиҳати сифатида) тилда дунёнинг миқдорий хилма-хиллигини билиш жараёнида аниқланган ушбу муҳим хусусиятларни белгиловчи турли номинатив бирликларда намоён бўлади, масалан, бирламчи талқин сифатида *ёмғир/la pluie* мисолини кўришимиз мумкин. Иккиламчи талқин сифатида ўқлар ёмғири; саволлар ёмғири; *une pluie de métal* мисолларида миқдорнинг роли бирламчи талқиндагидан кам эмас. Бу концепциянинг изоҳли хусусияти унинг антропоцентрик табиати ва интралингвистик мақоми билан боғлиқ. Дунё манзарасининг миқдорий хилма-хиллиги уни ифодалашнинг лингвистик воситалари билан ифодаланади ҳамда миқдор тушунчасини талқин қилиш имкониятларини белгилайди.

Объектлар ва воқеа-ходисаларининг ўзига хос хусусиятларини концепциялаш онгда сифат тушунчасини шаклланишига ёрдам беради, унинг ифодаланиши кўп тилларда асосан сифатдош, шунингдек, отлар, феъллар, қўшимчалар билан боғлиқ. Бу концепциянинг ўзига хослиги билиш субъектининг ҳис-туйғулари билан чамбарчас боғлиқдир. Идрокнинг субъектив хусусияти воқеъликнинг белгилли аспекти тилда ўзгартирилган шаклда намоён бўлади, дейишга асос бўла олади, чунки тил объектив сифатларни эмас, балки лингвистик талқин жараёни натижасида сифатларни ифодалайди. Воқеъликнинг сифат аспекти ҳақидаги ғояларда антропоцентрик тамойилнинг қайд этилган устуңлиги объектни аниқлашни анча қийинлаштиради ва уни “верификация қилиш” (текшириш) заруратини туғдиради. Сифатни миқдор даражаси орқали концепциялаш сифатни объективлаштириш ва уни такомиллаштиришга ёрдам беради. Миқдорий жиҳатдан берилган сифатни тушуниш тилда сифатни миқдорий талқин қилиш жараёнининг моҳиятидир.

Сифат тушунчаси учун асос шахснинг билимидир [Кубрякова 2008: 18]. Айнан МИҚДОР ва СИФАТ тушунчалари ўртасидаги онтологик асосли боғланишлар нарса ва ходисаларнинг сифат белгиларини миқдорий кўрсаткичлари асосида изоҳлаш имконини беради. Сифатни концептуаллаштириш ва лингвистик талқин қилиш шакли сифатида МИҚДОРнинг лингвистик турлари сифатнинг миқдорий шарҳловчиси бўлиб, улар ҳам шахсга тегишли миқдор ҳақидаги билимларга эга бўлиш воситаси ҳисобланади. Миқдорий изоҳловчининг концептуал компоненти меъёр тушунчаси бўлиб, унга нисбатан тегишли миқдор ва сифат маънолари шаклланади. “Соф” рақамлар (икки, тўрт, ўн, ва ҳоказо) ва рақамлар –объектлар сонига боғлиқ бўлмаган субстантив бирикмаларининг элементлари (биринчи хоним, иккинчи шамол, ўттиз даража, икки метр баландликда, юз фоиз ва бошқалар). Аммо турли миқдор ва сифат белгиларини ифодалаш воситаси сифатида мазкур элементлардан фойдаланилади. Рақамлар воқеълик объектларини (учта автомобил, қиркта ойна ва бошқалар) санаш жараёни натижаларини тилда ифодаловчи субстантив бирикмаларнинг элементлари ҳисобланади.

Миқдорий изоҳловчини яшаш математик сонлар қаторининг умумий қонуниятлари ҳақидаги билимлар асосида шаклланади, унинг модели аниқ фанларда мос ёзувлар нуктасига эга бўлган сон чизиги ҳисобланади. Рақамлар қаторининг хаёлий чексизлигини қуриш имконияти коинот концептуал метафорасининг когнитив механизми билан таъминланади, чунки ўлчаш ва йўналтириш ғоясининг асосида тўғри чизиқли тасвирий

схема ётади. Рақамли қатор ичидаги шартли ҳаракат хаёлий ҳаракатнинг когнитив механизмининг амалга ошириш билан боғлиқ, чунки мутаносиблик ёки номутаносиблик талқин қилинадиган меъёр кўрсаткичлари сифатни баҳолаш жараёнида уларнинг доминант мақомини янада оширади. Демак, хаёлий сонлар қатори нольдан чексизгача бўлган когнитив схема бўлиб, унинг доирасида сон ва сифатнинг ўзаро боғлиқлигини когнитив масштаблаш механизмининг натижалари сифатида баҳоланади. Рақамли қатор эса сон ва сифат модели билан ифодаланади.

Тадқиқот методологияси. Тилда рақамларни математик тушунчалар сифатида ифодаловчи рақамлар, соннинг нарса-буюмларнинг моддий оламидан қайд этилган мустақиллиги ва бу нарса-буюмларнинг белгилардан “ажралиб туриши” сабабли сифат жиҳатидан жуда кам изоҳлаш имкониятига эга. Бироқ, ҳатто энг мавҳум шаклда ҳам рақам сифат белгиларига ишора қилиши мумкин. Мисол учун:

Avant, ses dents étaient petites et jaunes, après l'intervention Kirsten Dunst montre avec fierté son sourire de 32 dents, ordonné et parfaitement blanc [www.livepeople.fr].

Илгари унинг тишлари майда ва сарғиш эди, муолажадан сўнг Кристен Данц ўзининг 32 та оқ ва тартибли тишдан иборат табассумини ғурур билан намойиш этди.

Берилган мисолларда одамнинг рақамларни тўғри ва ўз ўрнида ишлатиш ёки ишлата олмаслик қобилияти когнитив асос бўлган инсоннинг ўртача интеллектуал ривожланиш меъёрига риоя қилиш ёки меъёрдан четга чиқиш ғояси билан боғлиқ. Бу арифметик амал билан боғлиқ бўлган “оддий”, “тушунарли”, “осон” маънолари икки ва тўрт сонли бирикмаларнинг лугавий маъноларида мустаҳкамланган. Ўзбек тили билан таққослаганда: *c'est clair comme deux et deux font quatre*; бу қарра жадвалидаги иккига икки тўрт каби оддий. Ушбу ибора ниҳоятда жўн, ечими жуда оддий бўлган муаммоларга нисбатан ишлатилади.

“Соф” рақамлар тилда мавҳум илмий тушунчаларни ифодалаганлиги сабабли, улар сонлар қаторининг умумий қонуниятларига “бўйсунди”, унинг таркибий қисмлари ўртасидаги мавжуд иерархик муносабатларни бир-бирига боғлайди. Чапдан ўнгга рақамларни кўпайтириш йўналиши бўйича тахминий ҳаракат билан тилда бир, икки, уч асосий рақамлари билан ифодаланган рақамлар қаторининг бошланғич таркибий қисмлари “кам” маъноси билан кўпроқ боғланади:

Parmi les invités, un gars complètement body-buildé comme ceux des combats de catch à la télévision et une blonde qui sait au moins compter jusqu'à trois (E. Spitale).

Келтирилган мисол ўзбек тилига таржима қилинганда уч рақамигача санамок ибораси асосида одамнинг жуда камтарона интеллектуал қобилиятлари тўғрисида хулоса шаклланишини кўрсатади. Мавҳумликнинг когнитив механизмлари (“уч” рақами), сонлар қаторининг белгиланган чегарасидаги чеклаш ва хаёлий ҳаракатларнинг таъсири (“нол”дан “уч”гача) “кам” маъносининг шаклланишини белгилайди ва у “ёмон” маъноси билан мос келади. Баҳолаш инсоннинг ривожланиши ва ўзлаштириши бўйича объектив маълумотларга асосланади, бу одатда мактабгача таълим ёшидаги болаларнинг бундай арифметик жараёни бажаришга кодирилиши кўрсатади.

Математик рақамлар қатори идеаллаштирилган модел сифатида сифатни тушуниш ва ўлчаш воситаси бўлган анъанавий масштаблар асосида ҳам шаклланади. Масалан, тиббиёт, таълим, туризм, меҳмонхона ва ресторан бизнеси, саноат, қурилиш, машинасозлик, метеорология ҳамда табиий муҳит ҳолатини мониторинг

қилиш ва бошқа соҳаларда қабул қилинган анъанавий масштаблар.

Анъанавий ўлчовларга фоиз масштаби, баландлик масштаби, оғирликлар шунингдек, маълум бир лингвوماданий жамоага тегишли “ўлчовли” масштаблар ва бошқалар қиради. Анъанавий масштаблар илмий асосланган жамоавий билим схемалари сифатида ишлайди ва сифатнинг талқин қилувчи моделлари ҳисобланади. Масалан, анъанавий даража масштаблари табиий муҳит ҳолатини кузатиш учун самарали воситадир:

– Vous ferez moins la fiérote demain avec 40 de fièvre... (G. Musso).

Анъанавий масштаблар сифатни баҳолаш воситаси сифатида туризм, меҳмонхона ва ресторан бизнесида ҳам ишлатилади. Ресторанлар учун “юлдузли” тасниф тизими тақдим этилаётган хизматлар сифатини билдиради (un hôtel trois étoiles; уч юлдузли меҳмонхона). Ресторан бизнесида сифат “Мишлен” компанияси томонидан ишлаб чиқилган рейтинг асосида аниқланади. Ресторанга берилган юлдузлар сони (бирдан учгача) рестораннинг хизмат кўрсатиш, ички макон ва нарх даражаси тақдим этилаётган таомлар сифатига нисбатан иккинчи даражали эканлигини англатади:

Contre toute attente, il parvient à conserver le rang de l'établissement, devenant, à vingt-cinq ans, le plus jeune chef français à la tête d'un trois-étoiles au Guide Michelin (G. Musso).

Асосли материални таҳлил қилиш шуни кўрсатдики, талқин қилинган концептуал ва тематик соҳага қараб, ҳулоса қилинган фазилатлар инсоннинг жисмоний, физиологик, интеллектуал, ҳиссий ва психологик хусусиятларини, унинг ҳолатини, функционал хусусиятларини ва сифатини тушуниш билан боғлиқ. Анъанавий ўлчовларнинг кенг доираси инсон фаолиятининг жуда кўп хилма-хил соҳалари билан изоҳланади, уларда бу ўлчовлар МИҚДОР ва СИФАТ хусусиятларини изоҳлаш учун зарур воситадир. Изоҳловчи сифат моделлари сифатида индивидуал масштаблар сони тил шахсининг индивидуал билимлари миқдори билан чекланади.

Таҳлил ва натижалар. Анъанавий масштаблар билимларнинг коллектив схемалари бўлиб, инсон ҳис-туйғуларини талқин қилиш воситаси сифатида индивидуал талқин масштабларини яратиш учун асосдир. Индивидуал талқин масштабларининг кенг репертуари

старлилик ёки етишмовчилик, маълум бир шартли метр мувофиқлиги ёки номувофиқлиги, мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги ва бошқалар ҳақидаги аҳамиятга эга бўлган ғояларнинг хилма-хиллиги билан боғлиқ. Бу масштаблар инсоннинг ҳаётий тажрибаси, тахминлари, индивидуал лаҳзалик ҳиссиётлари ва ҳатто ҳаёлий характердаги ғоялари билан боғлиқ бўлган воқеа-ҳодисаларининг МИҚДОР ва СИФАТ хусусиятларини ифодалайди. Рақамлар қаторидан мажозий маънони ифодалашда қўлланилади, масалан, индивидуал истакларни баҳолаш воситаси сифатида фойдаланиш мумкин:

Elle forçait à chercher les mots précis pour calmer l'ouragan qui montait en elle. Alerte ! Alerte! Tempête force sept! susurait une petite voix (K.Pancol).

Тилда сон ва от бирикмаси билан ифодаланган миқдордан фаркли ўларок, миқдори ифодалашнинг грамматик усули от ёки сон билан ифодаланади, предметлар сони чегарасига нисбатан нейтралдир. Бу усул объектлар сонини чексиз ва ноаниқ сон сифатида ифодалайди (столлар, китоблар, қоғозлар, машиналар). Моддий объектлар сонини ифодалашнинг грамматик усули чегараларни кўпайтириш ва олиб ташлашнинг когнитив механизмларига асосланади. Мисол учун:

Daniel habitait alors, au milieu de la rue Blanche, un appartement très sombre, bourré de livres... Des livres dans les chambres, les couloirs au-dessus des portes : les livres étaient partout (P.-J. Remy).

Ҳулоса ва тақлифлар. Келтирилган мисоллар инсоннинг турмуш тарзига нисбатан ҳулосани шакллантириш жараёнини кўрсатади. Кўп сонли китобларга эга бўлиш (чексиз кўпликни ифодалайдиган) шахснинг сеvimли машғулоти ва унинг юқори билим даражасига эга эканлиги билан боғлиқ маъноларни ўзида мужассам этади. Сифат миқдор каби, воқеъликнинг умумий хусусиятларидан бири бўлиб, унинг мазмуни ҳамда табиатининг муҳим хусусияти сифат намоён бўлишининг иккита ўзига хос шакли – хусусиятлар ва ҳолатларнинг тақсимланишидир. Шуни таъкидлаш керакки, сифат категориясини ўрганиш натижалари сон категориясини ўрганиш натижалари билан бир хил мантикий ва фалсафий тушунчаларда келтирилган. Бу сон ва сифат ўртасидаги яқин боғлиқликдан далолат беради: ҳар қандай объектга хос бўлган хусусиятлар, мавжуд бўлган ҳамма нарса сон ва сифатнинг бирлигидир.

АДАБИЁТЛАР

1. Болотов В.И. А.А. Потебня и когнитивная лингвистика / В.И. Болотов // Вопросы языкознания. – М., 2008. – № 2. – С. 82-96.
2. Васильев Л.М. О понятиях и терминах когнитивной лингвистики / Л.М. Васильев // Исследования по семантике. – Уфа: РИО БашГУ, 2004. – № 22. – С.10-18.
3. Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода / В.З. Демьянков // Вопросы языкознания. – М., 1994. – № 4. – С. 17-33.
4. Camus, J.-F. (1996) : La psychologie cognitive de l'attention, Paris, Armand Colin.
5. Dancette, J. et S. Halimi (2005) : « La représentation des connaissances ; son apport à l'étude du processus de traduction », Processus et cheminements en traduction et interprétation, Meta 50-2, Presses de l'Université de Montréal, p. 548-559.
6. Ehrlich, M.-F., Tardieu, H. et M. Cavazza (1993) : Les modèles mentaux – approche cognitive des représentations, Paris, Masson.
7. Roux-Faucard, G. (2005) : « La notion d'interprétation chez Rastier et Seleskovitch », La théorie interprétative de la traduction, Paris-Caen, Lettres Modernes Minard, t. II, p. 61-82.